

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

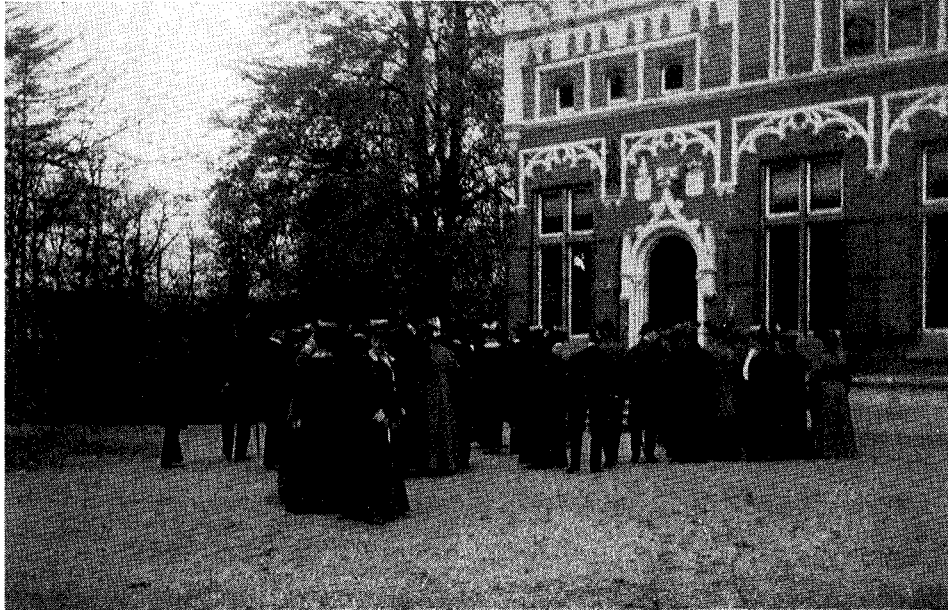
LEIDEN EN OMSTREKEN

1953

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEJDS JAARBOEKJE
1953

EEN VAN DE EERSTE EXCURSIES VAN OUD-LEIDEN, 5 MEI 1905.
Bezoek aan de koninklijke landgoederen onder Wassenaar en Voorschoten.
Het gezelschap voor Ter Horst

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1953

VIJF EN VEERTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

WOORD VOORAF

Na de feestelijke viering van het 50-jarig bestaan van Oud-Leiden had men misschien een zekere afglans van dat gebeuren op ons boekje mogen verwachten, maar zoals wij reeds verleden jaar schreven, het eerste deeltje van het Leids Jaarboekje verscheen pas een jaar na de oprichting van de Vereniging en wij zijn thans niet aan ons vijftigste deeltje toe.

Wel zijn wij verheugd het opgewekte relaas van de viering met een aantal foto's te kunnen illustreren en eveneens stemt het tot verheugenis, dat het grote aantal nieuwe leden (zij alleen zijn ditmaal in de ledenlijst vermeld) het mogelijk maakt de omvang van ons boekje enigermate te vergroten.

In de kroniek is in zoverre een wijziging gekomen, dat de vermelding van persoonlijke jubilea (zelfs van die waar een Koninklijke onderscheiding of een 50-jarige loopbaan aan verbonden zijn) tot die jubilea beperkt bleef, welke werkelijk in het plaatselijke gebeuren van belang waren.

Onze commissie nam met leedwezen kennis van het overlijden van de heer W. J. J. C. BIJLEVELD, die van 1903—1945 lid van onze commissie was, waarvan de eerste 27 jaar als secretaris. Tevens herdenkt onze commissie in de heer BIJLEVELD een zeer vruchtbaar en gewaardeerd medewerker op wiens naam het record aantal artikelen van meer dan 50 grotere en kleinere bijdragen staan.

DE REDACTIE

VERENIGING „, OUD-LEIDEN”

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR P. J. BLOK EN MR DR J. C. OVERVOORDE

BESTUUR :

DR A. KESSEN (1952), *Voorzitter*.

DR W. C. BRAAT (1931), *Onder- Voorzitter*.

J. HENNES (1952), *Secretaris*, Zoeterwoudse Singel 38, tel. 23756.

Mejuffrouw F. A. LE POOLE (1946), *Penningmeesteres*, Van Slingelandtlaan 5, girorek. 175228.

A. BICKER CAARTEN (1936).

IR H. A. VAN OERLE (1938).

E. PELINCK (1949).

Mevrouw J. TERWEN-DE Loos (1946).

JHR MR F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeentebestuur (1946).

IR D. BOOGERD (1945), Directeur der Gemeentewerken.

Vertegenwoordiger L.S.C. : Vacature.

Mejuffrouw R. C. LINDEMAN (1951), aangewezen door de V.V.S.L.

Ere-Lid : IR G. L. DRIESSEN

Voor administratie ledenlijst : De *Secretaris*.

Commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje.

Ingesteld December 1902.

E. PELINCK (1938), **Voorzitter**.

MR N. KOLFF (1943), *Secretaris*, Beestenmarkt 14, tel. 24472.

Mejuffrouw **F. A. LE POOLE** (1937).

MR R. VAN ROIJEN (1938).

MR S. J. FOCKEMA ANDREÆ (1948).

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”.

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat **MR E. RIJKE**).

Ingesteld op 1 Juni 1945.

PROF. MR A. N. MOLENAAR, *Voorzitter*.

A. BICKER CAARTEN, *Secretaris*, Pieterskerkhof 13, tel. 24054.

J. C. PAN ECK, NOTARIS, *Penningmeester*, Breestraat 56,
girorek. 85873.

G. VAN DER MARK.

MR J. SLAGTER.

Commissie voor Volkskunde.

Opgericht 11 September 1950.

A. BICKER CAARTEN, *Voorzitter*.

Mejuffrouw **L. G. DE GRAAF**, *Secretaresse*, Johan de Witt-
straat 26.

NIC. VAN BEELEN, Katwijk.

H. J. DE KORT, Hazerswoude.

Mevrouw **M. C. VAN OVEN-VAN DOORN**.

E. PELINCK.

L. C. J. ROOZEN.

Bestuurskamer : Regentenkamer van het Brouchovenhof,
Papengracht 16.

CORRESPONDERENDE LEDEN IN RIJNLAND

Voor :

Aarlanderveen: MEVROUW F. TH. VAN DER WIND-PEERE-
BOOM VOLLER (1945).

Alkemade: G. M. ZOETEMELK (1946).

Alphen aan den Rijn: E. VAN ELK (1945).

Hazerswoude-Dorp : B. OFFRINGA (1936).

Hazerswoude-Rijndijk: H. J. DE KORT (1950).

Hoogmade : MR A. J. SORMANI (1941).

Katwijk: C. VARKEVISSER (1950).

Koudekerk aan den Rijn : J. W. VAN OMMERING (1938).

Leiderdorp : G. SCHEEPSTRA (1943).

Lisse: J. P. RAAPHORST (1950).

Noordwijk: PROF. L. OSWALD WENCKEBACH (1941).

Noordwijkerhout: J. J. BERGMAN. (1950).

Oegstgeest: W. J. VAN VARIK (1941).

Rijnsburg : S. C. H. LEENHEER (1945).

Voorhout: C. J. N. DE GRAAFF (1949).

Voorschoten : D. J. BRINKS (1940).

Warmond : P. H. ROMELIJN (1936).

Wassenaar: DR H. J. HONDERS (1942).

Zoeterwoude : A. H. J. PAARDEKOOPER (1944).

Vertegenwoordiger van „Oud-Leiden” in de Monumenten-
commissie der gemeente Voorhout :

E. PELINCK (1942).

Idem in die der gemeente Rijnsburg :

IR H. A. VAN OERLE (1944).

AANVULLENDE LEDENLIJST

PER 26 JANUARI 1953 OP DE OORSPRONKELIJKE LEDENLIJST
IN HET JAARBOEKJE 1952

ALPHEN, H. J. VAN
AMSTEL, W. J. VAN
ARIS, A. R. I.
ARRIËNS, N. S.
ASBECK, PROF. MR F. M. BARON VAN
AVERBECK, MR H. W. J. A.

BALJEU, G. A.
BALKESTEIN, MEJ. J. M.
BARENDSEN, E.
BARNHOORN, C. W.
BEERENS, A. J. J.
BERG, J. W. VAN DEN
BERGE, A. P. VAN DEN
BERGE, R. R. VAN DEN
BERGMAN, D.
BERGMAN, MEJ. M. C.
BESSELAAR, G. H.
BIERMAN, E.
BIERMAN, G. M.
BIERMAN, T. J.
BLOM, M. B.
BLOOT, FIRMA C.
BOEKE, DR H. A.
BOELEN, J. L. A.
BOER—DONK, MEVR. B. A. DE
BOK, H. E.
BOKERN, A. J.
BONTE, S.
BOOL, MR J.
BOOM, C. S.
BOOT-BALLEGO, MEVR. A. S.
BOUMA, MEVR. O. L.
BRANDT, J.
BRINKS, J. A.
BRINKS, M.
BROEK, P. VAN DEN
BROUWER, W.
BRUYN-VELLEKOOP, MEVR. M. A.
BURGER, H.
BIJVANCK, PROF. DR A. W.

CAMPAGNE, C. VAN LOOKEREN
CAMPAGNE, J. VAN LOOKEREN
COLENBRANDER. H.

COLPA, CHR. H
COPPER, D. J.
CROIX-BOSMAN, MEVR. DU

DEKKER, B.
DIEMER, F.
DIEREN, MR F. J. A. VAN
DOES, JHR MR G. W. VAN DER
DOES, J. A. E. VAN DER
DOESBURGH, J. W. SEMEIJNS DE
VRIES VAN
DOEVE, A.
DONKERS, J.
DOORN, MEJ. J. J. VAN
DRABBE, P. H.
DRIESSEN, MEI. M. R.
DUBBELDAM, L. F. B.
DUYSTER-BORN, MEVR. D. W.
DIJK, A. VAN
DIJK, D. J. VAN
DIJK, H. L. VAN
DIJK, MEJ. J. E. M. TEN

ECK, MEJ. E. M. VAN
ELSBACH, H.
ENDTZ, L. J.

FLOOR, P.
FOCK, R. O.
FUKKEN, W. J.

GEERTSEMA, J. H.
GENANG, A. J. M.
GERTH VAN WIJK, H. W.
GEUSAU, JHR F. A. M. ALTING VON
GOEKOOP, C. H.
GOOR, J. M. NOTHOVEN VAN
GOUWENTAK—DE HAAS, MEVR. C. D.
GOVAERT, W. H. A.
GRAAFF, G. P. DE
GRAVENHORST, J. BENNEBROEK
GROENENDIJK, MEVR. D.
GROENEVELD, J. Y.

HAAN, DR TJ. W. R. DE
HAAS, M. L.

HALL, E. V. VAN
 HARINXMA THOE SLOOTEN, C. L. BA-
 RON VAN
 HARLAND, J.
 HARTELOH, J. A.
 HASSELBACH, A.
 HASSELT, MEJ. L. M. A. VAN
 HEERING, M. C.
 HEERSMA, DR K.
 HELSDINGEN, H. W. VAN
 HERINGA—LELY, MEVR. M.
 HEYLO, W. N.
 HEYSEN, ZR W. A.
 HIEMSTRA, MEJ. A.
 HOEKSTRA, A.
 HOEVEN-VAN DER SWAN, MEVR. A.
 A. VAN DER
 HOFSTEENGE, MR FR.
 HOLLEMAN, C. B.
 HOGERBRUGGE, A. P.
 HOOGEVEEN, J. H.
 HOOGSTRATEN, J. W. VAN
 HORST, J. W. VAN DER
 HUEBER, MEJ. W. M. J.
 HUGENHOLTZ, H. O. TH.
 HUGT, J. VAN DER
 HUISMAN, A.

 ISINGS, J. H

 JANSSEN, B. M.
 JONG, W. J. DE

 KALWEIJ, MEJ. P. B.
 KAMPEN, W. VAN
 KATWIJK, GEMEENTEBESTUUR VAN
 KELDER, A. P.
 KEUNING, DR J.
 KINSCHOT, JHR G. L. F. VAN
 KIST, J. B.
 KLAUWENS, A. J.
 KLINKENBERG, A.
 KLOES, A. VAN DER
 KOLLEWIJN, PROF. MR R. D.
 KONING, MR W. DE
 KREUKNIET-VERVLOET, MEVR. N.
 KROES, F.
 KRONENBERG, M. E.
 KRONENBURG, E. S.
 KUENEN-PEL, MEVR. J. F.
 K. EN O., BESTUUR VAN
 KUIJPER, G. A.

 LAER, MEVR. A. F. VAN
 LANDZAAT, MEJ. C. F.
 LANGEZAAL, C. F. M.
 LATOOG, W.
 LEE, N. J. VAN DER
 LEEMANS, IR C.
 LEENEN, P.
 LEEUW, MEJ. A. M. E. DE
 LEEUWEN, J. VAN
 LEEUWEN, P. J. VAN
 LEIDERDORP, GEMEENTEBESTUUR VAN
 LEK, K.
 LELIE, P. VAN DER
 LELIEVELDT, J. C.
 LINDENBURG, MEJ. M. A.
 LOCHER, DR G.
 LOEBÈR, MEJ. G. C.
 LOUWERIER, J.
 LUCTOR ET EMERGO

 MAAS, F. J.
 MANEN, W. C. VAN
 MARCHANT ET D'ANSEMBOURG, C. A.
 F. H. I. M. GRAAF DE
 MARTIN-IEKE, MEVR. H.
 MEENE-MULLER, MEVR. M. VAN DER
 MEER, J. VAN DER
 MERKELIJN, P.
 MEULEN, J. C. M. N. VAN DER
 MEYBURG, S.
 MEIJER, G. VAN OVERBEEK DE
 MEYNEN, J. K. G.
 MOUT, A.
 MULDER, J. J. C.
 MULLER, A. S.

 NAGTEGAAL, MEVR.
 NAT, MEVR. W. VAN DER
 NATIONALE LEVENSVZERKERING-
 BANK, DIRECTIE
 NEERBOS, B. R. VAN
 NEVEN, P.
 NIEUWENHUIJS, W. K.
 NIEUZWWAAG, DR S. A.
 NOORT, L.

 OEI, T. K.
 OFFERHAUS, P. L.
 OORT, A. H.
 OUDSHOORN JR, W.
 OUWEHAND, MEJ. L. M.

OVEREYNDER, IR A. M.
 OVERVOORDE-GORDON, MEVR. DE
 WED. MR DR J. C.
 PAARDEKOOPEER, IR J.
 PESKI, M. A. VAN
 PLOOS VAN AMSTEL, G. J.
 PLUISTER-VAN LEEUWEN, MEVR. J.
 POORTMAN, A.
 PRINS, PROF. DR A. A.
 PRONK, A.
 PRONK, A. J.
 QUARLES VAN UFFORD, JHR L. P.
 RAUWS, A. G.
 RAVEN, G. J.
 REBERS, MEVR. B.
 RECHTEREN LIMPURG, A. F. L. GRAAF
 VAN
 REN, J. DE
 REMMERS, J.
 RIUPASSA, A. H. G.
 ROODENBURG, A.
 ROOSEBOOM, MEJ. DR M.
 ROZENDAAL, P. H.
 RIJKELIJKHUIZEN, MEJ. R.
 RIJNSBURGER, C.
 RYKE, A. M.
 RYPMA, S. L.
 SANDBERG-ALBERDA, DOUAIR. S.G.
 SARVAAS, G. J. DU MARCHIE
 SCHARDENBURG, C. J. VAN
 SCHAYK, J. L. VAN
 SCHEER, F. A. VAN DER
 SCHELTEMA, P. J.
 SCHIPPERS, C. E.
 SCHNEIDER, J. W.
 SCHOONDERGANG, J. H. A.
 SCHORER, JHR D. M.
 SCHRAMA, J. J.
 SICKLER, N. W.
 SIMONS, L. M. H. J.
 SITTER-ZOETELIEF TROMP, MEVR. H.
 J. DE
 SLEET, J. VAN DER
 SMIT, MEJ. A. E.
 SMITS-DE WIT, MEVR. C.
 SMIT, W. F. J.
 SPAANDONK, G. VAN
 SPRUYT, H. J.
 STAPENSEA-WESTER. MEVR. W.
 STEENBERGEN, H. A. M. VAN
 STERRE, P. VAN DER
 STIKKELORUM, A.
 STOOP, JHR J. C.
 STORT, P. VAN GENDEREN
 STRATEN, MEJ. C. E.
 STRATEN, H. VAN
 STRATEN, R. J. VAN
 STUTTERHEIM—HETTLITZ, MEVR. L. L.
 SWELHEIM, T.
 SWELLENGREBEL, MEJ. 1.
 THIJSSSEN, H. F. HEEKENS
 TIELEMAN, A. W.
 TIMMER, O. C.
 TINBERGEN, B. J.
 TUYN, P.
 UMBGROVE, G. J. W.
 UYTENHOUT, G. B. H.
 VALLENTGOED, C.
 VEEN, W. G. VAN
 VEENDORP, H.
 VEEREN, MEJ. N.
 VELDHUYZEN VAN ZANTEN RZ., M
 VELDHUYZEN VAN ZANTEN, J.
 VERCOUTEREN, F.
 VERDEGAAL, J. H. M.
 VERLOOP, P. J. P.
 VERSCHOOR VAN SLEEUWIJK, A.
 VERSTRAATEN, PH.
 VERVLOET, A. F. C.
 VLIET, H. VAN DER
 VLOTEN, P. C. VAN BRAAM VAN
 VOGELZANG, F. O.
 VOLDER, H. E. M. DE
 VOS TOT NEDERVEEN CAPPEL, G. J.
 DE
 WAARDENBURG, J. C.
 WALLE, H. J. A. VAN DER
 WARMOND, GEMEENTEBESTUUR VAN
 WELLAND, H.
 WENT, PH. A.
 WERRE, J. M.
 WIT, J. L. DE
 WOLF, MEJ. J. J.
 WIJDECKS, F. J. G.
 YZERLOO, J. M. VAN
 ZWIETEN, P. VAN

JAARVERSLAG DER VERENIGING „, OUD-LEIDEN” OVER 1952

Lange jaarverslagen worden veelal niet met aandacht gelezen, zo zij al gelezen worden. Dat dit verslag, evenals zijn voorgangers, toch niet al te beknopt is gehouden, vindt zijn oorzaak hierin, dat deze verslagen -tot één keten verenigd — een bron van gegevens vormen, waarop later dikwijls wordt teruggetast.

Ter wille van de overzichtelijkheid is thans een onderverdeling aangebracht.

ALGEMEEN

Het jaar 1952 was voor „Oud-Leiden” een goed jaar. Dit te kunnen constateren is, dunkt me, reeds een voorrecht. Er was activiteit alom, het aantal leden bereikte een zeer bevredigende hoogte (op 22 September werd het 1000ste lid ingeschreven), terwijl de financiën geen grote zorgen baarden, ondanks het feit, dat de uitzonderlijk lage contributie ad vier gulden over het verslagjaar werd gehandhaafd. Dat het gevierde jubileum ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan in dit verslag een belangrijke plaats gaat innemen, zal een ieder wel kunnen billijken.

BESTUUR

In de vacature Dr KROON (zie jaarverslag 1951) werd tot lid van het bestuur benoemd Dr A. KESSEN, Bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek alhier, terwijl ondergetekende in Februari het secretariaat overnam van de heer J. W. NIEMEIJER.

LEDENVERGADERING

De algemene ledenvergadering, gehouden op 22 Februari in het Stedelijke Museum „De Lakenhal”, zag een groot aantal leden bijeen. De voorgestelde mutaties in het bestuur, hiervoor vermeld, werden bekrachtigd. De gebruikelijke ver-

slagen werden goedgekeurd. Aan het slot hield Dr W. C. BRAAT, lid van het bestuur, een interessante lezing met lichtbeelden over zijn opgravingen onder de gemeente Leiderdorp (het oude Leithon).

JAARBOEKJE

Het jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Omstreken 1952 kwam reeds einde Maart van de pers en vond zowel bij de leden als in de plaatselijke pers een zeer gunstig onthaal. Slechts ingewijden weten — en dan nog maar ten dele — welk een stuk werk hier telken jare door de redactiecommissie en vooral de secretaris, Mr N. KOLFF, wordt verzet. Een woord van welgemeende dank aan deze commissie is hier dan ook zeker op zijn plaats.

LEDENWERVING

Het is hier de plaats om een woord van grote dank te spreken aan het adres van die leden, die er toe hebben bijgedragen, dat het aantal leden in de loop van 1952 met meer dan 150 is toegenomen.

Behalve de normale afvoeringen in verband met vertrek en overlijden moest helaas aan het einde van dit jaar een aantal leden worden afgevoerd wegens het niet betalen van de jaarlijkse contributie. Een woord van dank zij hier speciaal gebracht aan onze penningmeesteres, mej. F. A. LE POOLE, voor het zeer vele werk, verricht in het belang van de inning van de contributies. Voorwaar geen sinecure. Het nieuwe jaar werd ingegaan met 1128 leden. Dat kon slechter.

LEZINGEN EN EXCURSIES

Op 11 Januari bracht een aantal leden een bezoek aan het Rijksmuseum van Oudheden hier ter stede. Onder leiding van de heren Dr W. C. BRAAT en Dr J. H. C. KERN werden de afdelingen Egyptische en antieke sculpturen en antiek glaswerk bezichtigd.

De lezing van Dr BRAAT na afloop van de ledenvergadering werd gevolgd door een lezing op 24 Maart 1952 in de Lakenhal door Dr F. W. N. HUGENHOLTZ. Onderwerp : Clerc (Secretaris) en Pensionaris. Uit de middeleeuwse geschiedenis van de Leidse ambtenaarsstand.

Op 26 April werd een excursie gehouden naar het schilder-

achtige stadje Oudewater. Dank zij de voortreffelijke medewerking van het Gemeentebestuur en de V.V.V. Oudewater werd het een zeer geslaagde middag. Ook het weer werkte mee. Ruim 120 leden namen aan deze tocht deel. Een woord van speciale dank zij hier nog eens gebracht aan het adres van de heer A. W. DEN BOER, Gemeentesecretaris en voorzitter van de V.V.V. Oudewater voor de voorbeeldige organisatie.

Op 2 Juli werd onder de beproefde leiding van de heer BICKER CAARTEN de traditionele fiets-wandeltocht gehouden, ditmaal naar prachtig polderland achter de Weipoort onder de Gemeente Zoeterwoude.

Dank zij de schitterende avond (na een zeer hete zomerdag) en het prachtige landschap werd het een tocht, die de deelnemers nog zeer lang in hun herinnering zullen bewaren. Een flink aantal leden nam aan deze excursie deel.

Op 8 Juli werd een rondvaart door en om Leiden gehouden met aansluitend een bezichtiging van het Leidse stadhuis. Voor deze excursie bleek zoveel belangstelling te bestaan, dat op 13 Augustus een herhaling moest plaats vinden. In totaal hebben ongeveer 180 leden hieraan deelgenomen. Ook hier waren de weergoden „Oud-Leiden” zeer gunstig gezind.

Op 30 Augustus werd dit jaar voor het eerst — onder leiding van de heer BICKER CAARTEN, een zonsopkomst-excursie gehouden. Het enthousiasme was dermate groot, dat het bestuur zeker zal overwegen in 1953 wederom een dergelijke expeditie te ondernemen.

Ruim 80 leden brachten op 27 September een bezoek aan het vriendelijke Warmond, waar „Oud-Leiden” de gast was van het Gemeentebestuur. Het werd een kostelijke middag, mede dank zij de voortreffelijke voorlichting van de heer A. J. P. BAKKERS, gemeente-architect, de gastvrijheid van het Gemeentebestuur en de medewerking van de eigenaren van het huis te Warmond.

Op 11 November hield Ir J. J. TERWEN b.i. een lezing met lichtbeelden over WILLEM VAN DER HELM. Op zeer vlotte en deskundige wijze vertelde spreker voor een aandachtig gehoor het een en ander over zijn „vriend” VAN DER HELM. Het kijken naar de fraaie lichtbeelden was reeds een genoegen op zich zelf.

Ten slotte hield op 19 December Professor Dr E. H. TER

KUILLE een belangwekkende voordracht, toegelicht met lichtbeelden, getiteld „Parade van bouwkundige ideeën”. Het werd een leerzame en interessante avond ; de geleerde spreker wist zijn gehoor zeer te boeien. Het bestuur hoopt, dat het Prof. TER KUILLE in de toekomst nog eens onder de sprekers zal mogen rangschikken.

COMMISSIES

De Redactiecommissie voor het Jaarboekje trof gedurende het verslagjaar reeds weer de nodige voorbereidingen in verband met het verschijnen in 1953 van het Jaarboekje. Als de voortekenen niet bedriegen zal de wens van deze zo volijverige commissie in vervulling gaan en het jaarboekje 1953 nog vlugger dan zijn voorganger van de pers komen. De Commissie voor Volkskunde onder voorzitterschap van de heer BICKER CAARTEN was wederom actief. In November kwam in de Oud-Leiden-serie een 2de deel uit (1ste deel Katwijks Volksleven) getiteld „Poldernamen in Rijnland” van de hand van de deskundige schrijver Mr S. J. FOCKEMA ANDREÆ. De commissie „Het Leidse Woonhuis” zag de keuken van het pand Kloksteeg 2 betegeld met fraaie oude tegels, geschonken door de Directie van de Nationale Levensverzekering-Bank N.V. Hierdoor kon deze keuken bij de winkel worden getrokken en mede als expositieruimte worden gebruikt, hetgeen een grote verbetering betekende.

Genoemde commissies zijn onverbrekkelijk met „Oud-Leiden” verbonden en dragen in niet geringe mate bij tot haar groei en bloei.

CORRESPONDENTSCHAPPEN

In het algemeen gesproken was er in het verslagjaar weinig contact met de correspondenten in de diverse Gemeenten. Het bestuur hoopt, dat onze correspondent-leden in 1953, indien nodig, tijdig alarm zullen slaan.

RIJKSSUBSIDIE

Met grote dankbaarheid kan hier worden vermeld, dat ook over 1952 door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een subsidie werd verleend ad duizend gulden ten behoeve van kleine restauraties. Op de dag van het jubileum is wel duidelijk gebleken, dat de Rijksoverheid

„Oud-Leiden” een goed hart toedraagt en haar activiteit waardeert.

RESTAURATIES

Op kosten der Vereniging werd geolied het geveltje van het 17de-eeuwse woonhuis Groenhazengracht 3, gelegen naast het gerestaureerde hoekpand ; geverfd werd het in 1950 herstelde 17de-eeuwse poortje aan de Kraaijerstraat, terwijl werd bijgedragen in de kosten, verbonden aan het aanbrengen van oude witte tegels in de keuken van het merkwaardige 16de-eeuwse woonhuis Kloksteeg 2. Onderhandelingen zijn gaande met de eigenaar van het pand Oude Singel hoek Korte Mare, ten einde te komen tot het verwijderen van de geschilderde reclames op de zijwand van dit perceel. Zie ook het artikel in dit Jaarboekje over de „Leidse Monumenten”.

OPGRAVINGEN

Gegraven werd en wordt respectievelijk onder de Gemeenten Voorschoten en Leiderdorp. In eerstgenoemde Gemeente werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het voormalige kasteel Rozenburg (zie het betreffende artikel in dit Jaarboekje van de heer RENAUD), terwijl tijdens het opmaken van dit jaarverslag onder de Gemeente Leiderdorp opgravingen gaande zijn naar de overblijfselen van het voormalige kasteel Ter Does. Deze opgraving, welke geschiedt onder leiding van de heer RENAUD van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, blijkt een succes te worden. Het tijdstip is nog niet aangebroken om terzake definitieve gegevens te publiceren, doch hetgeen tot op heden is bereikt stemt tot grote tevredenheid. Dank zij een Rijkssubsidie en een bijdrage uit het opgravingsfonds van de anthropologische vereniging konden deze opgravingen plaats vinden.

De plannen om een onderzoek in te stellen naar de overblijfselen van het voormalige kasteel Boschhuysen verkeren in een ver gevorderd stadium. Indien het Rijk en de Gemeente Leiden hun medewerking verlenen zal begin 1953 deze opgraving ter hand kunnen worden genomen. Gaarne wordt hier een woord van hartelijke dank gebracht aan de Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, Dr P. GLAZEMA, voor de wijze, waarop steeds aan de verlangens van „Oud-Leiden” wordt tegemoet gekomen.

Foto Van Vliet

DE BURGEMEESTER LAAT DE DOOR OUD-LEIDEN GESCHONKEN ZWANEN IN VRIJHEID

Foto Van Vliet
De bestuursleden Mejuffrouw LE POOLE en Mevrouw TERWEN--DE LOOS reiken de tractatie uit
aan een bewoonster van het Brouchovenhofje

Foto Schrama

De overhandiging van het jubileumgeschenk: HET KASTELENBOEK VAN RIJNLAND

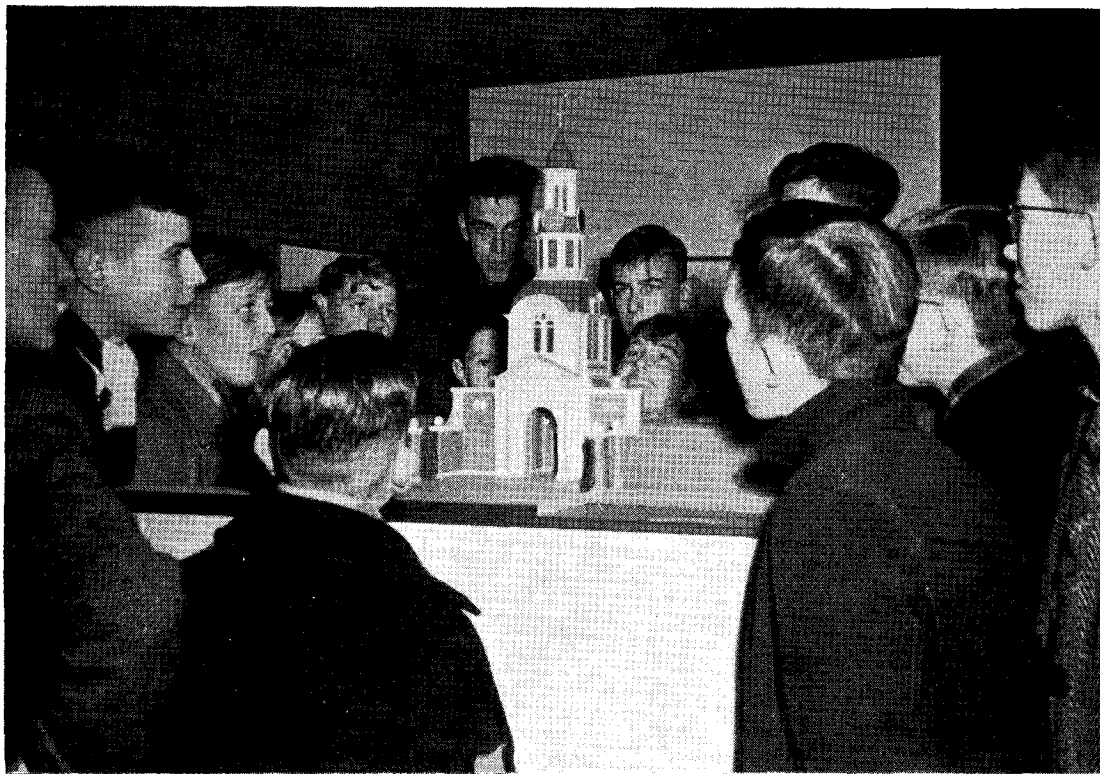

Foto Ir J. J. Terwen

De schooljeugd toont op de Van der Helmtentoonstelling een levendige belangstelling voor een model van de Hoogewoerdsport

GEVELS, GEVELSTENEN EN STOEPEN

Pogingen in het verslagjaar aangewend om te komen tot het in Leiden terugvoeren van gevelstenen, afkomstig van het voormalige St. Jozef-Gildehuis, zich thans bevindende in de kelder van het Rijksmuseum te Amsterdam, hadden helaas nog geen afdoend succes. Evenmin een poging om een aantal stoepen te behouden aan de Herengracht (in verband met een aldaar plaats gevonden hebbende bestrating). Pogingen worden aangewend om te komen tot verfraaiing van enkele gevels. Voor nadere bijzonderheden moge worden verwezen naar het artikel in dit jaarboekje over de „Leidse Monumenten”.

HET JUBILEUM

Op 27 October werd een gedrukt programma van de te houden festiviteiten aan de leden toegezonden. Aan de samenstelling van dit drukwerkje is heel wat voorbereidend werk voorafgegaan. Het te vieren jubileum heeft in een groot aantal bestuursvergaderingen een punt van bespreking uitgemaakt.

In Mei werd reeds een persconferentie gehouden, zodat de plaatselijke bladen reeds in die maand met een artikel over het Jubileum uitkwamen. Ook gedurende de eigenlijke Jubileumweek heeft de pers aan de feestelijkheden veel aandacht geschonken, waarvoor haar hier gaarne een woord van dank wordt gebracht.

Met de opening door de Burgemeester van Leiden op 30 October van de tentoonstelling, gewijd aan het werk van **WILLEM VAN DER HELM**, in „de Lakenhal” werden de feestelijkheden in feite reeds begonnen. Deze tentoonstelling — welke werd gehouden tot 30 November — werd in December in haar geheel overgebracht naar het Postmuseum te 's-Gravenhage. Wel een bewijs hoe men deze expositie ook buiten Leiden wist te waarden. Ir **TERWEN** b.i. had in nauwe samenwerking met de heer **PELINCK**, Directeur van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”, hier een tentoonstelling opgebouwd, waarop „Oud-Leiden” met recht trots kon zijn ; men had zich geen beter begin van de Jubileumfestiviteiten kunnen denken. Een hartelijk dankwoord aan de heren **TERWEN** en **PELINCK** is hier zeker niet misplaatst (zie foto).

De eigenlijke Jubileumdag — 5 November — zag omstreeks half elf een groot gezelschap (het bijna voltallige bestuur, de leden van het Jubileumcomité, de Burgemeester, alsmede de

Wethouders van Openbare Werken en Onderwijs, de Gemeentesecretaris, de Directeur der Gemeentewerken en de chef van de afd. Plantsoenen) bijeen in het „Schuttershof” aan de Steenstraat. Aldaar vond namelijk de overdracht plaats van een koppel zwanen, door „Oud-Leiden” geschonken aan het Gemeentebestuur, ter herinnering aan het oude Leidse stadsrecht van zwanendrift. Burgemeester VAN KINSCHOT aanvaardde dit geschenk namens de Gemeente onder het uitspreken van een uitvoerige speech. Na afloop van de plechtigheid begaf men zich naar de oever van de Rijnsburgersingel, alwaar de Burgemeester de zwanen uit de gereed staande mand nam en daarmee de mooie dieren de vrijheid hergaf (zie foto).

Omstreeks half drie kwamen de bestuursleden mejuffrouw **LE POOLE** en mevrouw **TERWEN** een verrassing aanbieden aan de bewoners van het Brouchovenhof, in welk hof „Oud-Leiden” haar bestuurskamer heeft. Alle 33 bewoners hebben zich de taartpunten lekker laten smaken (zie foto).

Het hoogtepunt vormde wel de feestelijke samenkomst van de leden, welke omstreeks 4 uur werd gehouden in „De Lakenhal”. De Voorzitter van het in het begin van het jaar gevormde Jubileumcomité Professor T. H. **MILLO** bood, na opening door de Voorzitter Dr T. P. **SEVENSMA**, het eerste exemplaar aan van het boekwerk „Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland”. Een feestgeschenk bij uitnemendheid. Onder aanvoering van Professor **MILLO** had het comité zo veel bijdragen weten te vergaren, dat een basis voor de uitgave werd verkregen. De vele inschrijvingen van de leden van „Oud-Leiden” en leden van bevriende verenigingen verzekerden tenslotte de uitgave volledig (zie foto).

Het is hier de plaats om een woord van zeer hartelijke dank te spreken tot het Jubileumcomité en wel speciaal tot zijn Voorzitter voor het vele werk in de loop van 1952 verricht. Dat 400 leden een bijdrage aan het comité hebben afgedragen is vlug geconstateerd, doch hieraan moet een zee van werk zijn voorafgegaan. Het bestuur is dan ook zeer verheugd, dat het enthousiaste comité bereid is — zij het in andere vorm en met een andere doelstelling — te blijven voortbestaan.

Niet minder is de Vereniging dank verschuldigd aan de schrijvers van het Kastelenboek, de heren **FOCKEMA ANDREÆ**, **PELINCK** en **RENAUD**. Dat zij hun gedegen kennis en zoveel

vrije tijd aan de totstandkoming van dit prachtige boekwerk hebben willen schenken, stemt tot grote dankbaarheid.

Thans op het moment dat dit verslag wordt samengesteld, kan worden vastgesteld, dat het feestgeschenk alom in den lande zeer goed is ontvangen. Het aantal ontvangen enthousiaste reacties is legio. De intekenprijs voor leden van „Oud-Leiden” kon worden vastgesteld op het buitengewoon lage bedrag van f 3,50, dank zij de vele door het Jubileumcomité ontvangen giften.

Na de feestrede van de Voorzitter was het woord aan de Burgemeester. Aan het einde van zijn rede maakte Jhr Mr F. H. VAN KINSCHOT bekend, dat het Gemeentebestuur had besloten aan de Vereniging toe te kennen een zeer hoge onderscheiding, namelijk de zilveren erepenning van de stad Leiden. Het behoeft hier wel geen betoog, dat deze onderscheiding op bijzonder hoge prijs wordt gesteld.

Namens het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen sprak Mr R. HOTKE, Hoofd van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, terwijl Jhr Dr E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER, Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de gelukwensen van zijn dienst overbracht. Dr SCHEIJGROND deed zijn gelukwensen namens „die Goude” vergezeld gaan van een boekwerk over het Goudse Stadhuis, terwijl ten slotte de praeses van het Leidsche Studenten Corps, de heer H. L. J. ROELVINK, een jubileumgeschenk aanbood in de vorm van 100 nieuwe studentenleden per 1 Januari 1953.

Na afloop van deze feestelijke bijeenkomst, welke werd gehouden op de Grote Pers, begaf men zich naar de benedenzalen, alwaar een zeer druk bezochte receptie volgde.

In de avonden verenigde het bestuur zich met de leden van Jubileumcomité en de leden van de commissies aan een intieme maaltijd. Mede zaten aan enkele gasten, onder wie mevrouw OVERVOORDE-GORDON, weduwe van Mr Dr J. C. OVERVOORDE, een van de twee oprichters van onze Vereniging in 1902.

Op Vrijdag 7 November werd een groot aantal leden (ruim 120) ontvangen door de Directie van de Nationale Levensverzekering-Bank N.V. ter gelegenheid van de opening van het gerestaureerde pand Rapenburg 8 als bijkantoor van haar maatschappij. „Oud-Leiden” had in 1936 zorg gedragen voor

het behoud van een 18de-eeuwse kamerdecoratie, welke thans in dit pand is aangebracht (afkomstig uit het afgebroken gedeelte van het gebouw Breestraat 22, zijde Boommarkt). De Directie van de Nationale wist een en ander met het Jubileum van onze Vereniging te combineren, hetgeen zeer op prijs is gesteld.

De wijze, waarop onze leden hier zijn ontvangen zal nog lang in herinnering blijven. Een grote verrassing was het, dat mede aanwezig waren de heer en mevrouw **EVERHARD** en **GUSTA VAN ROIJEN**, die het gezelschap — na de bezichtiging van het monumentale pand — lieten genieten van hun concert (fluit en clavecimbel).

Daar de belangstelling voor deze ontvangst zeer groot was, werd de Directie bereid gevonden op 21 November wederom een ontvangst te organiseren. Ook deze — volkomen gelijk aan de eerste — was een groot succes. Een woord van hartelijke dank aan de Hoofddirectie te Rotterdam, alsmede aan de Leidse Directie voor deze zo buitengewoon stijlvolle ontvangsten is hier zeker op zijn plaats.

Op 8 November werd door de Bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Dr **A. KESSEN** in deze bibliotheek een tentoonstelling geopend van originele tekeningen betreffende Leiden uit de collectie **BODEL NIJENHUIS** van de Universiteitsbibliotheek, alsmede uit het Gemeente-archief. Deze prachtige collectie tekeningen (van de hand van **LAFARGUE**, **TAVERNIER**, **DE BELJER** en **PRONK**) trok grote belangstelling. De tentoonstelling bleef geopend tot en met 22 November.

Een dankwoord aan Dr **KESSEN** en zijn staf alsmede aan de Gemeente-archivaris Mr **R. VAN ROIJEN** mag hier zeker niet ontbreken.

Een gevelsteenwedstrijd voor de jeugd werd georganiseerd door de heren **WILTERDINK**, **WISSE** en **WYBENGA**, met medewerking van de heren **VAN ELSSEN** en **VAN LEEUWEN**. Op 29 December kon in de Bestuurskamer de prijsuitreiking plaats vinden. Na een kort toespraakje door de wnd. Voorzitter Dr **W. C. BRAAT** werden 3 prijzen en 8 troostprijzen uitgereikt. Wel nimmer tevoren zal onze Bestuurskamer zulk een jeugdige schare binnen haar muren hebben gezien. De organisatoren zij hier dank gebracht voor hun medewerking. De deelneming van de jeugd bleef helaas beneden verwachting.

Dank zij de welwillende medewerking van de Twentsche

Bank N.V. kon in de feestweek van 3-8 November in het pand Breestraat, hoek Korte Diefsteeg, een etalage worden ingericht, gewijd aan het vijftigjarig bestaan. Helaas is verzuimd van deze mooie étalage een foto te maken. Een woord van dank aan de Directie van de Twentsche Bank, alsmede aan de Directie van het Warenhuis Vroom en Dreesmann voor de verleende hulp bij het inrichten van deze etalage, is hier zeker op zijn plaats.

In dezelfde week hadden een aantal plaatselijke firma's eveneens een speciale étalage ingericht, terwijl de windkoren-molen „De Valk” de gehele week „in vreugde stond”.

Al met al kan worden gezegd, dat de Jubileumfestiviteiten goed zijn geslaagd.

Ik meen, dat hiermede de belangrijkste gebeurtenissen in het afgelopen jaar wel zijn gereleveerd. Nog eens, het was voor „Oud-Leiden” een goed jaar. Moge dit in het volgend verslag ook van 1953 gezegd kunnen worden.

De secretaris,
HENNES

Leiden, Januari 1953.

Goedgekeurd door de algemene ledenvergadering, gehouden op 30 Januari 1953.

GESCHENKEN IN 1952 ONTVANGEN

Van de volgende personen en instellingen mocht de Vereniging geschenken voor de prentverzameling of de boekerij ontvangen : A. BICKER CAARTEN, Mejuffrouw A. C. VAN HAMEL te Rotterdam, M. VAN HOOGSTRATEN te Dordrecht, Q. A. F. M. HUEBER, Ir A. M. OVEREYNDER, Mejuffrouw F. A. LE POOLE, Mevrouw J. P. L. STOKHUYZEN-DE JONG, H. VAN DER VLIST, F. A. WEMPE, de Verenigingen „Die Goude” en „Haerlem” en de Firma Zaalberg.

REKENING EN VERANTWOORDING OV

Saldo : Postcheque- en Girodienst	f 1574.70	
„ Amsterdamsche Bank	„ 1154.19	
„ Leidsche Spaarbank	„ 618.35	
„ Rijks Postspaarbank	„ 1490.17	f 4837
Ontvangen : Contributies per giro	f 3732.—	
„ „ „ Amsterdamsche Bank.	„ 214.—	„ 3946
Contributie voor 1953		„ 294
Verkochte Jaarboekjes.		„ 17
Verkochte registers op Jaarboekjes		„ 8
In rekening gebrachte incassokosten.		„ 4
Rijkssubsidie voor oudheidkundig bodemonderzoek en restauraties		„ 2250.
Terugontvangen voor restauraties.		„ 35.
Opbrengsten by excursie		„ 13.
Kaarten Blau		„ 38.
Kastelenboek en giften jubileum		„ 88.
„Poldernamen in Rijnland”		„ 5.
Doorbetaling		„ 12.
Terugontvangen uitgaven Kastelenboek		„ 749.
Rente Amsterdamsche Bank	f 2.42	
Rente Leidsche Spaarbank	„ 14.83	
Rente Rijks Postspaarbank	„ 35.62	„ 52.
		f 12354.

BALANS PEI

ACTIVA	
Postcheque- en Girodienst	f 2813.
Amsterdamsche Bank	„ 1303.
Leidsche Spaarbank	„ 633.
Rijks Postspaarbank	„ 125.
Voorschot afrekening Kastelenboek	„ 1400.
	f 6275.

Gezien en goedgekeurd
Leiden, 27 Januari 1953

De Kascommissie :
Get. HOOGTEILING.
Get. J. C. VAN ECK.

2 VAN DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”

TGAVEN		
boekje 1952	f	3327. 37
zingen, Excursies	„	556. 33
retariaatskosten	„	131. 17
kosten Penningmeesteres	„	47. 89
contributies aan Verenigingen	„	42. 50
bijdrage betegeling Kloksteeg 2	„	150. —
begravingskosten „Rozenburg”	„	154. —
schilderwerk Groenhazengracht 3	„	59. 90
afrijdsdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek	„	38. 79
verantwoordingsinventaris Bestuurskamer	„	7. 50
verhuur Brouchovenhof	„	20. —
schilderwerk	„	27. 36
verhuur betaalde contributies retour	„	8. —
administratiekosten	„	14. 25
kosten Amsterdamsche Bank	„	12. 75
overbetaling „Poldernamen in Rijnland”	„	5. 70
overdracht gelden voor Kastelenboek en Jubileum	„	94. 90
overbetaling	„	12. —
algemene kosten	„	67. 26
bilieumviering	„	476. 10
uitgaven Kastelenboek	„	749. 87
overschotafrekening Kastelenboek	„	1400. —
overdracht Kaarten Blauw	„	74. —
saldo : Amsterdamsche Bank	f	1303. 91
„ Leidsche Spaarbank	„	633. 18
„ Rijks Postspaarbank	„	125. 64
„ Postchèque- en Girodienst	„	2813. 67
		4876. 40
	f	12354. 04

NUARI 1953

ASSIVA		
overuitbetaalde Contributies	f	294. —
over te betalen rekeningen	„	56. 15
overheidsbijstand	„	1847. 31
overheidsmiddelen voor bijzondere publicaties	„	1525. 64
overheidsbijstand Vereniging	„	2553. 30
	f	6276. 40

De Penningmeesteres :
F. A. LE POOLE

OVERZICHT

VAN DE FINANCIËN VAN DE COMMISSIE „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS”
OVER HET JAAR 1952

24

ONTVANGSTEN		UITGAVEN	
Voordelig saldo 1951	f 332.05	Leidsche Spaarbank op boekje no. 12490	f 332.05
Huur van het pand Kloksteeg 2 van 6 Januari 1952 t/m 3 Januari 1953 52 weken à f 9.—	„ 468.—	Tech. Bureau W. Zwart, nota 26-2-'52	„ 4.25
Vereniging „Oud-Leiden”, bijdrage in kosten	» 150.—	W. Oudshoorn en Zn., nota 5-3-'52	„ 337.37
Bijdrage van een Lid	„ 5.—	Rijnl. Bundergeld 1952	„ 2.91
		Grondbelasting 1952	„ 42.36
		Straatbelasting 1952	„ 14.88
		Voorschot G. v. d. Mark	„ 1.20
		J. A. Verwer N.V., nota Mei 1952, schilderen voorgevel etc.	„ 157.20
		Premie brandverzekering	„ 16.80
		VOORDELIG SALDO	„ 46.03
	f 955.05		f 955.05
		Inlage Leidsche Spaarbank per 31 December 1952	f 1017.37
		Rente daarvan over 1952	„ 23.94
			f 1041.31
		Voordelig saldo	„ 46.03
		Totaal	f 1087.34

De Penningmeester,
J. C. VAN ECK

VERSLAG VAN DE VOLKSKUNDE-COMMISSIE OVER 1952

De Volkskunde-Commissie vergaderde in 1952 twee maal. De voornaamste prestatie was de uitgave van het tweede boekje in de Oud-Leiden Serie: Poldernamen in Rijnland door Mr S. J. FOCKEMA ANDREÆ. Dit boekje werd uitgegeven in samenwerking met de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, die onder eigen omslag enige honderden exemplaren voor haar rekening nam.

Aan het derde deeltje over Leiden werd regelmatig voortgewerkt, doch het bleek dat de werkzaamheden nogal tegenvielen. Het verzamelen van authentieke gegevens, het raadplegen van oude Leidenaars, het bijebrengen van foto's enz. neemt veel tijd. Echter zijn de voorbereidingen thans zo ver gevorderd, dat de uitgave van het boekje over enige maanden tegemoet kan worden gezien. De naam is vastgesteld op Leids Volksleven.

Er is dit jaar niet zoals het vorige een voordracht gehouden, omdat de belangstelling niet zeer groot was.

Voorts wordt er nog steeds materiaal verzameld op volkskundig gebied, in de vorm van foto's, krantenknipsels en een literatuurlijst, waarbij de Commissie de medewerking heeft van enige belangstellenden.

De verwachting van de Commissie, dat in de Oud-Leiden Serie ook deeltjes met geschiedkundige inhoud zouden worden opgenomen, die als artikel voor het Leidse Jaarboekje te lang bevonden waren, is niet verwezenlijkt.

Alles bijeengenomen meent de Commissie te kunnen beweren, dat er meer perspectief in het streven is gekomen.

L. G. DE GRAAF, Secretaresse

KORTE KRONIEK
VAN LEIDEN EN OMSTREKEN VAN 1952

(VANDEPERSONEN, ACHTERWIERNAAMEEN*IS GEPLAATST,
IS IN DIT JAARBOEKJE EEN LEVENSBERICHT OPGENOMEN)

JANUARI

- 2 Viering van het 50-jarig bestaan van het accountantskantoor **DE TOMBE, DEMENINT & Co.**
Dr K. DE SNOO en Dr J. D. MULDER aanvaarden hun taak resp. als geneesheer-directeur en eerste chirurg bij de Annakliniek.
- 6 Overleden J. M. EGGERS, vroeger exploitant van een bekenden muziekhandel aan de Botermarkt, in den leeftijd van 83 jaar.
- 8 De Nutsspaarbank van Rijnsaterwoude bestaat 100 jaar.
- 10 Overleden F. O. H. W. KESSELRING, oud-hoofd van de glasblazerij van het Kamerlingh Onnes-Laboratorium.
- 11 Afscheidscollege van Prof. Dr E. GORTER in zijn kliniek in het Academisch Ziekenhuis.
- 15 De Commissaris van Politie der Gemeente Leiden, R. J. MELJER, viert onder grote belangstelling zijn 40-jarig jubileum bij de Politie. Hij wordt bevorderd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.
- 17 Jhr Mr L. M. E. VON FISENNE, burgemeester van Warmond, benoemd tot hoogheemraad van Rijnland.
- 21 Mr P. CLEVERINGA te Leiden benoemd tot vice-voorzitter van het Internationaal Verbond van het Amateurtoneel.
- 23 Prof. Mr A. N. MOLENAAR, tot dusver buitengewoon hoogleraar in de Sociale Wetgeving aan de Leidse Universiteit, tot gewoon hoogleraar benoemd.

JANUARI

- 24 De Gemeenteraad van Alphen a. d. Rijn neemt het voorstel der Prot. Christelijke fracties aan het dansen op het terrein van Avifauna op Zondagen te verbieden, tegen welke beslissing de Raadsminderheid in beroep bij Ged. Staten gaat, hetgeen vernietiging van het besluit door de Kroon ten gevolge zal hebben.
- 26 Opening in de Universiteitsbibliotheek van de tentoonstelling „De Bijbel in het Nederlands door de Eeuwen heen” ter ere van het verschijnen der nieuwe Bijbelvertaling.
- 29 Feestelijke ingebruikneming van het nieuwe gebouw der Coöperatieve Boerenleenbank te Roelofarendsveen.
- 30 De Gemeenteraad van Oegstgeest besluit in geheime zitting tot verlening van ontslag aan den Directeur der Gemeentewerken.

FEBRUARI

- 1 De bekende boekhandelaar aan de Breestraat A. M. VAN ZWICHT trekt zich na 49 jaar uit zaken terug.
Afscheid van den Pedel der Rijksuniversiteit C. M. VELTEMA.
- 4 De Gemeenteraden van Leimuiden en Rijnsaterwoude herdenken Dokter D. STAPENSEA, die den vorigen dag is overleden.
Overleden te Oegstgeest in den leeftijd van 75 jaar C. B. DUYSSTER, die meer dan 40 jaar apotheker te Leiden is geweest.
- 5 De N.V. Gebrs VAN WIJK gaat haar breierij sluiten.
- 6 De Gemeente Leiden krijgt aandeel in het gedeblokkeerde bedrag van het Gemeentefonds tot financiering van in uitvoering zijnde werken op het gebied der electriciteitsvoorziening.
- 7 De schilder CHRISTOPHE VAN DER WINDT* overleden.
- 8 Vijftigjarig bestaan van „Draagt elkanders lasten” (onderlinge hulp vissers) te Katwijk aan Zee.

FEBRUARI

9 Overleden J. A. VAN DER REIJDEW, lid van den Gemeenteraad te Leiden van 1924—1939 voor de C.H.U., in den leeftijd van 76 jaar.

Huldiging op zijn 80sten verjaardag van Dr K. H. E. DE JONG, sedert 1910 privaatsdocent aan de Leidse Universiteit .

13 Bij de viering van het 40-jarig bestaan der veilingsvereniging Katwijk en Omstreken is J. VAN DER PERK benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau en ontvangt hij als eerste den erepenning der Gemeente Katwijk.

17 In de Hooglandse kerk wordt in den ochtenddienst door Dr E. EMMEN, secretaris der Generale Synode van de Ned. Herv. Kerk, de Lutherse predikant Th. W. B. G. GRAMBERG die als Hervormd zendingspredikant voor den arbeid in de Presbyteriaanse Kerk van Ceylon is afgevaardigd, bevestigd.

18 Overleden in den leeftijd van 68 jaar Prof. Dr J. A. J. BARGE, oud-hoogleraar in de Anatomie en Embryologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en oud-lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

19 Arrestaties in verband met vermoede malversaties in den Ned. Wetenschappelijken Boekhandel aan de Breestraat te Leiden.

21 Invitatieconcert ter viering van het 50-jarig bestaan van „Werkmans Wilskracht”, Leidens oudste harmoniekapel.

Overleden, 67 jaar oud, N. DE BINK, tot voor kort directeur der N.V. Elect. Handelsdrukkerij C. de Bink en Zn, die verschillende functies heeft bekleed in typografische vak- en algemene middenstandsorganisaties.

25 Wethouder VAN DER KWAAK voorzitter der Vereniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer in de plaats van Mr P. G. Knibbe.

28 Officiële heropening door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van de nieuw ingerichte en

FEBRUARI

uitgebreide afdeling Röntgenologie van het Academisch Ziekenhuis.

- 29 Aan den Lammenschansweg zijn 112 woningen voor gebruik gereed gekomen.

Afscheid van J. VAN WEEREN als huismeester van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”.

MAART

- 1 Gouden jubileum van den rentmeester van Keukenhof, F. VAN PAASCHEN.

Jubileum van Mej. J. C. KENBEEK als hoofd der Oegstgeester kleuterschool.

- 4 De Gemeenteraad van Alphen a. d. Rijn heeft besloten eervol ontslag te verlenen aan den directeur der water- en lichtbedrijven F. H. KEMPKERS wegens gebleken verschil van inzicht omtrent het beheer van het gasbedrijf.

- 5 Onverwacht overlijden van G. REUS, sedert 1947 directeur Gemeentewerken van Katwijk.

Dr A. D. LEEMAN, leraar aan het Leidse Gymnasium, benoemd tot hoogleraar in de Latijnse Taal en Letterkunde aan de Gem. Universiteit te Amsterdam.

- 6 Sole Mio te Noordwijk aan Zee aangekocht om te worden ingericht als reumatologische kliniek, onderdeel van den Leidsen Rheumatologischen Dienst.

- g Het eerste tiental van het Leidsche Schaakgenootschap gepromoveerd naar de hoofdklasse van den K.N.S.B.

- 10 Aftreden van J. P. MULDER Sr als Voorzitter van de Gemeentecommissie der Leidse Hervormde Gemeente, waarvan hij sedert 1932 voorzitter is geweest (sedert 1922 lid).

De kalkzandsteenfabrieken in Katwijk en Hillegom op vermoeden van malversaties door de Rijkspolitie bezet.

- 11 Overleden, 80 jaar oud, A. UITTENBROEK, van 1903—1928 hoofd der lagere school aan de Paul Krugerstraat te Leiden en van 1928—1934 hoofd der „opleidingsschool” aan den Maresingel.

MAART

- 15 Huldiging van den onlangs op verzoek eervol gepensioneerden hoofdcommies ter secretarie van Oegstgeest, K. VEEN, wegens zijn werk in den bezettingstijd, waarbij hij invalide is geworden.
- 18 Overleden in den leeftijd van 68 jaar H. M. SIMONIS, tot voor kort vice-voorzitter, voorzitter afd. Kleinbedrijf van de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Rijnland, ere-voorzitter der afd. Leiden van den R.K. Middenstandsbond, oud-lid van den Gemeenteraad van Leiden, die des tijds het initiatief heeft genomen voor de instelling van het Rijnlandsch Borgstellingsfonds en de oprichting van het persgasstation op den Hogen Rijndijk.
- Afscheid van T.J. KUYPERS als kassier van de Coöp. Boerenleenbank te Leiden, die meer dan veertig jaar deze functie heeft bekleed.
- 19 Officiële opening van de Chr. Huishoud- en Industrie-school voor meisjes te Katwijk.
- 21 De derde tentoonstelling van de Stichting Keukenhof te Lisse geopend door Z.K.H. Prins BERNHARD.
- Inaugurale rede van Prof. Dr K. FOKKEMA als bijzonder hoogleraar aan de Leidse Universiteit vanwege den Provinciaal Onderwijsraad van Friesland, getiteld „Uit het spel der Klanken”.
- 22 Opening in de Universiteitsbibliotheek en den Hortus van de tentoonstelling ter herdenking der vestiging vóór 300 jaar van JAN VAN RIEBEEK in Zuid-Afrika.
- 24 Overleden, 49 jaar oud, N. W. C. BROUWER, directeur Brouwers Aardewerk N.V. te Zoeterwoude.
- 25 Viering van het jubileum van J. VAN MUIDEN, die in een tuinhuisje aan den Hogen Rijndijk 50 jaar geleden den grondslag legde voor het schildersbedrijf annex auto-spuiterij J. van Muiden & Zn.
- 30 Prof. Dr J. F. VAN BEMMELEN, van 1907 tot 1930 hoogleraar te Groningen in de Zoölogie, thans wonende te Leiden, herdenkt den dag, waarop hij voor 70 jaar aan de Leidse Universiteit promoveerde.

APRIL

- 1 Huldiging wegens hun zilveren jubileum van den directeur der Stedelijke Lichtfabrieken 1 J. 1 JKEMA en van den directeur der Leidse Gemeentelijke Volkscredietbank J. A. VAN ZANTEN.
- 2 Gouden jubileum van JAC. BOOT, directeur der scheepswerf De Industrie te Alphen a/d Rijn.
- 3 Overleden, 83 jaar oud, P. ADMIRAAL, als lid van de Fa C. Admiraal, visrokerij en haringhandel een bekende figuur in Noordwijk, gedurende 22 jaar lid van den Gemeenteraad voor de C.H.U.
- 5 De Burgemeester van Leiden reikt aan 169 uit Indonesië gepatrieerde Leidse militairen het ereteken voor Orde en Vrede uit.
- 7 Diamanten bruiloft van het echtpaar FRANK—EKKELE te Leiden.
- 8 Prof. Dr S. T. BOK, hoogleraar in de Histologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, benoemd tot directeur van het Ned. Centraal Instituut voor Hersenonderzoek te Amsterdam.
Ter gelegenheid van het internationale congres voor Anatomie te Clermont-Ferrand wordt Prof. DANKMEYER, hoogleraar in de Anatomie en Embryologie aan de Leidse Universiteit, benoemd tot Officier d'Académie.
- 9 Huldiging van Mej. M. ESKES bij haar afscheid van de Hervormde kleuterschool te Voorschoten.
Installatie van Mr H. H. KIRCHHEINER als kantonrechter te Alphen a/d Rijn.
Onverwacht overlijden van A. J. RIETDIJK, administrateur van de Annakliniek, voorzittend meester der Loge La Vertu te Leiden, in den ouderdom van 64 jaar.
- 10 Opening der Verster-tentoonstelling in de Lakenhal.
- 16 Officiële heropening van het Salvatorhofje aan de Steenstraat te Leiden.

APRIL

Het wijkgebouw der Ned. Hervormde wijkgemeente Het Centrum aan de Hooglandse Kerkgracht te Leiden (v.m. gebouw Nathaniël, eertijds eigendom van den opgeheven Chr. Nat. Werkmansbond) officieel aan den Wijkkerkeraad overgedragen.

- 19 De laatste paal ingeslagen voor het hulpviaduct over den Rijnsburgerweg.
- 20 Overleden, 59 jaar oud, **JOH. DE GROOT**, godsdienstonderwijzer der Leidse Herv. Gemeente, oud-lid Gemeenteraad voor de C.H.U.
- 23 Afscheidsreceptie P. TAZELAAR, inspecteur Lager Onderwijs te Leiden.
- 24 Overleden op den leeftijd van 57 jaar Prof. Dr H. A. **KRAMERS**, hoogleraar in de Natuurkunde aan de Leidse Universiteit, die zich als atoomonderzoeker internationale vermaardheid heeft verworven.
- 25 Viering van het 50-jarig bestaan der afdeling Leiden van de Ned. Ver. van Chr. Kantoor- en Handelsbedienden.
- 26 Overleden op 74-jarigen leeftijd ten gevolge van een noodlottig ongeval Prof. Dr J. **VAN DER HOEVE**, oud-hoogleraar aan de Leidse Universiteit, wiens verdiensten voor de ontwikkeling van de wetenschap der Oogheelkunde op velerlei wijze ook internationale erkenning hebben gevonden.
- Viering van het 25-jarig jubileum van Dr P. C. **VAN ARKEL**, rector van het Christelijk Lyceum te Leiden, directeur van de Christelijke H.B.S. vóór de omzetting dier school tot Lyceum.
- 27 Bevestiging en intrede van Ds W. G. **MEIJERING**, komende van Noordlaren, als tweede predikant der Ned. Herv. Gemeente van Voorschoten.

MEI

- 1 Bisschopswijding van Mgr **JAC. BUIS**, missiebisshop.

MEI

De Fa Coster aan de Steenstraat te Leiden, thans uitsluitend slijterij, viert het feit, dat 100 jaar geleden de door haar in 1902 overgenomen gisthandel tevens bierhuis van J. Schoondergang aldaar werd gevestigd.

- 2 Inaugurale rede van Dr G. M. H. VEENEKLAAS als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, getiteld : „Kind en Kindergeneeskunde”.

Onverwacht overlijden van Ds D. KUILMAN*, emeritus predikant der Ned. Herv. Gemeente van Leiden, in den leeftijd van 69 jaar.

Overleden te Heelsum Prof. Dr L. VAN ITALLIE, van 1907 tot 1936 hoogleraar in de Artsenijbereidkunde en Vergiftleer aan de Leidse Universiteit.

- 7 Receptie ter ere van het gouden doctoraat in de Wis- en Natuurkunde van Dr J. C. SCHALKWIJK, van 1923 tot 1938 directeur der Gem. H.B.S. van Leiden.

- 8 Viering van het 75-jarig bestaan van Tieleman & Dros. De heer H. H. TIELEMAN benoemd tot ridder Oranje-Nassau.

- 10 Herdenking in een bijzondere bijeenkomst der Ned. Natuurkundige Vereniging in het Kamerlingh Onnes-Laboratorium van den op 24 April overleden Prof. KRAMERS, waarbij ook zijn leermeester, de grote Deense natuurkundige NIELS BOHR, het woord voert.

Receptie ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der afdeling Leiden van de Ned. Handelsreizigersvereniging.

- 12 Overleden te Leiden M. J. B. HERFST, oud-directeur, president-commissaris der N.V. Verf- en Vernisfabrieken Herfst en Helder, in den leeftijd van 72 jaar.

- 14 Gouden doctoraat van Mr P. E. BRIËT, advocaat en procureur te Leiden.

Herdenking in het wijkgebouw Het Centrum aan de Hooglandse Kerkgracht van het 75-jarig bestaan der Zondagsschool „De 24 huizen”, welke werk destijds in haar woning in het Koninginnehof of Hof der 24 huizen aan de Langegracht werd begonnen door Kaatje Kors.

MEI

- 15 Veertigjarig jubileum van Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE als ambachtsheer van Voorschoten en president-kerkvoogd.

Huldiging op Sociëteit Minerva van JOHAN BARENDSE, die op 15 April 40 jaar aldaar werkzaam is geweest, waarbij de Burgemeester van Leiden hem de zilveren eremedaille der Orde van Oranje-Nassau uitreikt.

- 19 Officiële' opening van het nieuwe gebouw der Coöperatieve Raiffeisenbank te Katwijk.
- 23 Huldiging van H. KEESOM, „den schapenkoning van Texel”, die thans 50 jaar op de Leidse veemarkt verschijnt.
- 27 Huldiging van J. J. PLANJER, thans algemeen procuratiehouder en verkoopleider der N.V. Sajatfabrieken P. Clos & Leembruggen, die 50 jaar geleden aldaar in dienst trad.
- 30 Burgemeester VAN IERSEL neemt afscheid van Noordwijkerhout.

Burgemeester VERHEUL, benoemd tot Burgemeester van Rhoon, neemt afscheid van Koudekerk a/d Rijn.

JUNI

- 1 Diamanten bruiloft van het echtpaar WERKHOVEN—VAN DIJK te Voorhout.
- 2 Overleden in den leeftijd van 78 jaar Dr F. W. T. HUNGER, oud-directeur van het Instituut voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen.
- 3 Receptie ter gelegenheid van het 25-jarig artsjubileum van dokter P. JASPERSE, die ook bijna 25 jaar te Leiden als geneesheer is gevestigd.
- 7 Overleden, 78 jaar oud, te Rijpwetering C. OUDSHOORN, organist van het R.K. kerkkoor, die op 3 Januari zijn 60-jarig jubileum als zodanig herdacht.
- 10 Overleden Dr A. SCHOLTE*, rector van het Gymnasium te Leiden.

Officiële opening van het Groene-Kruiscentrum in het gebouw waar voordien het consultatiebureau T.B.C.-bestrijding was gevestigd (aan den Middelweg te Leiden).

JUNI

- 12 Overleden J. BRAGGAAR, die 22 jaar de S.D.A.P. heeft vertegenwoordigd in den Gemeenteraad van Voorschoten.
- 15 Intrede Ds G. VAN RONGEN als predikant der Geref. Kerk, onderhoudende art. 31 K.O., gekomen van Zwijndrecht.
- 17 Installatie van den Burgemeester van Noordwijkerhout, P. N. N. VAN DER WEIJDEN, voordien Burgemeester van Nieuwkoop.
- 18 Huldiging van Ds J. DE WIT, wijkpredikant Rembrandt-wijk, wegens zijn 25-jarig ambtsjubileum.
Opening van de tentoonstelling van arbeid in vrijen tijd van 350 kinderen bij de herdenking van het 70-jarig bestaan der Marthastichting te Alphen a/d Rijn.
- 22 Kerkelijke herdenking van het 125-jarig bestaan van het Herv. Tehuis voor Ouden van Dagen (Gereformeerd Minnehuis), Kaarsenmakersstraat, waarvoor op 26 Juni 1827 de eerste steen werd gelegd, hetgeen op 26 Juni 1952 in het Tehuis wordt gevierd.
- 28 Ontvangst ten Stadhuize en receptie ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan (op 29 Juni) der Bibliothèque Wal-lonne. Den volgenden dag wordt de tegen het gebouw aan het Pieterskerkhof aangebrachte gedenkplaat ter ere van Judith Renaudin (1702—1731 in Leiden verblijf houdende) onthuld.
- 29 Ds H. J. A. de Haan aanvaardt het ambt van predikant bij de Evangelisch-Lutherse Gemeente van Leiden.
- 30 De Gemeenteraad besluit definitief tot demping van de Lange Mare en tevens van de Stille Mare.
Het 3de internationale Assyriologische congres wordt door den Secretaris-Generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het Academieggebouw geopend.

JULI

- 3 De Burgemeester van Noordwijk stelt een reinwaterkelder met ruime capaciteit in werking, zodat de gebrekkige watervoorziening van die Gemeente thans tot het verleden zal behoren.

JULI

- 4 De Burgemeester van Leiden weegt de eerste partij kaas in het Waaggebouw na het besluit van den Gemeenteraad dit gebouw in het vervolg weer hiervoor te bestemmen.
Nieuwe beveiligingsinstallatie bij den spoorwegovergang tussen Hazerswoude-dorp en Hazerswoude-Rijndijk toegepast.
De Burgemeester installeert den B(escherming) B(urgerbevolkings) Raad, met welks instelling Leiden de eerste stad van Zuid-Holland is.
- 7 Het eerste internationale diabetescongres in het Groot-Auditorium der Leidse Universiteit geopend.
De eerste hoogbouw voor bewoning in Leiderdorp in gebruik genomen.
De stadsbeiaardier R. HEERING, organist der Remonstrantse Kerk te Leiden, overleden.
- 10 Overleden E. ROLLEMA, oud-Gemeentesecretaris van Koudekerk aan den Rijn, destijds correspondent der Vereniging Oud-Leiden, die zich o.a. zeer verdienstelijk heeft gemaakt bij de restauratie der Ned. Hervormde Kerk aldaar.
- 15 Wethouder KRALT legt den eersten steen voor de tuinbouwschool te Rijnsburg.
- 16 Dokter W. J. SIMONS te Leiden viert zijn 25-jarig arts-jubileum.
- 18 Nieuwe veelading op de Leidse veemarkt in gebruik genomen.
- 19 De Meelfabriek De Sleutels sluit wegens den geur van het tegenover haar panden gevestigde bedrijf van Colgate-Palmolive, dat 2 Juli de ruimten van de opgeheven sigarenfabriek „Edelachtbaar” had betrokken, hetgeen na enigen tijd tot gevolg heeft, dat Colgate-Palmolive Leiden weer verlaat.
- 20 Opening van den zomercursus van Nederlandse Hogescholen, die voor het eerst een werkelijk internationaal karakter draagt, daar studenten van 20 verschillende nationaliteiten hem volgen.

JULI

Overleden N. J. SWIERSTRA*, oud-bestuurslid der Vereniging Oud-Leiden.

- 22 Derde Rijnsoeververbinding te Alphen a/d Rijn tot stand gebracht door een noodbrug tussen de Wilhelminalaan en de Hoofdstraat.

Overleden te Noordwijk, 71 jaar oud, W. BOSMAN, lathyruskweker, jaren lang bestuurslid van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde en de ziel van het Bloemencomité.

- 23 Huldiging van mej. F. A. LE POOLE op haar zeventigsten verjaardag voor haar werkzaamheid op sociaal en cultureel gebied.

- 24 Feestelijke ontsteking van de electriche verlichting in het Hoge Morskwartier.

- 25 Overleden, 54 jaar oud, A. C. M. VAN BEUKERING, o.a. penningmeester van den R.K. Bond van Aannemerspatroons.

- 26 De schuttingen om het nieuwe Leidse stationsgebouw worden weggenomen.

- 28 De Gemeenteraad van Leiden besluit tot aankoop van het stationsgebouw Herensingel.

Ontvangst van het internationale Kunsthistorische congres in de Lakenhal.

- 31 De gerestaureerde molen aan den Maredijk wordt aan het polderbestuur overgedragen.

J. L. VAN DER VLIET benoemd tot directeur Gemeentewerken en -bedrijven van Alphen a/d Rijn.

AUGUSTUS

- I Huldiging van H. J. P. WASSENAAR, directeur der N.V. Fabriek van Wollen Dekens v/h J. Scheltema Jansz., wgens zijn veertigjarig jubileum.

Overleden J. F. ALLART, apotheker, stichter van een pharmaceutisch-chemisch laboratorium en een dito industrie te Alphen a/d Rijn, die aan talrijke gemeentelijke, maatschappelijke en kerkelijke instanties aldaar een werkzaam aandeel heeft genomen.

AUGUSTUS

- 5 Overleden LOURENS BOSCH, die ruim 43 jaar de tandheelkundige practijk te Leiden heeft uitgeoefend.
- 10 Huldiging in intiemen kring van den scheidenden predikant Ds H. P. FORTGENS, die veertig jaar in het ambt is geweest bij de Ned. Hervormde Kerk, waarvan hij dertig jaren te Voorschoten heeft gestaan. Hij werd benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 12 De Gemeenteraad van Warmond verzet zich unaniem tegen het Leidse merenplan.
- 14 K. R. KUIPERS 50 jaar veearts te Alphen aan den Rijn.
- 15 Gouden priesterfeest van Deken J. H. W. BORSBOOM te Noordwijk.
- 17 Diamanten bruiloft van het echtpaar BERNARD-DEN OS te Leiden, Barend van Namenhofje.
- 19 Overleden, 56 jaar oud, Dr H. J. MISPELBLOM BEYER, directeur van het Oolgaardtshuis te Arnhem, van 1935 tot 1941 Remonstrants predikant te Leiden.
- 21 Een salonboot voor de Avifauna komt in botsing met de openstaande kleppen van de brug over de Woudwatering te Woubrugge, waarbij zeven personen gewond worden.
- 27 Opening van de Da Costa-school te Alphen a/d Rijn.
- 28 Opening in de Stadsgehoorzaal van de jubileum-tentoonstelling der Leidse afdeling van „Tuinbouw en Plantkunde“.
- 29 Pastoor E. B. DERKSEN van Oud-Ade, die op 15 Augustus onder grote belangstelling het feest van zijn 45-jarig priesterschap gevierd heeft, neemt afscheid van zijn parochie. Feestelijke ontvangst van den nieuwbenoemden Pastoor LAMPE.
- 30 Afscheid van H. H. TIELEMAN als beherend vennoot der C.V. Tieleman & Dros, waar hij 43 jaar werkzaam is geweest. Afscheid wegens het bereiken van den pensioengerechtigden leeftijd van P. M. SONTROP als ontvanger van 's Rijks belastingen te Leiden na 47 dienstjaren (sedert 1917 te Leiden werkzaam).
Overleden W. J. J. C. BIJLEVELD*, oud-Adjunct-Archivaris van Leiden.

SEPTEMBER

- 1 Dr W. WIERSMA, thans conrector, benoemd tot rector Gymnasii.
Huldiging in den Gemeenteraad van mevrouw P. C. BRAGGAAR-DE DOES, die nu 25 jaar deel van dat college uitmaakt.
- 6 In het gebouw der voormalige Leidsche Zoutkeet aan den Ouden Singel wordt gevestigd het bedrijf der N.V. Mij voor Oppervlak- en Metaaltechniek (Mavom), tot dusver gevestigd te Schiedam (over de Leidsche Zoutkeet zie men het artikel van FEL. DRIESSEN in Leidsch Jaarboekje 1933).
- 8 J. G. J. VERHEY VAN WIJK treedt af als directeur van Gebrs VAN WIJK na een meer dan 50-jarige werkzaamheid in dat bedrijf (sedert 1913 als firmant en sedert de omzetting der firma in een naamloze vennootschap in 1921 als directeur).
- 9 Het nieuwe gedeelte van Rijnlands Lyceum te Wassenaar wordt in gebruik genomen.
- 12 Afscheid van Prof. Dr W. A. GODDIJN als hoogleraar in de Pharmacologie, Galenische Pharmacie en Receptuur aan de Rijksuniversiteit te Leiden.
- 15 Overdracht van het Rectoraat der Leidse Hogeschool door Prof. Dr J. H. BOEKE aan Prof. Dr J. J. L. DUYVENDAK.
- 17 De „Braderie”, een attractief gemaakte verkoop in de open lucht ten bate van den handeldrijvenden middenstand, wordt door de echtgenote van den Leidse Burgemeester, bij diens verblijf elders, geopend.
- 18 De VEBO geopend in aanwezigheid van den Commissaris der Koningin in de Provincie.
Opening te Leiden van het jaarlijkse congres der Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst.
- 19 Zonder enige officiële plechtigheid wordt de Rijnbrug bij de Gouwsluis te Alphen a/d Rijn geopend.
- 20 Op het graf van den op 2 Mei overleden Ds KUILMAN wordt een grafsteen onthuld.
Ontvangst ten Stadhuize van de Ver. van Archivarissen.

SEPTEMBER

- 22 Overleden **EMILIE C. KNAPPERT***, oud-directrice van het Leidse Volkshuis.
Inschrijving van het 1000ste lid van „Oud-Leiden”.
- 25 Het 14de congres van het Oosterse Genootschap door Prof. **DUYVENDAK** geopend.
- 27 In de daartoe verbouwde oude pastorie van Leiderdorp wordt het Hervormde Gemeentecentrum geopend.
Overleden, ten gevolge van een verkeersongeluk, **CORNELIS GROENEVELD**, kunstschilder te Katwijk.
- 28 Afscheid Ds H. P. **FORTGENS** van de Ned. Herv. Gemeente van Voorschoten.
- 30 Afscheid J. H. **HAVERKORT** als Gemeente-ontvanger van Warmond.

OCTOBER

- 3 Viering van de 3-Octoberfeesten op de gebruikelijke wijze, waarbij de traditionele optocht ditmaal „De Leidse Meesters” tot onderwerp had.
- 6 Overleden te Wassenaar, 77 jaar oud, Jos. H. **GOSCHALK**, kunstschilder.
- 8 Overleden, in den leeftijd van 80 jaar, H. P. **VELDHUYZEN**, van 1903 tot 1942 arts te Leiden, die o.a. jaren lang Gemeente- en schoolarts is geweest en arts van het Minnehuis.
- 10 Inaugurale rede: „Problemen van de Pharmacognosie” van Dr R. **HEGNAUER**, als hoogleraar aan de Leidse Universiteit.
- 11 Bij de huldiging van den Leidsen oud-hoogleraar **VAN CALCAR** op zijn 80sten verjaardag wordt de Prof. van Calcar-stichting in het leven geroepen ten behoeve van noodzakelijke specialistenhulp aan minvermogenden.
- 12 Het Kath. Militair Tehuis aan de Mare, de oudste R.-K. instelling van dien aard in Nederland, wordt officieel heropend na een inwendige verbouwing.
- 13 Gouden jubileum van D. **STIERAG**, monteur der Firma W. Zwart te Leiden, bij wiens huldiging, o.a. door den Burgemeester, zijn beide ouders gezond aanwezig zijn.

OCTOBER

- 15 Overleden in Den Dolder, 73 jaar oud, mevrouw M. L. M. EERDBEEK—CLAASEN*, oudheidkundige.
- 18 Officiële opening van de openbare lagere school in de Damlaan als eerste in het Morskwartier.
- 23 Opening van een Mytyldagschool te Leiden, na die te Amsterdam de tweede instelling van dien aard op het Europese continent.
- 27 Huldiging van Dokter J. C. MEYBOOM, die zich heden voor 25 jaar in Leiden als huisarts vestigde.
- 28 Eerste-steenlegging voor de St Josephschool in de Goog, Gem. Alkemade, door Pastoor LIGTHART en Burgemeester HOYNCK van Papendrecht.
- 30 Zestigjarig ambtsjubileum van Ds H. MELJERING, predikant der Gereformeerde Kerk van Katwijk aan den Rijn van 1900 tot 1939.

De Burgemeester van Leiden opent ter ere van het 50-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Leiden de tentoonstelling in de Lakenhal betreffende WILLEM VAN DER HELM, stadsmeestertimmerman van 1662 tot 1675.

Feestelijke herdenking van het 300-jarig bestaan van den Noordzijdepolder in Noordwijkerhout.

NOVEMBER

- I Opening van een Gereformeerd Jeugdhuys aan de Breestraat te Leiden.
Huldiging van Dr H. C. BLÖTE, onderdirecteur van het Museum voor Natuurlijke Historie, die 25 jaar aan deze instelling is verbonden.
- 5 Opening van een Gereformeerde school aan de Asserstraat (Rodenburgerpolder).
Begin van de viering van het 50-jarig bestaan der Vereniging Oud-Leiden.
- 6 Opening van het kantoor der Nationale Levensverz.-Bank te Leiden in het geheel gerestaureerde en van in ouden trant ingerichte stijlkamers voorziene pand Rapenburg 8.

NOVEMBER

- 7 Huldiging ter gelegenheid van zijn 70sten verjaardag van Mr E. E. MENTEN, directeur van Heldring en Pierson, „de Bankier van het Verzet”, die benoemd is tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.
Een kankercentrum te Leiden opgericht.
- 8 In de Ambachtsschool aan den Haagweg wordt een plaquette onthuld ter nagedachtenis van den in 1950 overleden directeur G. E. E. KUYNTJES.
- 10 Een Protestants-Christelijk Militair Tehuis aan de Breestraat te Leiden geopend.
- 11 Officiële ingebruikneming van een nieuw gebouw voor de Twentsche Bank te Oegstgeest.
- 12 Ereaavond voor HERMAN DE WOLFF wegens zijn jubileum van 25 jaar dirigent van Ex Animo.
Bij Hazerswoude-Rijndijk wordt de verkeersmogelijkheid verbeterd door verbreding van den Rijksstraatweg, waarbij enkele woonhuizen moeten worden afgebroken.
- 14 Ingebruikneming van de nieuwe verdieping op een vleugel van het Zoölogisch Laboratorium der Leidse Universiteit.
Inaugurale rede van Dr H. C. VAN DE HULST, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Theoretische Sterrekunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden, getiteld „Orde en Wanorde in het Heelal”.
- 15 Onthulling van een monument voor de in den oorlog gevallen uit Noordwijk aan Zee, ontworpen door CORA FRANZEN—HESLENFELD.
Afscheid van Zuster T. DE GEUS als wijkverpleegster van Leiderdorp.
- 20 Onverwacht overlijden van Mr E. J. M. H. BOLSIUS*, advocaat te Leiden, lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.
- 22 Overleden A. SERET*, arts te Leiden.
Aan 37 Leidenaars, die als militair aan „tweezijdige gevechtshandelingen” hebben deelgenomen wordt ten Stadhuize het Oorlogsherinneringskruis uitgereikt.

NOVEMBER

- 24 In intiemen kring wordt Dr A. GANS gehuldigd, die zich 25 jaar geleden als zenuwarts te Leiden vestigde.
- 27 Overleden, 76 jaar oud, Ds S. R. HERMANIDES, die twaalf jaar (tot 1946) als Hervormd predikant te Valkenburg heeft gestaan.
- 29 Huldiging van Dokter A. A. HUEBER, thans 25 jaar arts te Sassenheim.
- 30 Bevestiging en intrede van Ds P. L. SCHOONHEIM als Ned. Herv. predikant te Leiden, waarmede voor het eerst alle 11 predikantsplaatsen bezet zijn, welke sedert 1946 theoretisch bestaan hebben.

DECEMBER

- 1 Opening van een Christelijke Tuinbouwschool te Rijnsburg.
Huldiging van het Leidse Gemeenteraadslid J. H. SCHÜLLER, ter gelegenheid van zijn 40-jarig ambtsjubileum bij het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie.
- 2 Overdracht van de apparatuur, waarmede het Kamerlingh Onnes-laboratorium verrijkt is door een gift van de Bataafsche Petroleum Maatschappij ter verdere benadering van het absolute nulpunt, welke gift door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in aanwezigheid van vele autoriteiten wordt aanvaard.
- 3 Er is een Comité Bevrijdingsdag 1945 opgericht.
- 5 De demping van de Mare aanbesteed.
Onverwacht overlijden van Ds L. J. BAAS, Hervormd predikant van Valkenburg op den leeftijd van 40 jaar.
- 8 Overleden D. TH. RUYS, gedurende vele jaren wethouder en vaak loco-burgemeester van Wassenaar.
- 11 Afscheid van J. G. J. VERHEY VAN WIJK als voorzitter en lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland. N. PARLEVLIET treedt af als voorzitter der afd. Kleinbedrijf.
- 12 Opening van de hal van het nieuwe stationsgebouw te Leiden.

DECEMBER

Openbare les van Dr H. P. WOLVEKAMP ter opening zijner colleges als lector in de Experimentele Dierkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

- 13** De nieuwe gashouder, een belangrijk onderdeel van de geprojecteerde in uitvoering zijnde uitbreiding der Stedelijke Lichtfabrieken, waardoor de bergingscapaciteit tot 79.000 m³ is opgevoerd, wordt door Wethouder VAN DER KWAAK officieel in dienst gesteld.

Onthulling op het oorlogskerkhof Het Lange Duin te Wassenaar van een monument voor de voor het Vaderland in de jaren 1940—'45 gevallen, ontworpen door J. M. VELDHEER.

- 19** Het bureau voor de Rijkspolitie, district Leiden, aan de Herengracht, officieel in gebruik genomen.

Eerste-steenlegging voor een Christelijke Kleuterschool te Katwijk aan Zee.

- 20** Officiële huldiging van mej. J. L. VAN HOORN, directrice der Leidse Meisjes-H.B.S. wegens haar 25-jarig jubileum als zodanig.

- 22** Kersttentoonstelling van Bloemlust te Lisse geopend.

- 30** Gouden jubileum der N.V. Machinefabriek, Constructiewerkplaats en Technisch Bureau M. DEN OS & ZONEN aan de Herengracht te Leiden.

- 31** RINSKE KINKEL 50 jaar kosteres der Ned. Herv. Kerk te Rijnsaterwoude.

CORRIGENDUM IN DE KRONIEK VAN 1951

AUGUSTUS

- 27** De tweede Hervormde school, „Ds Fortgensschool” genaamd, aan de Prins Bernhardlaan te Voorschoten in gebruik genomen.

I N M E M O R I A M

CHRISTOPHE VAN DER WINDT

22 AUGUSTUS 1877-7 FEBRUARI 1952

Toen de heer E. PELINCK, namens de Redactie van het Leidse Jaarboekje, mij verzocht, hierin als oud vriend van CHR. VAN DER WINDT een levensbericht over hem te willen schrijven, heb ik een oogenblik gearzeld, hoezeer ik dit verzoek op prijs stelde, dit op mij te nemen. De verantwoordelijkheid, die het meebrengt, besepte ik en niet gaarne wilde ik hierin te kort schieten, zij het ook onbedoeld. Echter overdenkend, dat mij eene schoone gelegenheid werd aangeboden er aan mede te werken, dat de nagedachtenis van den zoo begaafden en bescheiden kunstbroeder en vriend zoo zuiver mogelijk zou worden bewaard, deed mij begrijpen, dat ik mij aan dit verzoek niet moest onttrekken. Wetend dat ik in zijn geest handel, zal ik trachten in eenvoudige woorden iets van zijn levensloop te vertellen. De heer J. J. VAN DER WINDT, CHRIS' jongste broeder, is zoo welwillend geweest mij behulpzaam te zijn met mededeelingen over CHRIS' jeugd, daar ik zelf eerst in ± 1897 kennis met hem maakte. CHRIS' vader, ARY VAN DER WINDT, in Vlaardingen geb., was in 1862 met zijne ouders naar Brussel vertrokken, na zich eerst in Rotterdam in het rottingvlechten te hebben bekwaamd. Een adreskaartje in bezit van den heer J. J. VAN DER WINDT vermeldt adres en beroep : Fabricant de Meubles de Serres, cages etc. Quai de l'Industrie 70 Molenbeek St. Jean Bruxelles. Hij huwde hier met eene Waalsche vrouw, Mad. J. VERJUS. Zij stierf jong, nalatend twee zoons, SIMON en HENRY. HENRY zette 't bedrijf van zijn vader later voort en SIMON vestigde zich te Parijs als fabrikant van kleine elektrische apparaten. Beiden zijn overleden, HENRY kinderloos en SIMON nalatend twee zonen. Deze genoemde halfbroeders van CHRIS hebben hem nog eens opgezocht. Een kok uit „In den vergulden Turk" reed mede in de auto om hun de woning van hun halfbroer CHRIS VAN DER WINDT te wijzen. Na het overlijden van zijne eerste vrouw kwam ARY VAN DER WINDT in kennis met ANNE CHRISTINE

KRAGT, in betrekking bij de Leidsche familie **BEUTH**, die dikwijls in Brussel vertoefde. Den 7^{den} Oct. 1876 werd hun huwelijk voltrokken. Zes jaar later, 1 Juli 1882, overleed **ARY VAN DER WINDT**, moeder **VAN DER WINDT-KRAGT** achterlatend met drie zoons, nl. **CHRISTOPHE**, geb. 22 Augustus 1877, **LAURENT**, 3 November 1878, en **JEAN JOSSE**, 21 Augustus 1880. Op aandrang van haar familie keerde moeder **VAN DER WINDT** met haar drie jongens naar Leiden terug. Er zullen nog wel Leidenaren zijn die zich het groepje huizen herinneren aan den Zoeterwoudschen Singel, toentertijd gelegen tusschen den ingang van de buitenplaats „Zuiderzicht” en de bleekerij van **VAN KEMPEN**. Hiervan werd er een gehoord. Moeilijke jaren waren het voor haar, drie niet wat men noemt „zoete jongens” groot te brengen en daar den kost voor te verdienen. Voor **CHRIS** waren inmiddels de schooljaren aangebroken. Hij doorliep de Christelijke school op de Hooigracht, waarvan meester **MULDER** hoofd was. Hij was een vlug en goed leerling en gaf tevens reeds blijk van zijn teekenaanleg, door tot vermaak zijner schoolkameraden den meester te portretteeren met zijne eigenaardigheden ! Moeder **VAN DER WINDT** vertelde, dat hij voordien reeds probeerde op een witgekalkten muur den begrafenisstoet van zijn vader uit te beelden.

Zijn teekentalent trok de aandacht van vrienden en kennissen onder wie een vriendin zijner moeder. Deze was in dienstbetrekking bij Prof. J. **VERDAM**, Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte. Ze liet wat krabbels en teekeningen van **CHRIS** aan de familie zien en dit had tot gevolg dat Chris na beëindiging van zijn schooltijd de Ambachtsschool kon gaan bezoeken, als leerling in 't huisschildersvak. In later jaren sprak hij steeds met groote achting over zijn toenmaligen leermeester, den heer H. **WASSINK**. Het technische gedeelte was hem later, kunstschilder zijnde, van groot nut. Na zijn leertijd met lof te hebben beëindigd, was de tijd daar dat hij zijn moeder moest gaan bijstaan in haar zorgen voor het huisgezin. De heer J. **COHEN**, Heerengracht, was zijn eerste patroon. Smakelijk kon hij er later over vertellen. Bij **COHEN** beschilderde hij wel eens bordjes met éénkleurige landschappen (blauw), die daar dan gemoffeld werden. Onder het aangenomen schilderwerk behoorde o.a. 't verven der Rotterdamse brievenbussen. Hij doorkruiste geheel Rotterdam en 't eentonige van het werk werd ruimschoots vergoed, doordat hij zijn

oogen te gast kon laten gaan aan 't vele schilderachtige schoon, vooral in het havengedeelte, dat deze stad hem te zien gaf. In mijn bezit is een etsje, vlug op de plaat gekrabbeld naar een schetsje van een havenkade met groote zee-stoomboot er aan gemeerd.

Nadat het werk bij den heer **COHEN** was afgelopen, kwam **CHRIS** bij den huisschilder **GROEN IN 'T WOUDE** te Aarlander-veen. Hij was daar in den kost en kwam van Zaterdagavond tot Maandagmorgen naar huis. Hier benutte hij zijne vrije uren met het maken van kleine potloodschetsen uit de omgeving van dit schilderachtige dorp. Nog eenmaal veranderde hij van werkgever en bracht eenigen tijd door bij den schilderspatroon **VIJFTIGSCHILD** te Voorschoten. In deze tijden omstreeks 1896—97 maakte ik met **CHRIS** kennis door een vriend **KAREL DE BOER**, den lateren kunstcriticus. Het gezin **VAN DER WINDT** woonde toen in 't laatste huis van de Roode laan, later deftiger Pioenstraat geheten. **CHRIS** was in staat gesteld den teeken-cursus op de teekenonderwijsinrichting van den heer **LAMPE** te volgen en in die dagen maakte **VAN DAALHOF**, de kunstschilder, mij al op hem attent, wegens zijn buitengewone gaven. Hierna ging onze **CHRIS** als leerling werken bij den bekenden decoratieschilder **NIESTEN** om zodoende te kunnen bijdragen in 't levensonderhoud van 't gezin. Onmiddellijk kwam hier zijne groote begaafdheid aan 't licht, zoo zelfs dat de voorzitter der Schouwburgcommissie, Kapitein **FROHNEMANN**, hem wilde helpen om in Weenen op de academie aldaar zich verder te bekwamen. Maar daar kwam bij **CHRIS** niets van in, schilder, kunstschilder wilde en zou hij worden.

Kortom, de broers **LAURENT** en **JEAN JOSSE** namen **CHRIS'** aandeel op hunne schouders en **CHRIS** trachtte dit te verlichten door ongeglazuurde wandborden met aardige zonnige landschapjes te beschilderen en ze gingen vlot van de hand. De eerste schreden op den kunstenaarsweg waren gezet. Toen begonnen onzen lange zwerftochten, trouw vergezeld door onzen vriend **KAREL DE BOER**, met schilderkist en schetsboek. Het ging alles te voet want een fiets was in die dagen een kostbaar vehikel. Een schoone tijd, wij waren jong en sterk en onze beenen brachten ons naar Zoetermeer, Zegwaard, Noordwijkerhout, Nootdorp, Rijnsburg, Katwijk, Stompwijk, enz. enz. Later in 't bezit van een fiets hadden wij 't wat gemakkelijker. **CHRIS'** voorliefde ging uit naar zijn schetsboek.

Uitsluitend te koop bij de uitgeverij van de afbeelding.

Zelfportret van CHRIS VIN DEK WINDT (Ets)

Hij kon niet goed tegen de publieke belangstelling voor „een vent die zat te verven”. Hij trainde zijn geheugen zoo dat zijn mooiste aquarellen naar zeer simpele schetsen zijn ontstaan. Een enkele maal vergezelde ons een jonge kunstbroeder A. G. **DISSEVELT**, doch zijn zwak gestel was niet bestand tegen deze lange vermoeiende tochten. De aquarelleerkunst stond in onze jonge jaren nog in hoog aanzien.

De bekende Haagsche Kunsthandel (Boussod, Valadon & Co) geleid door den heer H. G. **TERSTEEG** was toentertijd voor ieder jong schilder de plaats waar hij den vuurdoop als 't ware moest ondergaan; hij kwam in aanraking met de grooten van zijne kunstbroeders en menigen goeden raad en steun hielpen hem over de vele moeilijkheden heen. Met dankbaarheid gedenk ik steeds den steun, die meesters als **DE MARISSSEN**, **DE BOCK** en **THOLEN** mij verleenden om in dit kunstcentrum te worden opgenomen. Zoo kon ik door zijn werk eens mede te nemen de aandacht van den heer **TERSTEEG** op hem vestigen. Wat ik vooruit reeds wist, het werd een „Veni, Vidi, Vici” voor hem. Zijn schoonste werken gingen door de handen van den heer **TERSTEEG** naar buitenlandsche en ook Nederlandsche Kunstverzamelingen. Een eigenhandige brief van **JOZEF ISRAËLS** noodigde hem uit lid te worden van „de Hollandsche Teekenmaatschappij”. Het werden **CHRIS'** zonnigste levensjaren. Geëerd door velen, het gezin en dus zijne beste moeder ontheven van geldzorgen. **LAURENT**, 't schoenmaken er aan gevend en zich vol vuur eveneens aan de kunst wijdend en **JEAN JOSSE** door stugge wilskracht zich in zijn vak eene mooie positie verwervend.

Naar hartelust werd door **CHRIS** geschilderd, geaquarelleerd en geëtsd, dit laatste eveneens met groot meesterschap. 't Zou mij te ver voeren, alles te verhalen van de primitieve middelen, waarmede deze zoo fraaie etsen tot stand kwamen in den eersten tijd. Afdrukken moesten verkregen worden door afwrijven met een hamer, later bracht ik een oude copieerpers mede, totdat in later jaren de heer J. **PARMENIER** voor een etspers zorgde. De heer **TERSTEEG** heeft ook vele in den handel gebracht, gedrukt door de firma **MOUTON**, Den Haag. Voeg bij dit alles hunne talrijke liefhebberijen waarin **CHRIS** en **LAURENT** als 't ware eene eenheid vormde, **CHRIS** als ontwerper, **LAURENT** als uitvoerder. Een tijdlang hadden zij eene kleine stoommachine. **LAURENT** kloende het anker voor de dynamo,

Leiden 2 Sept 1907

de heer

Ik heb de eer u te melden
dat het bestuur der Hollandsche
Teekensmaatschappij u is vereerd
vergeet u van heden tot lid
heeft aangeworven en u dees
als voordring op hare a.s.
terkenstelling geproponeerd zijn
hopen dat u de welgevallen
zal wezen te allen tijde

hoogachtend

Josef Traub

de heer
C. van der Windt
te Leiden

voorzitter

die daaraan gekoppeld werd en zij verlichtten zoo hun woonhuis. Ze experimenteerden op 't gebied van electriciteit, slepen holle metalen spiegels en lenzen en bouwden een grooten kijker. Vele onderdeelen werden natuurlijk hiervoor gekocht. Was het wonder, dat zij in die tijden waarin dikwerf de nacht aan den dag werd geknoopt, zich weinig met hunne kunstbroeders bemoeiden. Helaas, een donkere schaduw sloop nader om dit gelukkige gezinsleven in zijn kille greep te nemen. Prof. P. TH. KAN, die de VAN DER WINDTS dikwijls opzocht, viel de aanhoudende heeschheid van LAURENT op en wist hem te overreden zich te laten onderzoeken. In die dagen woonde ik in Eefde. Nog heb ik 't briefje bewaard, waarin CHRIS mij „'t verschrikkelijke nieuws” zooals hij schreef mededeelde. Een diep verdriet spreekt uit zijn woorden. LAURENT moest eene keeloperatie ondergaan. CHRIS vleide zich met de hoop, dat dit afdoende zou helpen. Maar eene tweede bleek na enkele jaren noodig en in Augustus 1916 moest hij hem grafwaarts brengen. Op 27 Maart 1921 overleed zijne moeder. Deze beide verliezen legden de kiem voor zijn later zoo eenzelvig leven. In de hierop volgende jaren werd de kunsthandel Bousod, Valadon & Co opgeheven en daarmede sloot een tijdperk van groten voorspoed en geluk zich voor hem af. De kunsthandelaar S. SALA heeft de relaties met CHRIS nog enige jaren voortgezet. Velen hebben getracht zijn leven niet zoo somber te doen zijn. Zijne naaste bureu, de familie OVERPELT en haar getrouwde dochter zorgden voor hem. Later bracht de familie J. PARMENTIER met haar drie jonge zoons wat opgewektheid in zijne stille woning. Soms laaide ook 't schildersvuur weer bij hem op, als hij zich verlustigde in de stille schoonheid der bloemen, die zij hem brachten. Maar met het klimmen der jaren werd hij steeds eenzelviger tot de kwaal, die hem overviel, hem dwong zijne oude woning, de puinhoop van vroeger geluk, te verlaten om in het St. Elisabethziekenhuis te worden opgenomen. Hier blies hij 7 Februari 1952 den laatsten adem uit en 12 Februari hebben velen op „Rhijnhof” hem de laatste eer bewezen. Zijne nagedachtenis zal echter blijven voortleven, want zijne beste kunstwerken zijn, gelijk de zang van dien kleinen nachtelijke vogel ontroerend door hun innig gevoel. Hij schreef er mede zijn naam in 't groote boek der waarachtige kunstenaars.

A. J. v. D.

DS D. KUILMAN *

4 JULI 1882—2 MEI 1952

Op de avond van de 2de Mei 1952 overleed geheel onverwacht de bekende emeritus-predikant, Ds D. KUILMAN. Tijdens zijn 24-jarig verblijf in Leiden heeft hij in de harten van velen een grote plaats ingenomen en bij zijn heengaan een onuitwisbare indruk achtergelaten.

Groninger van geboorte bezocht hij aldaar het Gymnasium en studeerde aan de Rijksuniversiteit, totdat hij in 1907 tot de Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk werd toegelaten. De eerste 13 jaar van zijn ambtelijke loopbaan bracht hij in de kleine Groningse Gemeenten Lellens en Huizinge door, waarna hij nog 7 jaar de Hervormde Gemeente van Borne diende.

In 1928 deed hij zijn intree te Leiden. Als prediker van het Evangelie werd hij zeer gewaardeerd, hetgeen ook bleek uit de grote belangstelling, die de kerkdiensten waarin hij vooringing, tot op de dag van zijn emeritaat hebben getrokken. Zijn preken waren bewogen, persoonlijk, actueel en recht-op-de-man af. Zij getuigden van gedegen studie en tegelijk van grote pastorale ervaring. Hij wist de zonden van kerk en samenleving, en van het vrome en niet-vrome mensenhart, onbarmhartig aan te wijzen. Hij had iets over zich van de boeteprediker, die echter ook altijd de troost in Jezus Christus verkondigde.

De catechisaties van Ds KUILMAN waren druk bezocht ; ieder jaar verzamelde hij honderden leerlingen om zich heen.

Hij verstond de kunst een schare van medewerkers aan zich te binden en mede met hun hulp heeft hij getracht het kerkelijk leven in het zich sterk uitbreidende Z.O.deel van Leiden (Tuinstadwijk en Professorenwijk) rondom het wijkgebouw „Staalwijk” op te bouwen.

Ook tot practisch sociaal werk gevoelde Ds KUILMAN zich aangetrokken, waarvan zijn arbeid onder de drankzuchtigen en zijn voorzitterschap van het I.K.O. in de oorlogsjaren getuigden.

Om zijn karaktereigenschappen was Ds KUILMAN zeer gezien. Hij was een man van grote eerlijkheid tegenover zichzelf en in de omgang met anderen.

Toen op 1 Mei 1948 Ds KUILMAN wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd zijn ambt moest neerleggen, bleef hij geruime tijd aan het kerkelijk leven medewerken, tot 1950 als hulpprediker en daarna, tot de dag van zijn sterven, als ouderling voor het werk onder de van de kerk vervreemden.

Welk een grote plaats Ds KUILMAN in de Leidse Hervormde Gemeente heeft ingenomen, bleek op de dag van zijn begravenis. Zijn vele vrienden hebben een eenvoudige steen op zijn graf geplaatst, waarop de woorden gebeiteld staan : „Want nu zien wij nog door een spiegel in raadselen, doch straks van aangezicht tot aangezicht” (1 Cor. 13 : 12).

D. J. VOSSERS

DR A. SCHOLTE

12 JULI 1901—10 JUNI 1952

Dr ANTONI SCHOLTE werd in 1901 geboren te Zuid-Scharwoude, waar zijn vader predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Zwolle en studeerde vervolgens klassieke letteren aan de universiteit te Groningen, waar hij in 1933 promoveerde op een proefschrift getiteld *P. Ovidii Nasonis Ex Ponto liber primus commentario exegetico instructus*.

Van 1926 tot 1936 was Dr SCHOLTE leraar aan het stedelijke gymnasium te Groningen, van 1936 tot 1940 aan het gemeentelijke lyceum aan het Stokroosplein te Den Haag, in welke stad hij tevens de leiding had van het avondlyceum Noctua.

Op 1 September 1940 aanvaardde hij de betrekking van rector van het stedelijke gymnasium te Leiden. Zowel gedurende de zware bezettingsjaren als in de periode na de oorlog, die voor het onderwijs weer vele andere moeilijkheden meebracht, heeft hij zijn beste krachten aan zijn school gegeven. Misschien heeft zijn taak te veel van hem gevergd: in het voorjaar van 1951 openbaarden zich de eerste symptomen van een ernstige ziekte, die het Dr SCHOLTE al spoedig onmogelijk maakte zijn functie uit te oefenen. Hoewel tot tweemaal toe een verbetering in zijn toestand scheen te komen, volgde telkenmale een nieuwe en heviger aanval, totdat in de nacht van 9 op 10 Juni 1952 het einde kwam.

Dr SCHOLTE was een voortreffelijk leraar. Ook tijdens zijn ziekte gaf hij telkens weer bewijzen van zijn warme belangstelling voor de leerlingen. Gematigd conservatief in zijn opvattingen ten aanzien van het onderwijs, gaf hij zijn leraren graag zo veel mogelijk de gelegenheid hun eigen denkbeelden in practijk te brengen. Dr SCHOLTE was zeer hoffelijk en voorkomend, maar bewaarde steeds een zekere afstand. Hierdoor had hij vooral bij een eerste ontmoeting vaak niet spontaan contact met anderen, maar wie hem beter leerde kennen waardeerde hem om zijn goedhartigheid, zijn onkreukbare eerlijkheid en zijn groot gevoel voor rechtvaardigheid.

W.

NANNE JOHANNES SWIERSTRA

21 APRIL 1879—20 JULI 1952

Stammend uit een Fries boerengeslacht — zijn vader woonde van 1884 tot **1918** de boerderij Aylva-State te Britswerd — werd de jonge SWIERSTRA voor het onderwijs bestemd. Op de Rijksnormaalschool te Sneek behaalde hij de lagere akte, waarna hij onderwijzer werd te Donkerbroek (Fr.) en na het behalen van de hoofdakte, via de Veluwe dorpen Wezep en Oostendorp, in welke laatste plaats SWIERSTRA van 1903-1907 hoofd der school was, naar Leiden kwam. Het openbare onderwijs heeft hij hier vervolgens vele jaren gediend.

Wat SWIERSTRA te Leiden waarschijnlijk hoopte te vinden is hem slechts ten dele geschonken. Een benoeming tot hoofd der school ontging hem. Wellicht lag de rumoerige jeugd hem niet. Maar wat hij verder in onze stad zocht, is hem wel deelachtig geworden, nl. het contact met de Universiteit. Ja, tot het hoger onderwijs voelde hij zich in sterke mate aangetrokken. Hij volgde twee jaar colleges bij BOLLAND, daarna ook colleges in de Nederlandse letteren en oud-germaanse talen en ten slotte, na zijn pensionnering, gaf hij zich geheel aan de studie in de kunstgeschiedenis. Het moet een grote voldoening voor hem zijn geweest in **1951** voor het doctoraal-examen in de kunstgeschiedenis te slagen.

Als schrijver heeft SWIERSTRA zich ten zeerste ontplooid, studies over de Duitse romantiek en artikelen over verscheidene componisten en schilders verschenen in De Tijdspiegel, Onze Eeuw en de Nieuwe Gids. In de Leidse Courant schreef hij over Nederlandse litteratuur en in latere jaren over beeldende kunst. Voor de Nieuwe Leidsche Courant was hij muziek-verslaggever, terwijl hij van 1928—1940 medewerker van het Leidsch Dagblad was voor beeldende kunst en bouwkunst.

Aan zijn besprekingen van de tentoonstellingen van beeldende kunst besteedde hij veel zorg. Hij was er zich van bewust, dat zijn instelling hier tegenover weinig kritisch was,

maar het kenmerkte de heer **SWIERSTRA** als mens, dat het hem moeilijk viel critiek uit te oefenen op iets waartoe hij zelf niet bij machte was.

Het is vooral het schrijven over de Leidse bouwkunst, waarin — althans voor de stad in het algemeen en voor de Vereniging „Oud-Leiden” in het bijzonder — misschien wel zijn grootste verdienste heeft gelegen. Het zich telkenmale rekenschap geven van het „bouwkunstig schoon” van onze stad dwong hem zich te verdiepen in de architectuurgeschiedenis van Leiden. Niet alleen heeft hij door zijn geregelde artikelenreeks zeer velen de ogen voor de schoonheid van Leiden geopend, maar tevens werd hij op grond van zijn studies de bij uitstek deskundige en bovenal de boeiende gids voor stadgenoot en vreemdeling, wanneer de oude monumenten bezichtigd moesten worden. Hoe kon hij dan in vuur geraken, en dank zij zijn aangeboren gave van doceren, het gehoor niet alleen enthousiast maken, doch ook de problemen, welke nu eenmaal aan ieder monument vastzitten, verduidelijken. Het moeten meer dan 500 rondleidingen zijn geweest, welke hij immer met grote bereidwilligheid heeft gehouden, het langst nog voor de nieuw aangekomen studenten om deze schuchtere groenen en novieten iets bij te brengen van de schoonheid en de geschiedenis van hun universiteitsstad. Geen wonder, dat hij verscheidene jaren bestuurslid was van de Vereniging „Oud-Leiden”. Verder hield hij zich buiten ieder verenigingsleven.

Waarachtig natuurliefhebber als hij was, kende hij in de omgeving der stad de vindplaats van iedere plant.

SWIERSTRA was een beminnelijk mens, die zich bovenal het beste thuis gevoelde in zijn studeervertrek temidden van zijn geliefde boeken, planten en voorwerpen, welke zo'n bijzondere sfeer gaven en waarbij hij zo volkomen paste.

Ouderdom en ziekte hebben gemaakt, dat zijn illusie om te promoveren niet in vervulling is kunnen gaan. In zijn zeker niet voor huiselijke zorgen gespaard leven heeft hij tenslotte naast zijn studie troost gezocht en gevonden in de overgang tot het Rooms-katholieke geloof.

Met de heer **SWIERSTRA** is heengegaan een der bekendste en meest populaire figuren in onze stad, wie zeer velen dank verschuldigd zijn voor hetgeen hij voor hen is geweest.

A. **BICKER CAARTEN**

N. J. SWIERSTRA

W. J. J. C. BIJLEVELD

WILLEM JOHAN JACOB CORNELIS BI JLEVELD

HAARLEM 12 APRIL 1878—OEGSTGEEST 30 AUGUSTUS 1952

Wat zal bij hen, die de heer BIJLEVELD van veraf of nabij gekend hebben, het langst voor de geest blijven staan ? Zijn zware gestalte, zijn karakteristiek fors handschrift, zijn fenomenaal geheugen gepaard aan een wijde kennis van mensen en toestanden in vroeger jaren, waaraan in schrift en woord (goed scribent en boeiend verteller als hij was) zo menig „verhaal” te danken is ? Of zal het de soms weinig minzame houding zijn tegenover hen, die hem onwelgevallig waren, dan wel zijn hoffelijke vriendelijkheid tegenover hen, die hij gaarne mocht ? Ja, sympathieën en antipathieën hield de heer BIJLEVELD er in sterke mate op na. Wie één keer in een goed blaadje stond, kon in zijn ogen moeilijk iets verkeerd doen en wanneer dit toch gebeurde, werd teleurgesteld het hoofd geschud. Maar wie een maal een zwart schaap was, kon zelden meer iets goeds utrichten.

Dat hij hier herdacht wordt, ligt in de eerste plaats aan het feit, dat de heer BIJLEVELD een der oprichters (de laatst overlevende !) van Oud-Leiden was, dat hij van 1903 tot 1945 lid en daarvan de eerste 27 jaar secretaris van de redactie van het Leids Jaarboekje was en niet te vergeten, dat hij door zijn talloze bijdragen voor dit jaarboekje een medewerker van hoge verdienste was. De heer BIJLEVELD is ontzaglijk veel voor ons jaarboekje geweest, zoals ook het jaarboekje veel voor hem heeft betekend.

Dat wij dit levensbericht (voor een deel gebaseerd op geschriften van de heer BIJLEVELD zelf) ondanks het verschil in leeftijd zo openhartig schrijven, ligt ook aan de omstandigheden. Zonder wellicht de zin van ons standpunt te kunnen begrijpen zou hij het in een dergelijk geval zeker niet anders hebben gedaan. De waarheid mocht niet verbloemd worden. Mag dan de waarheid ondanks enkele smetten de verdiensten van deze merkwaardige man aan het nageslacht doen weten.

Misschien zullen ook zij die hem minder goed gekend hebben, een ander oordeel over hem krijgen.

Hij was voortgesproten uit een ten dele Amsterdams, ten dele Haarlems zeer vermogend milieu.

De kennis van het lager onderwijs werd thuis door een gouverneur bijgebracht, waarna BIJLEVELD eerst van 1890—1894 het gymnasium te Haarlem en daarna van 1894 tot 1897 de gerenommeerde kostschool Noorthey te Voorschoten bezocht, twee instellingen waar veel aan sport werd gedaan, maar waarbij, vooral op het laatste, door de zonen van de eerste Nederlandse families bezochte instituut, het onderwijs uitnemend was. Vooruitlopend op het verdere levensverhaal willen we hier vermelden, dat de voortreffelijke herinnering, welke de oud-leerlingen aan deze instelling bewaarden, maakte dat bij de opheffing van de kostschool in 1907 het genootschap Noorthey in zoverre werd voortgezet, dat niet alleen van tijd tot tijd reünies der oud-leerlingen werden gehouden, maar ook dat de middelen van het genootschap voor een doel werden aangewend, waar menig begaafd, doch onbemiddeld, student ten zeerste mee gebaat was. De heer BIJLEVELD heeft lange jaren zijn krachten aan dit genootschap gegeven.

Na het afleggen van het staatsexamen werd BIJLEVELD op 21-jarige leeftijd student in de rechten te Leiden. Reeds gedurende de Voorschoter jaren had hij samen met zijn grote vriend HENRI OBREEN een aanmerkelijke belangstelling voor genealogisch onderzoek gehad, aanvankelijk voor eigen voorvaders, maar zoals dat meer gaat, later ook voor die van anderen.

De student BIJLEVELD, voor wie om verschillende redenen het behalen van een wetenschappelijke graad in de rechts-wetenschappen weinig begeerlijks had, was in 1899 meerderjarig geworden. De rechtenstudie gaf hij derhalve op en nadat het aanbod om in zijn geboortestad Haarlem adjunct-archivaris te worden, was afgeslagen, zocht en verkreeg hij een plaats als volontair aan het Leidse Gemeente-archief. Ook later was de waardering voor „hooggeleerde heren” niet immer even groot, al was hij steeds zeer dankbaar voor de vriendschap van Prof. P. J. BLOK en voor wat hij van deze geleerd had, terwijl de historische commissie van Letterkunde hem lange jaren in geregeld contact met een aantal hoogleraren bracht. Over een te hoog aanslaan van het „wetenschappelijke” werd wel eens schamper gelachen in het bewustzijn, dat anderzijds

genealogie, heraldiek en sphragistiek onmisbare hulpwetenschappen zijn.

Op 2 September 1901 aanvaardde hij zijn werk aan het Gemeente-archief, op dat kleine kamertje boven de voordeur, een plaats welke afgezien van enkele onderbrekingen ruim 50 jaar later nog zijn werkkamer zou zijn.

Kort te voren was de ongeveer 15 jaar oudere Mr Dr J. C. OVERVOORDE tot Gemeente-archivaris benoemd. Ondanks een zekere tegenstelling tot zijn chef in aanleg en levensvisie, welke zich van tijd tot tijd openbaarde, heeft de heer BIJLEVELD, geschraagd door een vaste wil om zich in het verleden van het geliefde Leiden te blijven verdiepen, zijn in 1903 tot volontair-commies „verhoogde” post niet spoedig opgegeven.

In 1906 huwde de heer BIJLEVELD met mejuffrouw A. C. DE KEMPENAER, dochter van de burgemeester van Voorschoten, op welke gebeurtenis een penning werd geslagen. Uit dit huwelijk zouden drie zonen en drie dochters worden geboren. Het jonge paar vestigde zich eerst te Voorschoten en in 1909 te Oegstgeest, in welke laatste plaats de heer BIJLEVELD de door hem betrokken woning ter ere van Mgr VAN WIJCKER-SLOOT, bisschop van Curium, die op deze plaats een koepel had staan, Curium doopte.

De nieuwe archivaris OVERVOORDE had met grote ijver de beschrijving van de onderscheidene archieven aangevat, waarbij vooral die der kloosters voor een belangrijk deel door de jonge assistent werden behandeld. De vrijheid echter, welke de archivaris aan zijn assistent liet, maakte dat deze met zijn bijzondere belangstelling voor de genealogie ook de gelegenheid kreeg de archieven genealogisch te klapperen en te doen klapperen, een onderneming, waarvan ieder, die een onderzoek te Leiden wil verrichten, thans nog immer profijt trekt. Ook de uitgebreide verzameling zegels had zijn bijzondere zorg, terwijl hij in 1915 het oud-notarieel archief, die 333 strekkende meter van onuitputtelijke gegevens, beschreef.

Een jaar verlof van de archivaris voor diens studiereis maakte, dat de volontair-commies in 1910 gehonoreerd werd. De benoeming op 23 Mei 1912 tot adjunct-archivaris was de verdere beloning voor deze vervanging. De laatste promotie bracht echter de noodzaak met zich, dat de heer BIJLEVELD te Leiden ging wonen. Een ruim, nieuw gebouwd huis aan de

Oegstgeesterlaan, thans Boerhaavelaan, werd in November 1913 betrokken. Hoezeer het werk hem lief was, er waren ook feiten en omstandigheden die hem geen vrede met zijn positie deden hebben en de eis dat de gedurende het jachtseizoen zich steeds voorbehouden vrije Zaterdagmorgen werd opgegeven, gaf ten slotte de doorslag. September 1919 nam de heer **BIJLEVELD** ontslag als adjunct-archivaris.

De jacht, al was deze dan tot de Zaterdagmorgen van het najaar beperkt, was inderdaad van jongsaf een belangrijk ding en vele vrienden heeft hij zich hierbij verworven. Enige jaren geleden, toen er niet meer gejaagd werd, kon hij nog in een hoog tempo 8 uur 's daags door 't duin van het geliefde Eïswoud rondlopen. Ook de zwemsport was een geliefde ontspanning.

In ledigheid behoefde na het beëindigen van de ambtelijke loopbaan het leven zeker niet gepasseerd te worden. Het redacteurschap van het Nederland's Adelsboek was een werkzaamheid, waaraan de heer **BIJLEVELD** zich verder vrijwel geheel zou wijden. Wat deze in 1901, hetzelfde jaar waarin het volontairschap op het archief begon, aangevangen arbeid met de daaraan verbonden archiefstudie en niet te vergeten de uitgebreide correspondentie in het leven van de heer **BIJLEVELD** heeft betekend, is moeilijk te vatten. Men leze over deze werkring meer in zijn „Veertig jaren Nederland's Adelsboek”, aanhangsel bij „Opmerkingen over de geslachten behandeld in het Nederland's Adelsboek”, een in 1949 verschenen werkje, dat nogal veel stof heeft doen opwaaien vanwege de typische wijze, waarop de schrijver zijn bevindingen tot uiting meende te moeten brengen.

Indien men de door hem zelf in 1942 samengestelde bibliographie doorziet, krijgt men een indruk, waartoe deze gestage arbeid aan archief en Adelsboek geleid heeft : tijdschrift- en courantenartikelen over uiteraard talloze genealogische onderwerpen, maar voorts ook over kunsthistorische kwesties, oude jachtverhalen, merkwaardige collecties, en kastelen, om maar enkele te noemen. In het bijzonder willen we memoreren de studies over **JAN STEEN**, Warmond, **VON SIEBOLD**, **INN UND KNYPHAUSEN**, **DE THOMS**, **Mgr VAN CURIUM**, Oud-Poelgeest, Mariënpool en het geslacht **VAN SWIETEN**, allemaal onderwerpen waarover de schrijver ook later aan jongeren nog zo veel opmerkelijks wist te vertellen. Het Leids Jaarboekje en de

Nederlandsche Leeuw hebben wel de meeste bijdragen mogen plaatsen. Dan waren er nog van die privé gedrukte of gestencilde mededelingen, welke om de een of andere reden aan slechts enkele vertrouwden of belangstellenden werden toegestuurd. Goed bedoelde wijzigingen van een redactie werden niet geduld. De schrijver had zijn eigen bedoelingen en deze dienden gerespecteerd te worden. Alles was in een typische stijl gesteld, niet alleen verbeterden vasthoudend aan oude spelling maar ook nog aan oudere vormen als „eene” en „eenen”. Nog in 1951 verscheen met een fulminerend voorwoord : „Verscheidenheden uit de omgeving van Leiden”. Opmerkelijkwijze is deze bundel vol wetenswaardigheden het enige „boek” dat de heer BIJLEVELD heeft uitgegeven. Toch geen „homo unius libri” !

Voor sommigen zal menige publicatie in zekere zin de indruk hebben gewekt van het snuffelen in min of meer pikante zaken, iets wat de schrijver, bewust althans, echter geenszins heeft nagestreefd. Het wel en wee, de somtijds ongedachte herkomst of het droevige verval van geslachten, kortom de wisselvalligheid van het lot, hadden zijn belangstelling.

Niet alleen wat hij in geschreven of gedrukte bronnen had gevonden, maar ook wat hij zelf uit de mond van ouden van dagen, in soms geregeld terugkerende gesprekken had weten los te krijgen, werd zorgvuldig vastgelegd of met een zekere nadruk aan jongere mensen mondeling doorgegeven, bezorgd als hij was, dat het nageslacht datgene wat hij belangrijk vond, niet meer zou weten. In dit zelfde verband moet de toewijding vermeld worden, waarmee menig geschrift, object of portret daarheen gemanoeuvreerd werd, waar het thuis hoorde en aldus voor ondergang gered werd. Wij denken hierbij speciaal aan de portretten, welke oorspronkelijk bestemd waren om met de laatst overlevende van een geslacht ten grave te worden gedragen.

Naast het redacteurschap van het Adelsboek noemden wij reeds dat van het Leids Jaarboekje, alsmede de werkzaamheden voor Noorthey, Het bestuur van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde (1922—1945), lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in het bijzonder de Historische Commissie dezer maatschappij, en na de dood van de heer OVERVOORDE, de gemeentelijke commissies voor het oud-archief en de

Lakenhal, twee instellingen waarvoor hij immer een warme belangstelling heeft gekoesterd en die ook beide daar in hoge mate de vruchten van hebben geplukt. Al deze colleges hadden meestal hun geregelde vergaderingen, welke stiptelijk werden bijgewoond. Voorwaar, meer dan genoeg om naast de dagelijkse studie en arbeid het leven te vullen.

Door de bezetter uit zijn ruime woning verdreven, was het moeilijk zonder eigen werkkamer, zonder zijn welvoorziene boekerij en zonder zijn vele aantekeningen in een klein huis te Oegstgeest zijn draai te vinden. Maar onverdroten ijver en grote wilskracht hebben deze onvermoeide werker weer bezigheid doen vinden. De heer BIJLEVELD was, we zeiden het reeds, iemand van sterke sympathieën en antipathieën. Frankrijk en de Britten (d.w.z. uit de Boerenoorlog !) waren verfoeid en Duitsland (van vóór de eerste wereldoorlog !) was het toppunt van correctheid. Een Franse wijn was ondrinkbaar, maar een moezel voortreffelijk. Een zekere koppigheid, een zich niet kunnen verplaatsen in de realiteit van het ogenblik, hebben gemaakt, dat hij zijn oude standpunt niet losliet, waardoor hij de sympathie van hen die hem minder na stonden verloor.

De heer BIJLEVELD was iemand van vaste gewoonten in het dagelijkse leven : vroeg opstaan en vroeg naar bed, de geregelde gang naar postkantoor of archief ; ook vaste wekelijkse besprekingen of onderzoeken, waarbij we denken aan het geregelde doorwerken van de gerechtsprotocollen van de ambachten rond Leiden uit het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, een juist in de laatste jaren weer ondernomen taak. Vaste gewoonten, waar zekere voorrechten aan werden ontleend. Traditie vooral naar het verleden gericht. Het heden was de heer BIJLEVELD vreemd, wekte althans — omdat hij er feitelijk niet meer in paste — zijn misnoegen op.

De heer BIJLEVELD behoorde tot degenen, die, van elders gekomen, onder die wonderlijke bekoring van deze stad en haar geschiedenis zijn gekomen, welke ondanks teleurstellingen en verdrietelijkheden, immer blijft bestaan.

De laatste jaren bleek het ijzersterke gestel toch niet meer zo vol weerstand als voorheen. Een zekere hardhorendheid nam toe. Enige malen werd na kortere of langere ziekte de arbeid weer hervat. De hand die zoveel duizenden en duizen-

den krachtige en forse letters had neergeschreven, weigerde, wellicht te veel gebruikt, de dienst. Het einde werd voorvoeld, alles zoveel mogelijk afgemaakt en opgeruimd. De reeds jaren onbereikbare boekerij geveild. Een voor hem en de zijnen gelukkig niet te lang lijden bracht de verlossing.

Op 2 September, precies de dag waarop de jonge **Bi** JLEVELD 51 jaar geleden zijn werk aan het Leidse Gemeente-archief begon, werd zijn stoffelijk overschot in alle stilte onder de resten van de oude St Matthiaskerk te Warmond, de plaats waarheen zo vaak de belangstelling van deze geschiedvorser was uitgegaan, bijgezet.

Zij die zich met de geschiedenis der stad, haar bewoners en ook haar omgeving bezighouden, zijn hem grote dank verschuldigd. Een merkwaardige figuur uit een vervlogen tijdperk, met een grote kennis en een vast geheugen en vooral een grote liefde voor een nog verder verleden, is met de heer **Bi** JLEVELD heengegaan.

September 1952

E. P.

EMILIE CHARLOTTE KNAPPERT

15 JUNI 1860—22 SEPTEMBER 1952

Niet ten onrechte is **EMILIE KNAPPERT** in een herdenkingsrede een dynamische persoonlijkheid genoemd.

Wie haar in haar Leidse tijd van 1882—1915 van nabij werkzaam zagen, hebben haar stuwkracht, die menig gebied bestreek, bewonderd en veelal zelf tot hun heil ondervonden.

Opgeleid door Prof. **ACQUOY**, Ds **CHAVANNES** en Prof. **OORT** behaalde zij in '88 het diploma van godsdienstonderwijzeres, waarop spoedig een aanstelling te Leiden als zodanig volgde. Door haar werk kwam zij in aanraking met verschillende kringen der bevolking, óók met die der minstbedeelden, en hun noden. Onmiddellijk zag juffrouw **KNAPPERT** een braakliggend arbeidsveld vóór zich en 't duurde niet lang of op haar initiatief met medewerking van o.a. Prof. **OORT** en krachtige financiële steun van P. W. **JANSSEN** verrees op de Oranje-gracht het Wijkgebouw „Geloof, Hoop en Liefde”. Vandaar uit bouwde zij haar sociale arbeid onder Leidens fabrieksbevolking op.

Telkens blijkt in 't leven van haar, wier beeld hier slechts zeer onvolkomen geschetst kan worden, hoe uit werk, door haar activiteit ontstaan, iets nieuws voortspruit, dank zij het onvermoeid streven heersende sociale toestanden te verbeteren.

Zorg in tijden van ziekte, polyklinische hulp bleken broodnodig voor de bewoners der grachten, straten, stegen en sloppen, gelegen ten O. van de Heerengracht.

Weldra werd 't wijkgebouw de zetel van een Wijkverpleging. Met sprankelende belangstelling kon E. C. K. daarvan vertellen, óók met kennis van zaken, want persoonlijk had zij in Engeland de wijkverpleging bestudeerd.

Nu bestond 't grootste deel van de bewoners der wijk door 't Protestantenbond-centrum bestreken uit fabrieksarbeiders, meest werkzaam op de fabriek der Leidsche Katoenmaatschappij v/h **DE HEYDER & Co.**

In 1897 werd deze fabriek door brand verwoest. Op zekere dag brak in de vooravond de brand uit. Wel, ik geloof dat juffrouw **KNAPPERT** diezelfde avond al een plan in elkaar had gezet, waardoor verhinderd zou worden, dat de vrouwelijke arbeiders „op straat zouden komen te staan”. Er moest voor deze een werkverschaffing worden georganiseerd, dat stond voor haar vast. 't Plan slaagde, dank zij krachtige steun van de toenmalige burgervader, Mr F. **WAS**, en de medewerking der werkgevers.

Ondertussen bloeide het wijkgebouw, doch een ruimer arbeidsveld wachtte haar.

Op de Apothekersdijk verrees een groot gebouw, 't Leidse Volkshuis. Wie zou het leven inblazen ?

De stichters, drie Leidse juridische hoogleraren, zochten noch aarzelden. Vol vertrouwen richtten zij zich tot juffrouw **KNAPPERT**, die reeds getoond had de Leidse arbeidersbevolking te kunnen benaderen op een wijze, die aansloeg. Tot veler vreugde nam zij 't verzoek aan, directrice van 't Volkshuis te worden, met de blijdschap en durf, vermoed ik, passend bij haar, die zich zonder zelfverheffing bewust was van eigen vermogens.

Na de opening in Oct. 1899 vulde zich 't gebouw met jeugd en ouderen. Van den beginne af heeft **EMILIE KNAPPERT** er gearbeid van uit een warme levensliefde en gedreven door een onbedwingbare behoefte de ander op te heffen tot 't niveau, waartoe hij geschapen is, zelf nooit los van 't besef, dat in het diepst van hun wezen alle mensen gelijke waarde hebben.

Vandaar dat er door haar altijd weer een beroep werd gedaan op de krachten, levend in 't Volkshuis-publiek, of het nu gold zonder fouten een kledingstuk, een handwerk maken, slöjd-werk doen, in een zangspel meespelen, vreemde talen leren of 't vroeger gevolgde lager onderwijs bijspijkeren.

't Lukte ook bijzonder goed medewerkers en medewerksters te vinden. Voor de leiding van jongensclubs studenten, meestal juristen en theologen. Tot 't houden van lezingen bleek menig hoogleraar bereid — meer dan een dozijn namen ware gemakkelijk op te sommen — door dit contact de scheiding verbrekend tussen de intellectuele en niet-intellectuele kringen, die toentertijd in Leiden groot was. Voor het leiden van kinder- en meisjesclubs meldden velen zich aan;

ook overigens ontbrak het de directrice niet aan hulpkrachten. Op de concerten in de grote zaal gegeven, traden uitstekende artisten op.

Op den duur ontstond een sterke binding tussen 't Volkshuis en hen, die het bezochten, tot in volgende generaties. 't Eerste kind van een vroeger clublid werd steevast opgegeven voor een kinderclub, zodra het de minimum toegangsleeftijd bereikt had. Dan straalde de directrice! Dan bleek treffend haar spontaan zuiver menselijk voelen, dat wel eens schuil ging achter een uitgebreide en gepassioneerde eruditie.

't Zou echter niet bij Volkshuis-werk binnensmuurs blijven. Voor de velen, die zelden of nooit Leiden verlieten, moest 't leven *buiten* opengaan. Dus: er werden weekeinden georganiseerd naar Katwijk, naar Noordwijk. In 1911 werd de vereniging „Buitenbedrijf” opgericht, waartoe juffrouw KNAPPERT de stoot gaf en wier werkzaamheid nauw aan 't Volkshuis verbonden bleef.

't Waren Volkshuis-medewerkers en -werksters, die — met hoeveel moeite ! — er in slaagden een week vakantie voor de fabrieksjeugd te veroveren. Eerst zonder doorbetaling, later met doorbetaling van loon. Ook hier weer pionierswerk.

Tot 1915 behield EMILIE C. KNAPPERT de leiding van 't Volkshuis, in September verliet zij stad en werkkring. De School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam meende juist háár nodig te hebben als hoofd en zij aanvaardde de nieuwe opdracht.

Hoeveel overwinning het haar gekost heeft Leiden vaarwel te zeggen, 't Leiden waaraan zij haar hart had verpand, dat bleek wel duidelijk uit de gretige belangstelling voor al wat Leids was tot in de allerlaatste jaren van haar leven. „Kom je nog wel eens in Leiden ?”, „Vertel van Leiden,” werd er dan gezegd en door de verzwakte geest flitste een oud vuur.

In 't Leiden van ongeveer 1890—1915 was EMILIE CHARLOTTE KNAPPERT dank zij haar uitzonderlijke gaven een stuwende, bevruchtende kracht. Wat deze jaren voor haar betekend hebben, bleef zij zich tot in haar hoge ouderdom bewust.

W. R. v. D. L.-G.

M. L. M. EERDBEEK-CLAASEN

19 JULI 1879—15 OCTOBER 1952

„MARIE” CLAASEN stamde uit een groot en degelijk gezin. Naar voortgezet onderwijs had zij geen verlangen ; zij bleef huishoudelijk werkzaam tot haar huwelijk met de heer EERDBEEK (1904), die, na bij notaris VAN RIESEN te Katwijk a/d Rijn candidaat te zijn geweest, deze in 1916 opvolgde. Het huwelijk bleef kinderloos en dit liet aan de huisvrouw gelegenheid, haar zorg en aandacht ook aan sociale en culturele belangen buitenshuis te besteden. In de goede jaren was haar gastvrije huis een gezocht middelpunt en was zijzelve een geziene gast op de vergaderingen van onze Vereniging en van andere organisaties, waarvan zij lid was geworden nadat zij zich meer en meer op geschied- en oudheidkundige studies had gericht.

Een zeer bevoegd beoordelaar heeft over een andere lokaal-historiebeoefenaar onzer streek eens gezegd : „dàt is een echte historicus ; het verleden leeft voor zijn oog ; hij wéét het ; maar hij kan het niet uitdrukken”. Voor mevrouw EERDBEEK-CLAASEN gold, in haar goede tijd, die laatste beperking niet. Zij uitte zich graag in lezingen, en ook in druk. De geschiedenis van Katwijk had ze grondig bestudeerd uit de bronnen (het archief van de heer VAN WASSENAER—CATWIJCK had ze geruime tijd onder zich) en uit de litteratuur, waarbij ze hulp zocht en vond bij professor BLOK — die steeds klaar stond voor hulpverlening aan ernstige liefhebbers ! — en bij anderen. Van het Museum van Oudheden te Leiden was ze een gewaardeerde medewerkster. Haar lezingen over de geschiedenis van Katwijk, Rijnsburg en Valkenburg werden met graagte aangehoord.

Het was haar niet gegeven het grote boek over de geschiedenis van Katwijk en omgeving, dat haar voor de geest stond, te vervaardigen. Bij het overlijden van haar echtgenoot, in 1935, midden in de crisistijd, bevond ze zich met één slag van een onbezorgd en ruim bestaan in ernstige moeilijkheden gebracht.

Hieraan heeft ze op bewonderenswaardige wijze het hoofd geboden, maar het moest haar aandacht absorberen. En op deze moeilijke tijd volgde de oorlog, de evacuatie van haar dorp, haar tijdelijk onderdak in Groningen, in Nijkerk, in Oestgeest, in Rijnsburg. Teruggekeerd in haar milieu wilde ze zich weer aan de arbeid zetten en klampte zich met verbeterde energie daaraan vast ; maar haar geest was gebroken en haar dagen zijn in duisternis geëindigd.

Een hartelijke en wijze vrouw, die met gulle hand aan anderen heeft gegeven en wier toewijding aan opgelegde en eigen-gekozen taken voorbeeldig was. In de beproeving verliet het geloof haar niet. In haar verliest onze Vereniging een lid zoals weinige.

S. J. FOCKEMA ANDREÆ

E. J. M. H. BOLSIUS

22 AUGUSTUS 1886—20 NOVEMBER 1952

Op de 20ste November 1952 overleed vrij onverwachts in zijn woonhuis aan de Rijnsburgerweg in de ouderdom van 66 jaar Mr EMANUEL JOHANNES MATTHEUS HUBERTUS BOLSIUS, geboren 22 Augustus 1886 in de hoofdstad van de provincie Noord-Brabant ; hij genoot zijn gymnasiale opleiding deels op Rolduc en deels op het stedelijk gymnasium te 's-Hertogenbosch. Hij studeerde vervolgens in de rechtsgeleerdheid aanvankelijk te Utrecht en daarna te Leiden, waar hij zijn meesterstitel behaalde.

In 1914 vestigde hij zich als advocaat in Leiden en sedertdien is hij steeds aldaar woonachtig gebleven. Al spoedig bleek, dat deze Brabander het vertrouwen van velen wist te winnen. Een eenmaal opgenomen zaak liet hij niet gauw los en hij bleef doorvechten totdat het recht volledig had gezegevierd. Niet alleen zijn bekwaamheden als jurist, maar ook zijn belangstelling en ijver op sociaal terrein trokken de aandacht. Zo wist men Mr BOLSIUS te vinden voor bestuurslid en vice-voorzitter van de R.-K. Kinderbescherming, voor regent van het R.-K. Wees- en Oudeliedenhuis, voor voorzitter van de Voogdijraad, voor mede-oprichter en bestuurslid van de Woningbouwvereniging „De Goede Woning”. In 1923 werd hij gekozen tot voorzitter van de R.-K. Staatspartij, afdeling Leiden. Daarmede begon voor hem naast zijn loopbaan als advocaat te Leiden een nieuwe werkkring, die zich spoedig zou uitstrekken tot de gehele provincie Zuid-Holland. Enige jaren later immers wordt hij gekozen tot lid van de Provinciale Staten en dan volgt in 1933 zijn verkiezing tot lid van Gedeputeerde Staten.

Met grote liefde heeft hij gedurende verschillende moeilijke perioden zijn beste krachten aan het bestuur van de provincie Zuid-Holland gegeven. De crisisjaren vóór de oorlog 1940—1945, de oorlogsjaren en de na-oorlogsjaren zijn drie tijdvakken vol van grote en lastige problemen voor deze provincie ge-

weest. Mr BOLSIUS heeft te midden er van gestaan: in het eerste als lid van het college van Gedeputeerde Staten, in het tweede als waarnemend-Commissaris, in het derde wederom als lid van genoemd college. Slechts insiders weten en beseffen hoeveel de provincie, alsmede de lagere organen in die provincie aan hem te danken hebben. Talloze Gemeente-bestuurders heeft hij vooral in de moeilijke oorlogsjaren met raad en daad bijgestaan. Zijn ongeunsteldheid, zijn van harte zich inleven in het probleem van de ander deed velen naar hem gaan.

Zijn verdiensten werden erkend door zijn benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw in 1946.

Met hem ging heen een hoogstaand man, vol eenvoud en vol vertrouwen op God, vol liefde voor zijn evenmens en vol ijver voor Kerk en Maatschappij.

Zijn nagedachtenis zal in de herinnering van velen blijven voortleven.

L. M. E. von FISENNE

A. SERET

31 AUGUSTUS 1879—22 NOVEMBER 1952

In Tiel geboren bezocht ABRAHAM SERET daar de lagere school en het gymnasium om vervolgens in Leiden de studie in de geneeskunde aan te vangen.

Ook na het behalen van het arts-diploma is hij trouw gebleven aan Leiden, waar hij aanvankelijk enige tijd assistent van de hoogleraren KORTEWEG en VAN LEERSUM is geweest.

Naast de uitoefening van de huisarts-praktijk legde hij zich gedurende vele jaren toe op het geven van narcose, welke laatste taak een logisch gevolg was van zijn grote belangstelling voor de heelkunde.

SERET wist tijd te vinden om naast zijn omvangrijke praktijk als huisarts nog op een breed gebied werkzaam te zijn.

Het Diakonessenhuis te Leiden had zijn grote liefde. Zeer vele jaren heeft hij dit ziekenhuis als huisarts gediend en talloze generaties van leerling-verpleegsters zijn door hem opgeleid voor diploma-A. In dit verband maakte hij deel uit van de examen-commissie voor het verpleegsters-diploma, was hij voorzitter van de Afd. Leiden van de Ned. Bond voor Ziekenverpleging en van het Leidse Bureau voor particuliere ziekenverpleging.

Vele jaren ook was SERET voorzitter van de plaatselijke vereniging van huisartsen en tevens secretaris van de Afdelingsraad van de Kon. Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.

In een samenleving, rustiger dan de tegenwoordige, was SERET een huisarts in de beste zin van het woord, een geneesheer, die zijn patiënten niet alleen hielp door zijn kennis als arts, maar ook als een vriend, die in een voor een mens moeilijke tijden die mens wist te steunen door een opwekkende gedachte of door een opbeurend woord.

Het waren inzonderheid de Leidse studenten, die van zijn gaven genoten en in hem een vaderlijke vriend en raadsman vonden, vooral wanneer zij, nog sedert korte tijd losgemaakt

uit hun vertrouwde huiselijke milieu, zich in de Leidse wereld wat eenzaam gevoelden en daardoor werkelijke of vermeende kwalen moeilijker konden verwerken.

Als een zware schaduw lag al reeds vele jaren over SERET'S leven een invaliditeit, welke hem in feite de uitoefening van zijn beroep onmogelijk maakte. Maar zijn trotse karakter en zijn onverzettelijke wil beletten hem de gevolgen van deze invaliditeit te aanvaarden en de werkelijkheid onder de ogen te zien. Daardoor had hij een zware innerlijke strijd te voeren, welke zijn oorspronkelijke blijmoedigheid en zonnige levensopvatting in bitterheid deden verkeren. Velen hebben hem door dit innerlijke conflict de laatste jaren van zijn leven niet kunnen begrijpen.

Maar in deze zelfde laatste jaren van zijn bestaan zijn de dankbaarheid en de vriendschap van zovelen van zijn oud-patiënten de lichtende ogenblikken van zijn leven geweest, welke hem de kracht gaven de last te torsen, welke het harde noodlot hem had opgelegd.

JAC, J. DE JONG

BIJDRAGEN

DE OUDE RIJN EN ZIJN OMGEVING

Er zijn van die meningen, die een vaste plaats hebben gekregen in onze geestelijke inventaris. Wordt daaraan getornd, dan neigen we tot een affectief verzet. Ten aanzien van Leiden waren er twee van die meningen : „Leiden is het Lugdunum van de Tabula Peutingeriana”, en „De Oude Rijn was een echte rivier”.

Het eerste standpunt is verlaten. Nu door twee geologen ¹⁾ óók het tweede punt aangevallen wordt, is er aanleiding het vraagstuk eens te bezien.

Ik begin met het algemeen ingenomen standpunt, want het heeft de oudste rechten. Daartoe gaan we in gedachten 20.000 jaar terug, een enorme tijd naar historische maatstaf, maar een kort ogenblik in de historie van de aardkorst die minstens 100.000 maal ouder is.

We vinden dan ons land aan het einde van de laatste ijstijd, en daarmee aan het einde van het diluvium ²⁾. Het is dan een zandige rivier-delta, waarop het ijs van de derde ijstijd, benevens het water (deels smeltwater) en de wind een modellerende werking hebben gehad. Een zandlandschap dus met heuvelruggen en losse heuvels, en bedekt met een *toendra*-vegetatie. Het klimaat was koud en droog, de windrichting voornamelijk Oost. Deze periode noemt men het *Sub-glaciaal*.

De mens leefde van de rendierjacht, en maakte werktuigen van steen en van het gewei der rendieren : de *palaeolithische* fase der beschaving.

Zijn nomaden-bestaan leefde hij in een wijd toendra-gebied, want de Noordzee lag toen deels droog en de Rijn slingerde zich daardóór tot aan de toenmalige kust bij de Doggersbank, de Thames als linker zijrivier opnemende.

¹⁾ Zie nr 44 van de litteratuurlijst, waarheen verder cijfers in de tekst zullen verwijzen.

²⁾ In plaats van de namen diluvium en alluvium zijn in de geologie op goede gronden andere namen ingevoerd. Ik gebruik echter de oude namen die algemeen bekend zijn.

Ook „Rijnland” behoorde tot dit landschap, maar het sub-glaciale niveau ligt hier thans zó diep, dat palaeolithische vondsten niet te verwachten zijn.

Uit geologische (1) en archaeologische (2) gegevens blijkt, dat ons land gedurende de laatste 20.000 jaar toenemend gedaald is ten opzichte van de zeespiegel, in totaal thans 60 m, waarvan 2 m gedurende onze jaartelling. Uit dit laatste blijkt reeds, dat het niet steeds even snel ging. Ook is het geen gelijkmatig zakken : het sub-glaciale oppervlak is gekanteld, en duikt thans in het Westen des lands diep weg onder jongere afzettingen. De hoofdzak is echter een werkelijke stijging van het zeeniveau, er is dus *relatieve* bodemdaling (4). Eens zal de zee (weer) bezit van ons land nemen, maar reeds eerder zal het door verzouten onbruikbaar worden. De diepe vaarwegen naar onze havens, en de industriële verzouting van het Rijnwater verhaasten dit nog (3). Aan het einde van het sub-glaciaal ontstonden veenlagen op plaatsen waar de ondergrond nog bevroren was, en dus geen water doorliet.

Omstreeks 8000 vóór Chr. veranderde het klimaat : het bleef droog, maar het werd warmer, bij voornamelijk Oostenwind. Dit is de *Boreale periode*. De toendra-vegetatie maakte plaats voor de steppe, en bij toenemende warmte verschenen ook berken en dennen. De rendieren trokken zich terug naar het Noorden, gevolgd door de rendierjagers. Steppedieren namen hun plaats in.

De mens verkeert in de phase van het *Meso-lithicum*, de midden-steentijd. Hij is nog jager en verzamelaar van plantaardig voedsel, maar . . . de landbouw is in aantocht. Dit bewijst ons het vinden van een graafwerktuig van herts-hoorn (5). Het land daalde, de Noordzee vormde zich (opnieuw) en drong door tot een kustlijn, te omschrijven met Bergen-op-Zoom, Utrecht en Stavoren. De Lek-streek stak daarbij als een punt in de zee vooruit, terwijl ten Zuiden daarvan een baai bestond. De grote rivieren mondden in die nieuwe kustlijn uit. De zee bedekte daarbij het veengebied, dat zich in het Westen gevormd had. We vinden het bij boringen als „*het veen. op grote diepte*”. Dit gebied werd nu een waddegebied, waar ook het latere „Rijnland” toe behoorde. De mesolithische mens kan dus hier tijdens het Boreaal niet gewoond hebben.

En dan, ongeveer 5000 vóór Chr., veranderde opnieuw het

klimaat : het werd nog warmer, maar tevens uitgesproken vochtig. De wind kwam nu vaker uit het Westen. Dit is de periode van het *Atlanticum*. Er kwamen wouden met de eik als overheersende boom. De mens was vooral landbouwer geworden, en zijn beschaving is die van de jonge steentijd, het *Neo-lithicum*. Voor zijn bedrijf kwamen lagere streken niet in aanmerking ; die waren te vochtig, en de vegetatie al te weelderig. Er waren daar veen-moerassen waardoorheen men knuppelwegen legde : de zogenaamde *veenbruggen*. De hogere plaatsen, de Veluwe, Drente en de Hondsrug waren geschikt voor de landbouw. Daar brandde de mens het bos weg, en legde er de primitieve akkers aan, die luchtfoto's ons hier en daar nog vertonen (6). Deze akkers bewerkte hij tot ze uitgeput waren, om ze daarna te verlaten. Hij was dus „half-nomade”. Het bos keerde echter niet terug, maar er kwam een heideveld waaronder zich een „oerbank” pleegt te ontwikkelen, die slecht doordringbaar is voor water. Daardoor ontstond later hoogveen. Zo veroorzaakte wellicht de neolithische landbouw de latere heidevelden en venen.

Ten gevolge van geologische factoren, o.a. een vertraging in de relatieve bodemdaling, heeft zich tijdens het Atlanticum een reeks zandbanken vóór de toenmalige kust in zee gevormd, die zich tot een strandwal aanéénsloten. De vroegere mening dat het ontstaan van het „Nauw-van-Calais” hierbij een rol heeft gespeeld is thans verlaten. Er waren dus eigenlijk twee kustlijnen tegelijk : die van het boreaal, en — vër daarvoor in zee — de nieuwe strandwal. Op die strandwal ontstonden de oude *duinen*, en hiermede was de latere kustlijn in hoofdzaak vastgelegd. De zee bleef evenwel toegang houden tot het waddengebied tussen de oude en de nieuwe kustlijn. Het werd hier evenwel rustiger water, en ná zand werd er nu de oude *blauwe zeeklei* op afgezet. Deze sloot het „veen-op-grote-diepte” zó goed af, dat de moerasgassen er niet uit konden ontsnappen. In onze tijd hebben de boeren van Noord-Holland daardoor jarenlang „brongas” kunnen winnen door het aanboren van deze laag.

De kleivlakte is ten slotte door opslibben drooggevallen, en toen is er veen op gegroeid, dat thans nog de kenmerkende grondsoort is van *Z.-Holland* en *W.-Utrecht*. Als regel was dit hoogveen, maar het is later door de bodemdaling verdronken en toen verkeerdelijk als laagveen beschouwd. De

voorwaarde voor veenvorming is een vochtige grond, die dus arm is aan zuurstof, waarin gewone planten niet kunnen leven, maar wel de veenplanten met daaraan aangepaste wortels. Van de hoogteligging ten opzichte van het water, en van de voedseltoevoer hangt het af, of een veenwoud zal ontstaan, of dat b.v. slechts het veenmos zich kan handhaven. Ten Noorden van de Oude Rijn, die zich door dit veen slingerde, ontstond vooral mosveen, ten Zuiden daarvan groeiden vooral veenwouden. De plantenresten in het veen leren ons welke planten op een bepaalde plaats in de opeenvolgende tijdsperioden gegroeid hebben. Vooral het microscopische onderzoek van de stuifmeelkorrels, die in het veen vrijwel onveranderd blijven, is van belang. Door de enorme verspreiding van dit lichte materiaal zijn nl. de lokale bijzonderheden vrijwel uitgeschakeld, zodat de veranderingen in de gevonden planten in hoofdzaak wijzen op veranderingen van het klimaat. De lezers hebben in het „Leidse Jaarboekje” van 1948 een mooi voorbeeld gezien van zulk een „Pollen-diagram” (7).

Het spreekt vanzelf, dat de neolithische mens niet in dit veengebied gewoond heeft. Wèl op de randen daarvan : de vroegere kuststrook van de Boreale zee.

Zo liggen de venen ten Oosten van de Vecht nog juist niet op „oude blauwe zeeklei” maar op diluviaal zand, dus aan de rand van de vroegere Waddenzee. Dit veen is misschien door de neolithische landbouw veroorzaakt. Duidelijker nog spreekt dit aan de vroegere boreale zeekust in N.W.Brabant. Hier vond men bij boringen onder een laag zéér jonge zeeklei : éérs veen, en daaronder diluviaal zand. En aan de oppervlakte van het zand vond men grote stuifmeelkorrels (> 40 micron) die slechts van gecultiveerde *granen* afkomstig kunnen zijn (8). Dus ook hier weer ging neolithische akkerbouw aan het veen vooraf.

Het grote veenlandschap op het voormalige waddengebied is echter geheel door de natuur ontstaan, en was steeds een volkomen onbewoonbare en zelfs onbegaanbare moeraswildernis. Slechts op de strandwal met de „oude duinen” was bewoning mogelijk.

De Rijn heeft zich dóór het veen een moeizame weg naar zee gezocht, daarbij een strook van aangevoerd (fluviatiel) materiaal neerleggende. Dit vormde een slingerend lint van

zand en klei, dus van vaste materialen, dwars door de veenmoerassen. Deze strook, soms aan weerskanten van de rivier, en soms slechts aan één zijde, was wèl begaanbaar en bewoonbaar. Ze vormde dus een brug tussen de kuststrook en de hogere grond van Oost-Nederland. Het is evenwel de vraag of de praehistorische mens zijn landbouwbedrijf op deze fluviatiele strook kon uitoefenen. De klei leende zich nl. slecht voor zijn primitieve werktuigen. Hij zal dus aan de kuststrook en aan Oost-Nederland de voorkeur gegeven hebben. Bovendien bewijzen geulen, die door Zonneveld (30) op luchtfoto's ontdekt zijn, dat een deel van de fluviatiele strook onder getijden-invloed stond.

Omstreeks 2000 vóór Chr. werd het klimaat weer droger, later zelfs zéér droog, en het werd minder warm. Dit is de tijd van het *Sub-boreaal*. De venen werden begaanbaar, er kwam méér heide en minder bos. In de bossen verscheen de beuk. De heide is blijkbaar door twee factoren ontstaan : éérst de neolithische landbouw, en daarna de grotere droogte. De mens leerde in deze tijd het metaal kennen (brons-tijd), maar de levenswijze bleef toch in hoofdzaak als in het neolithicum. De *eigenlijke* bronsbeschaving was de stedelijke beschaving in Mesopotamië en de omgevende landen, die daar reeds 2000 jaar bestond. Vandaar kwamen langs handelswegen de bronzen voorwerpen tot in onze streken, later ook uit de centra van de bronsindustrie in Midden-Europa en in Engeland. Dit handelsverkeer wordt mooi aangetoond door het beroemde snoer van Exloo, waarin zich kralen bevinden van tin (uit Engeland), barnsteen (van de Oostzee) en fayence (uit Egypte). De laatste waren omstreeks 1400 vóór Chr. aan de Middellandse Zee in de mode, en kunnen **1300** vóór Chr. ons land bereikt hebben (5). In de streken van herkomst neigde de bronscultuur toen reeds naar haar einde : een eeuw later werden Troje en Ugarit verwoest.

Hoewel het veengebied tijdens het sub-boreaal vrij droog was, en met heide begroeid, is het waarschijnlijk niet bewoond geweest : het levert geen vondsten uit de bronstijd op. Aan het einde van het sub-boreaal verliet de bevolking de Veluwe en Drente, en zocht de lagere randen en de beekdalen op, waar dan ook later de meeste dorpen zijn ontstaan.

En dan — omstreeks 500 vóór Chr. — wordt het klimaat zoals het nu nòg is : vochtig. Eerst was het nog vrij warm, maar

later werd het steeds *koeler*. Deze periode — de onze — heet het *Sub-Atlanticum*. Ze wordt, wat de mens betreft, gekarakteriseerd door het gebruik van het ijzer, met alle technische ontwikkeling die daarop is gevolgd. Het landschap heeft daarvan echter nog eeuwen lang géén invloed ondervonden. Hier ging voorlopig de natuur nog ongestoord haar gang. De „bodemdaling” die tijdens het sub-boreaal vrijwel stilgestaan had, begon opnieuw. D.w.z. de zee kwam weer hoger opzetten. Ook de veenvorming begon opnieuw. Het *jonge* veen ontstond op de laag heide van het sub-boreaal. Deze laatste tekent zich thans duidelijk in de venen af, als de zogenaamde *grenslaag van Weber*, waar ze de onderbreking tussen het oudere veen van het *Atlanticum*, en het jongere veen van het sub-*Atlanticum* duidelijk aangeeft. We moeten ons het Westen des lands bij de aanvang van het Sub-*Atlanticum* voorstellen als één groot veengebied, van Vlaanderen tot het Vlie, dat beschermd werd door de „oude duinen”, waarin zich slechts enkele — vrij nauwe — riviermonden bevonden. De landkaart was toen dus zeer eentonig. Het grote veenmoeras was deels begroeid met een oerwoud van elzen en wilgen, vooral op de hogere plaatsen. Men denke aan de golvende ondergrond van diluviaal zand. Elders vond men rietveen, en op voedselarme plaatsen mosveen. Kronkelende veenwatertjes doorsneden allerwege dit gebied. De luchtfotografie toont de dichtgeslibde krekens soms nog aan (9).

De Rijn was breed : uit sporen van verdwenen beddingen van Rijn en Vecht in de buurt van Utrecht vond ik een breedte van 200 m (10 en zg). Toen de Rijn langzaam maar zeker verarmde, en zijn bed dichtslibde, heeft hij — juist daardoor — in tijden van veel watertoevoer het veen overstroomd, waar ten N. en ten Z. van de rivier een dunne laag klei werd neergelegd, die ver buiten de fluviatiele strook het veen bedekt. Hier groeiden elzen en wilgen. Op de eigenlijke fluviatiele strook groeiden eiken, essen en haagbeuken. Men noemt dat het „gemengde eikenbos” van het Sub-*Atlanticum*. Waar de mens de natuur haar gang laat gaan, zoals op verwaarloosde buitenplaatsen, ontstaat dit soort woud opnieuw, want het behoort bij het tegenwoordige klimaat. De opkomst en ondergang van zulk een woud is beschreven door BROUWER (7). Namen als Zoeterwoude herinneren aan zulke bossen.

De *oude duinen* strekten zich verder naar het Westen uit dan de tegenwoordige kustlijn. Ze bestonden uit een aantal evenwijdige ruggen, gescheiden door voormalige strandvlakten. Aan de binnenzijde van de latere (jonge) duinen vindt men nog de afgesleten resten van het oude duinlandschap. De tegenwoordige dorpen liggen duidelijk op evenwijdige hogere ruggen, en dus in verschillende N.-Z.-lopende reeksen. Zo vormen Heemstede, Bennebroek, Hillegom, Lisse en Sassenbeim één reeks, Vogelenzang en Noordwijkerhout een andere.

In de dalen tussen de ruggen is later veen ontstaan. Kastelen als Teyhngen en Brederode ontstonden daar, omdat daar waterhoudende grachten mogelijk waren. De oude duindalen liggen naar de vroegere Rijnmond toe open.

Dit is dus het landschap waarop in het Sub-Atlanticum de steeds hoger komende zee haar krachten ging beproeven ! Aangezien dit in historische tijd plaats had, weten we er méér van af, dan van vroegere geologische gebeurtenissen. De aanval van de zee heeft *niet* geleidelijk plaats gehad. We kennen een viertal perioden waarin de zee extra-snel hoger kwam, en waarin de stormvloed — die steeds regelmatig terugkeren — tot ware rampen aanleiding gaven. Men spreekt van *transgressies* van de zee over het land, en men onderscheidt de volgende :

1° De transgressie van \pm 300 vóór Chr. Deze is misschien de „Kimbrische vloed” geweest.

2° De Romeinse transgressie, aan het einde van de 3de eeuw na Chr.

3° De Karolingische transgressie, eigenlijk een reeks van de 7de tot de 9de eeuw.

4° De laat-middeleeuwse transgressie (15de en 16de eeuw), o.a. de St. Elisabethsvloed.

We kennen die transgressies uit de grondboringen als afzonderlijke lagen van *jonge zeelei*, soms door laagjes veen van elkaar gescheiden. Na de laatste transgressie (in N.W.-Brabant reeds na de derde) is géén veen meer ontstaan : de jongste zeelei is de bovenliggende laag.

Voorals in Z.W.-Nederland is de zee herhaaldelijk door de oude duinwal gebroken. Tijdens de eerste en de tweede transgressie is de Zeeuwse kust nog slechts diep ingesneden door getijde-geulen. Maar tijdens de Karolingische transgressie ont-

stond daar een archipel. Daarachter pelde de zee de oude boreale kustlijn weer gedeeltelijk uit, vooral de genoemde baai ten Z. van de Lekstreek, die daarna door inpoldering van behouden veen (de „Groote Waard”) weer opgevuld is ¹⁾.

Walcheren werd pas in de 11de eeuw een volledig eiland (11). Deze eilanden bestaan in hun kern uit veen : de behouden gebleven stukken van het oude landschap, waarop door latere transgressies jonge zeeklei is afgezet. De getijdegeulen in die veenkernen zijn daarbij dichtgeslibd, maar soms nog te herkennen. De geulen om de veenkernen verbreedden zich evenwel tot zeegaten.

In het Westland drongen tijdens de eerste transgressie, vanuit de Maasmond, getijdegeulen naar binnen. De kracht van de getijden was hier evenwel niet groot genoeg om eilanden uit het land los te breken. Nadat de geulen met vast materiaal dichtgeslibd waren, werden ze de eerste plekken waar bewoning in die veenstreken mogelijk was, reeds in Romeinse tijd ! Tussen de transgressie-perioden in, is de jonge zeeklei bewoond geweest, tot een volgende transgressie daar weer een eind aan maakte. De zeeklei en de verlande geulen werden bij een transgressie nl. even boven de dan geldende vloedstanden opgebracht, zodat men daarna een tijd lang er „vloedvrij” op kon wonen.

De Oude duinen hebben het met dat al zwaar te verduren gekregen. Een gedeelte ervan verdween in zee, en op de rest heeft de zee de veel hogere *Jonge* duinen opgeworpen, waarbij evenwel nog een strook oud dūm aan de binnenzijde onbedekt bleef. Dit geschiedde vooral tijdens de Karolingische transgressies, want we vinden zelfs nog nederzettingen uit de 9de eeuw daaronder bedolven, en natuurlijk óók oudere.

Tijdens de vierde transgressie ging de „Groote Waard” ten onder (12). Alwéér pelde de zee hier de boreale kustlijn uit : er ontstond een meer, dat met de bovengenoemde zee-baai min of meer overeenkomt. Door aanslibben ontstonden hier later de slikken en geulen van de Biesbosch. De topografie van Z.W.-Nederland is dus in vroeghistorische tijd veel veranderd, maar de détails kennen we pas van de latere fasen toen er kaarten gemaakt werden (13). Men zou denken dat het verdere Holland van zulke doorbraken verschoond is gebleven,

¹⁾ Een van de oudste kaarten (13) stelt die „Groote Waard” voor.

ware het niet dat op luchtfoto's „zeegaten” en een stelsel getijde-geulen haar sporen laten zien tussen Bergen en Castricum (14). Die zijn echter weer verdwenen.

Meer naar het Noorden spreken de Waddeneilanden, de Waddenzee en de Zuiderzee een duidelijke taal. Op enkele plaatsen komt in de Waddenzee het oude veenlandschap nog (of wéér) aan de oppervlakte. Er zullen nog vele veenresten onder de Wadden verborgen liggen.

Van de oudste transgressie's is een vage beschrijving te vinden bij Romeinse schrijvers. Van de latere zijn in de kronieken verhalen te vinden, bijv. in de „Divisiekroniek” van CORNELIUS AURELIUS.

Hoe reageerde nu de mens op deze transgressies ? Op de kuststrook woonde hij steeds veilig, behalve dan dáár waar de doorbraken plaats hadden.

Deze strook heeft dan ook praehistorische, Romeinse, Friese, Saksische en Frankische bewoning gehad. Aan de Saksen herinnert de naam Sassenheim, en andere namen met „heim” en „heem”. Verder de namen met „schoten”. We kennen *scota* thans nog in uitdrukkingen als „afgeschoten ruimte”, „beschot” etc. En het betekende in de geografische naamgeving oorspronkelijk ook vrijwel hetzelfde : „veilig omheinde woonplaats”. Merkwaardig is „Henschoten” dat in de middeleeuwen nog *Hengist-scota* heette, waarin we de naam van de Saksisch-Jutlandse veroveraar van Kent terugvinden. Nabij Noordwijk ligt het landgoed *Offhem*, dat als „Offa's heem” herinneringen wekt aan de beroemde koning van Mercia, wiens naam ook in „Offa's dyke” (Wales) voorkomt.

In Engeland komen, behalve namen op „scot” en „hem” ook saksische namen voor op „thorpe” (= dorp). In ons land beginnen de Saksische namen pas weer aan de andere zijde van het veengebied. Een stuk uit 1085 noemt ten N.O. van Utrecht : *Trensboten* en *Everekestorpe* !

Een ander gebied waar men kon wonen was de fluviatiele strook van de Oude Rijn, benevens overeenkomstige stroken van verdwenen rivieren van het Boreaal, zoals in de Vijfherenlanden voorkomen (15). De vestingen van de Romeinse Rijnlinie (de Limes) lagen daar op. De oudste Romeinse overblijfselen te Utrecht liggen 3,6 m onder het Domplein, d.w.z. op 2 m + N.A.P., overeenkomende met 4 m boven het toen-

malige zeepeil. Rekening houdende met een maximale opstuwing van 3 m, betekent dat een veilige ligging. Met de andere castella langs de Rijn zal dat ook wel het geval geweest zijn.

Op de fluviatiele strook ontstond later de kern van het bisdom Utrecht uit de bekende gift van Pepijn de Middelste. Die gift beperkte zich ook in hoofdzaak tot die strook : de rest wordt slechts aangeduid met vage termen als *terrae* en *silvae*, even vaag als het veenlandschap zelf. Dorestad ontstond langs de Kromme Rijn, en niet langs de Lek (16). Dit is een voorbeeld van een algemene wet : een haven ontstaat langs een smal water, waar dit in een breder uitkomt. Zo ontstond Tiel langs de „Doode Linge” — niet langs de Waal, Hamburg langs de Alster — niet langs de Elbe, etc.

Het verlanden van Kromme en Oude Rijn is een geologisch natuurproces geweest, en *niet* het gevolg van de dam bij Dorestad. Integendeel : die dam werd pas mogelijk door het verarmen van de rivier. De plaats van die dam is niet meer aanwijsbaar, want de topografie is bij Wijk bij Duurstede sterk veranderd. De Kromme Rijn komt daar thans uit de stadsgracht. De nu verdwenen Arkgracht was nog een laatste rest van de Rijn binnen het stadje. Vink (15) meent, dat de gehele Kromme- en Oude Rijn thans verdwenen zouden zijn, had niet de mens ze kunstmatig in stand gehouden.

Buiten de kuststrook en de fluviatiele strook waren in vroeg-historische tijd de streken van West-Nederland óf slechts nu en dan, óf in het geheel niet bewoonbaar.

De oudste maatregel bij waterbezwaar zal wel bestaan hebben in het 's winters wegtrekken, om 's zomers weer terug te keren. In Friesland valt de eerste terpenbouw ongeveer samen met de eerste transgressie, van 300 vóór Chr. Tussen de eerste en de tweede transgressie was er weer evenwicht : dan woont de mens vloedvrij op de jonge zeeklei en op de verlande getijdegeulen van de éérste transgressie. Zo was Noord-Walcheren in de 2de en 3de eeuw na Chr. bewoond (Nehalennia-tempel). Men denke ook aan Poortugaal dat „*Portus Gallicus*” zou betekenen. De tweede transgressie maakte in het einde van de 3de eeuw *tijdelijk* een einde aan die bewoning : tussen de tweede en de derde transgressie is Walcheren weer bewoond.

Het veengebied kan vóór het jaar 300 na Chr. hier en daar

bewoonbaar geweest zijn, want door de minder ver voortgeschreden bodemdaling was dit toen nog niet zó vochtig als later. In tegenstelling met de zeekleigebieden heeft hier de tweede transgressie de bewoonbaarheid voor lange tijd te niet gedaan : het veen blijft minstens 700 jaar totaal onbewoonbaar. Deze tweede transgressie dwong in Friesland, omstreeks 300 *na* Chr., tot een verhoging van de terpen. En in andere streken, waar het tot dan nog niet nodig was geweest, heeft men in die tijd eveneens zulke heuvels opgeworpen. De seculaire (relatieve) bodemdaling bracht het waterpeil immers bij iedere volgende transgressie hoger.

Tijdens de Karolingische transgressies werden de terpen in Friesland nogmaals opgehoogd, en ontstonden de „Vliedbergen” in Zeeland.

Ten slotte zijn de terpen en woerden door dijk aanleg buiten functie gekomen.

De oudste dijken zullen dammen geweest zijn door de monding van de getijde-geulen om het vloedwater te keren. Men kan aannemen dat dit gebeurde in de 7de eeuw, toen de derde transgressie begon. Gedurende de 8ste eeuw kunnen kleine partiële bedijkingen gemaakt zijn, die de hoogst gelegen gronden konden droog houden. Dit is individuele bescherming, volgens het principe : „die 't water deert, die 't water keert”. Men zal die dijkjes bij voorkeur gelegd hebben waar reeds verhevenheden waren : van terp tot terp, of van donk tot donk ¹⁾.

Later hebben die lokale dijkjes elkaar ontmoet, en werden het kaden, misschien onder een gemeenschappelijk toezicht. FOCKEMA ANDREÆ (26) noemt een tweetal oude omdijkingen bij Leiden. Ten Noorden van de Rijn : de verdwenen „Wendeldijk” langs Warmond en Alkemade, de „Ommedijk” onder Leiderdorp, de lage Rijndijk, de Marendijk en de Poelgeesterdijk. Ten Zuiden van de Rijn : de Rijndijk, de „Ommedijk” onder Zoeterwoude en Stompwijk, en de „Ovenzijdwinde”. Deze omdijkingen hebben wellicht met elkaar samengehangen door een dwarskade die de Rijn kruiste met twee dammen of uitwaterende sluizen, waar thans de Visbrug en de St. Jansbrug liggen. Deze bruggen zijn heel oud, en waren lang in

¹⁾ Een donk is een diluviale heuvel, waarvan de top door het alluvium heen steekt, dus een natuurlijke verhevenheid.

onderhoud bij de „24 ambachten” die de oude kern van Rijnland vormen.

In de 9de eeuw zullen de eerste werkelijke dijken aangelegd zijn. Ze zullen nog niet hoog geweest zijn, want als regel was men al tevreden als het land in het voorjaar droog viel, en dat bleef tot in de herfst. Bovendien lag het land toen hoger ten opzichte van de zeespiegel dan thans. Het eerste maakte men de rivierdijken, want de zee zette slechts bij stormvloed het land onder water, en dan meestal voor korte duur.

In de 10de en 11de eeuw kwamen er ook zeedijken. In Noord-Holland zijn de overblijfselen van twee zeedijken gevonden, één uit de 10de eeuw, en zuidelijker een uit de 11de eeuw (17). Het waren „Wierdijken” d.w.z. ze bestonden uit zogenaamd zeewier, dat in werkelijkheid *zeegras* is, dus botanisch iets geheel anders. Het feit dat de oudste dijk het meest vooraan lag spreekt van teruggang. De strijd werd hier stap voor stap verloren. In de 13de eeuw moest men nog verder terug : de oudste West-Friese zeedijk liep langs Schagen en Barsingerhorn, alles wat noordelijker lag prijs gevende.

Omstreeks 1100 kunnen we een doorgaande bedijking aannemen langs Lek, Y en Almere. (De naam „*Sudersee*” kwam pas in de 14de eeuw in gebruik.) Uit die tijd is ook de oudste — thans verdwenen — dijk langs de Maasmond, die uitging van de oude omdijking „Maasland”. Deze bereikte de duinen ten N.O. van Monster (Maasmonster), dat hoog genoeg lag om buiten die dijk te blijven (18). Uit dit dijkverloop blijkt hoe enorm breed de Maasmond was geworden tijdens de Karolingische (3de) transgressie ¹⁾.

Ten. onrechte heeft men die toestand teruggeprojecteerd naar de Romeinse tijd (19). In de 13de eeuw zijn een aantal aanslibbingen in de Maasmond ingepolderd. Toen is 's-Gravenzande kerkelijk afgesplitst van Monster, evenals de Lier van Maasland. Dit veroorzaakte een conflict tussen de Graaf van Holland en de St. Paulus-abdij te Utrecht, welke laatste de patronaatsrechten op de oude kerken had, en die nu óók wilde uitoefenen op de nieuwe. Ze had er zelfs het maken van twee valse oorkonden — zogenaamd van Ansfridus en Bernulfus — voor over (zo). Ik geef dit slechts als een voorbeeld, één uit

¹⁾ Voor het schielandse gedeelte : S. MÜLLER HZN, De oudste geschiedenis van Schieland. verh. Kon. Akad. v. Wetensch. 1914.

een lange reeks van zulke conflicten, die niet konden uitblijven waar „nieuw” land ontstond naast „oud” land.

Door de doorgaande bedijkingen zijn de wateren van Utrecht en Zuid-Holland op den duur binnengedijkt, maar men legde voorshands de afsluitende dammen soms ver van hun monding. Men denke b.v. aan de Vecht, die achtereenvolgens was afgedamd bij Otterspoor (ten N. van Maarssen), bij Vreeland, bij Nichtevecht (de „Hinderdam”) en bij Muiden. De Noordgrens van het Hoog-Heemraadschap „De Lekdijk bovendams” geeft nog heden de plaats aan waar de eerste dam door de Vecht heeft gelegen (21). In het centrum van dit bedijkte gebied lagen echter nog steeds de centrale venen als een moeraswildernis. Geen voet vond daar vaste steun, maar varen kon men er evenmin, behalve op de kronkelende veenwatertjes. Het had echter weinig zin daarlangs het „oerwoud” binnen te dringen. De naam *Ruige Wilnis*, thans nog de officiële naam van een dorp in dit gebied, geeft voldoende aan hoe het er hier uitzag. Toch zal men vanuit de bewoonbare fluviaatiele strook dit gebied wel hier en daar — b.v. voor de jacht betreden hebben. De afsluiting van het buitenwater in de loop van de 11de eeuw heeft echter mogelijk gemaakt het veen te draineren en bewoonbaar te maken. Dit is zonder bemaling tot stand gekomen, want de wind-watermolen verscheen pas in de 15de eeuw. Men groef sloten in de richting waarin het water wilde weglopen, en hier en daar vinden we nog sporen die er op wijzen dat men soms met een verkeerde richting is begonnen. Deze sloten zijn sedertdien vrijwel onveranderd blijven bestaan : op een kaart van 1545 en op een luchtfoto van 1936 vond ik dezelfde percellering. Als regel ging men bij deze werkzaamheden van een vroeg-bewoonde streek uit, liefst tegen de bodemhelling in. Zo groef men bij het draineren van het veen ten Oosten van de Vecht van af de hogere strook langs de rivier loodrecht het veen in, hetgeen in de bochten systemen van sectoren deed ontstaan. Men kan daaraan zien welke ontginningen er het eerst waren : die hebben zich geheel vrij ontwikkeld, terwijl de latere er met kortere kavels als het ware tegenop gelopen zijn (22).

Merkwaardig is het geval bij de „Ronde Venen”, waar men van alle zijden de weteringen recht naar het centrum van de wildernis groef, waarbij dus een spakenwiel ontstond. Kon dat zonder een baken om op te „radieeren” ? HEERINGA (23)

meent dat men eerst tot dat centrum doordrong, en daar een vuur van vochtig stro ontstak. Bij windstil weer was de rookkolom daarvan een prachtig baken !

Door afsluitbare openingen loosde men op het buitenwater als dit laag stond. Zulk een natuurlijke afwatering was toen nog mogelijk, omdat het veen toen veel hoger lag ten opzichte van het buitenwater dan nu. Dat is deels het gevolg van het minder ver voortgeschreden zijn van de relatieve bodemdaling, maar nog veel meer van het feit dat het veen toen nog bijna niet ingeklonken was. Juist het ontwateren deed het veen in elkaar zakken, en de bemaling heeft later dat proces nog sterk in de hand gewerkt. Men kan de oorspronkelijke dikte van het veen soms berekenen uit de lengte van verticale rietstengels die door de klink in elkaar zijn gedrukt. In Noord-Walcheren vond men zo het uitzonderlijk hoge bedrag van 60 % hoogteverlies, hier deels veroorzaakt door de druk van bovenliggende klei. Als regel is *thans* het veen minder dan 10 m dik. Volgens de bewoners van de Krimpenerwaard is daar 12 m veen aanwezig.

De oorspronkelijke dikte van het veen kan niet meer hebben bedragen dan het bedrag van de relatieve bodemdaling tijdens de vorming er van, aangezien veenplanten niet al te ver boven of onder de waterstand kunnen groeien. In het Atlanticum en het Sub-Atlanticum kunnen enige tientallen meters veen ontstaan zijn. In de Lekstreek behoort er óók veen toe dat in het Boreaal is gevormd, want die streek stak toen als een punt in de zee vooruit (15).

Zeer merkwaardig zijn de gegevens uit het Fendistrict in Oost-Engeland (24). Het inklinken begon daar al direct nadat onze landgenoot CORNELIS VERMUYDEN het veen had drooggelegd. Men meende toen evenwel, dat het de bodem van de sloten was die omhóóg kwam. De stoombemaling heeft daar later een enorme inklinking veroorzaakt : eerst $1\frac{1}{2}$ m in 12 jaar tijds, in totaal $3\frac{1}{2}$ m tussen 1848 en 1932. Voor een deel is dit een gevolg van waterverlies, voor een ander deel komt het door verdwijnen van materiaal. De lucht krijgt bij verlaagde grondwaterstand nl. toegang tot het veen en oxydeert veel van de organische stof weg. De fluviatiele stroken, die uit anorganische stof bestaan, blijven even hoog als ze waren en beginnen zich dus langzaam als een slingerende rug uit de omgeving „uit te pellen” (15). Inderdaad is dat het geval met

verdwenen rivierlopen van het Boreaal, en ook — maar minder duidelijk — met de strook langs de Oude Rijn. Ook vele dichtgeslibde getijde-geulen van de eerste en tweede transgressie vertonen dit verschijnsel. Men noemt dit *inversie* omdat de voormalige waterloop zich thans enigermate als een heuvelrug voordoet. Men moet zich echter van die hoogteverschillen geen overdreven voorstelling maken. Op luchtfoto's krijgt men fluviatiele banen vaak beter te zien, dan in het landschap zelf (25). Natuurlijk komt voor veenstreken de inklinking als een nieuwe factor bij de reeds werkzame seculaire bodemdaling : samen bepalen ze de ligging ten opzichte van de zeespiegel.

Uit dit alles zal duidelijk zijn, dat op een gegeven ogenblik natuurlijke afwatering niet langer mogelijk was. De eerste watermolens waren schepraderen die door paarden, of met de hand werden aangedreven. Op een kaart van 1545 door PIETER SLUYTER komt de nieuwe wind-watermolen voor van de „Grote Polder” bij Zoeterwoude. Maar dicht daarbij zien we nog de *oude* molen : een scheprad zonder wieken (26). In een stuk van 1344 is voor het eerst sprake van een wind-watermolen, maar pas in de 15de eeuw kwamen ze algemeen in gebruik (27). HEERINGA heeft het draineren van de venen rondom Utrecht beschreven, zoals dat in de 12de en 13de eeuw tot stand is gekomen (23). GOSSES deed dat voor Zuid-Holland (28). Hij wees op de *Botting*, een belasting die ouder was dan de veenontginningen. Daaraan betaalden slechts de ambachten die gelegen waren op de kuststrook, op de verlande geulen in het Westland, op sommige zeekleibedekkingen, en op de strook langs de Oude Rijn ¹⁾. Het later bewoonbaar geworden veengebied bleef buiten dit kohier.

Het bewoonbaar maken van de venen is een ingrijpend gebeuren geweest, en had vele gevolgen. Voor de omgeving van Utrecht heb ik die elders beschreven (zg). Nieuwe grenzen ontstonden tussen de veenconcessies, er kwamen nieuwe centra van bewoning die kerkelijk werden afgescheiden van de bestaande kerspelen, nieuwe wegen werden aangelegd. Des ondanks bleef de tegenstelling tussen het „oude” land en het „nieuwe” nog lang in het bewustzijn. Men denke aan namen

¹⁾ Voor de beschrijving van een Vroonhof op klei : J. F. NIERMEYER, Delft en Delfland. Burgersdijk & Niermans. Leiden 1944.

als „Het oude land van Woerden” en „Het oude land van Harmelen” die nòg gebruikt worden.

Het veen werkte vóór het draineren als een enorme spons die vrijwel ieder surplus aan regenwater kon opnemen. Het verdwijnen van dit waterreservoir stelde hogere eisen aan de waterafvoer. De kronkelende en reeds half verlande Rijnloop bij Utrecht kon het niet langer verwerken. Daar heeft men toen verscheidene bochten afgesneden, waardoor de Oude Gracht, de Vleutensche wetering, de Leidsche Vaart en het tegenwoordige begin van de Vecht ontstonden. Verder van de stad werden nog een grote bocht in de Vecht, en de grote bocht van de Rijn langs Vleuten afgesneden.

De vroeg bewoonde strook langs de Oude Rijn is ten slotte eveneens van afwaterende sloten voorzien. Maar — anders dan bij het veen — was de bewoning er hier eerder dan het slotenstelsel. Dit is goed te zien op een luchtfoto (30) van het zuidelijke gedeelte van Leiderdorp. We zien hier hoe de sloten uitwijken voor de grondsporen van een oude ronde burcht (het oorspronkelijke kasteel-type), waarvan ons geen naam is overgeleverd, maar die tot de 10de eeuw gerekend kan worden. Deze burcht, en dus ook de bewoning, was hier dus reeds aanwezig, toen de sloten ontstonden.

Het gedraineerde veen, met zulk een moeite verkregen, is in later tijd hier en daar ten offer gevallen aan de geldzucht van de bezitters. Tegen het einde van de middeleeuwen, toen de steden menigvuldiger en groter werden, terwijl de houtvoorraad begon te verdwijnen, is men op grote schaal turf als brandstof gaan bezigen, hetgeen tot ver in de 19de eeuw voortduurde. Toen werd het veen goud waard. Men stak het af, en als de bodem dras werd ging men baggeren ¹⁾. Zo ontstonden „petgaten” waartussen men „zetvelden” over liet waarop de turf stond te drogen. Door opwaaien van het water sloegen die zetvelden af, en vloeiden de gaten samen tot plassen — later soms tot meren. De bodem daarvan was natuurlijk de laag *onder* het veen, de „oude blauwe zeeklei”.

Bij droogmaken van zulk een meer, werd die klei het „maai-veld” van de droogmakerij. Op luchtfoto's (31) ziet men daarin soms nog de oude getijde-geulen van het voormalige Wad zich

¹⁾ „Darinc-delven” of „moeren”. Nog heden zegt men van iets dat bedorven is, dat het „gemoerd” is.

aftekenen als vertakte systemen van banen, waar de oppervlakte een andere tint vertoont. Overigens is niet alleen het veen door de mens weggehaald : ook de klei van de fluviatiele strook heeft men niet met rust gelaten. Die heeft men op grote schaal afgevlut ten behoeve van de steenovens, reeds sedert de 13de eeuw.

Het spreekt vanzelf dat het gehele gebied tussen de kust en de Utrechtse heuvels enerzijds, en tussen de Lekdijk en de Spaarndammer/Diemerdijk anderzijds *niet* als één polder behandeld kon worden. Daarvoor is dit een te heterogeen gebied, zowel wat betreft de eisen te stellen aan polderpeil en afwatering, als wat betreft de historisch gegroeide machts- en bezitsverhoudingen. Er ontstond dus een net van kaden, dijken en dammen waarbinnen de polders met hun boezemwateren gelegen waren. Van groot belang waren in de streek van de grote rivieren een aantal Noord-Zuid verlopende dijken (Meemdijk, Diefdijk, Bazeldijk) die ingeval van doorbraak het westelijk liggende — lagere — land beschermden. Misschien is in Zuid-Holland een dergelijke dijk aanwezig geweest aansluitende aan de *Swadenburgerdam* (Zwammerdam).

Een doorlopend water als de Oude Rijn moest op den duur wel verdeeld worden in een aantal panden, ieder met een eigen waterstand en behorende tot een andere boezem. Dit betekende een inbreuk op de vroegere toestanden, en de oorkonden van de 12de eeuw weerspiegelen dan ook de hooglopende ruzie over de oudste dam van dien aard, de genoemde Swadenburgerdam, die de afwatering van het Sticht belemmerde. De latere dammen kwamen er gemakkelijker. De afgesneden bocht langs Vleuten viel zelfs sedert 1385 in twee gedeelten uitéén, die door een tweetal lange kanalen (Heycop en Bijleveld) respectievelijk op de Vecht en op de Amstel uitwaterden ! (32). Het land van Woerden kon op Rijnland blijven afwateren, mits het bijdroeg in de kosten van de — nu gemeenschappelijke — uitlozing op het buitenwater. Zo is te begrijpen, dat later twee van de uitwateringssluizen te Spaarndam de naam van „Woerder Sluizen” droegen. Ook in de venen ten Oosten van Utrecht is een dergelijke ontwikkeling te herkennen : ook daar kwam het tot afwatering van hoger gelegen ontginningen via de lagere, tot in de Vecht, tegen bijdrage in de kosten (22).

De scheepvaart heeft óók last ondervonden van de afslui-

tende dammen, al kon men een klein schip daar nog wel overheen trekken (overtomen). Grotere schepen kon men bij uitzondering doorlaten, door er een hulpdam achter te leggen, en dan in de oude dam een doortocht te graven. Als regel werd echter overgeladen, eventueel met behulp van een kraan : „*cum instrumento quod dicitur Crane*”. Zo b.v. aan de Geindam tussen Vaartsche Rijn en Hollandsche Yssel (1148), en na de verlenging van „die Vaert” tot in de Lek (1288) aan de dam bij „De Wiers”, waar toen de Lek langs stroomde.

Pas in 1373 kreeg men hier schutsluizen, die aanvankelijk nog van hout waren (33). In Holland had men die al eerder : omstreeks 1255 heeft Graaf WILLEM 11 een schutsluis in de Spaamedam doen maken (34). Dat dit niet slechts een uitwateringssluis is geweest blijkt uit de omschrijving : „*per quod majores naves cum suis oneribus possint de facili pertransire*”. Een schutsluis is wel de enige mogelijkheid om schepen met hun deklast *gemakkelijk* door te laten. Er was ook een tarief vastgesteld. Het meest betaalden „Naves dictae elvscuten”, d.w.z. de „Elbe-schepen” van de Hamburgers ¹⁾. Dit type is in de 13de eeuw in de vaart gebracht. Ze waren te groot om de Oude Gracht te Utrecht te passeren, maar de sluizen van Spaarndam en Gouda konden ze doorlaten. Mede hierdoor is de scheepvaart langs Utrecht grotendeels te niet gegaan. Te Gouda herinnert de oude naam „Donkere sluis” nog aan de oudste vorm van schutsluizen, nl. de overwelfde damsluizen, zoals o.a. Amsterdam er een had (35) en zoals men er te Edam nog een kan zien.

Na 1255 kwamen er echter niet allerwege schutsluizen, want er was vaak een sterke tegenkanting te overwinnen. De machtige steden zagen wel gaarne de dammen persisteren in de vaarwegen van haar kleinere concurrenten ! Kenmerkend is het geval met Delft, dat in 1536 van KAREL V toestemming kreeg een sluis in de Leidsedam te doen maken, maar er toch van af zag om Haarlem en Gouda niet te ontstemmen. En Haarlem heeft nog gedurende de gehele 18de eeuw de beruchte Overtoom bij Amsterdam in stand weten te houden. En dan

¹⁾ „Elbe” is verwant aan „Elf” in Scandinavie. Het is dus een soortnaam. Ook „Rijn” is een soortnaam. De Oude Rijn schijnt in Romeinse tijd „Alblis” of „Albis” te hebben geheten, dus wéér „Elbe”. Vandaar dan Albaniana (= Alfén), en Albiobola (Elbestede), de Romeinse naam voor Utrecht, die VOLLEGRAFF in inscripties meent gevonden te hebben.

waren er de „waterschappen”, die last vreesden van het lekwater en het schutwater dat schutsluizen nu eenmaal steeds doorlaten. Aan tegenstand van die zijde zal het wel te wijten zijn, dat de dammen in de Oude Rijn pas in de 17de eeuw door sluisjes zijn vervangen.

Deze waterschappen zijn merkwaardige lichamen. FOCKEMA ANDREÆ (36 en 26) toonde aan, dat ze zich in ons land op geheel eigen wijze ontwikkeld hebben, en dat ze in West-Nederland niet terug zijn te voeren op autonome markte-organisaties, maar op een afsplitsing uit het gezag van de landsheer. Het gezag over de Oude Rijn heeft men van ouds in verband gebracht met de *Brittenburg*, waarvan de grondslagen thans in zee liggen.

In 1362 werden deze fundamente — bij lage eb — voor het eerst in zee ontdekt, hetgeen later in de *Divisiechroniek* is vastgelegd. Ze kwamen daarna steeds hoger op het strand te liggen, tot ze onder de duinen verdwenen. In 1520 kwamen ze opnieuw voor de dag, ditmaal van onder het duin. Dit is vermeld in de kroniek van WILLEM HEDA. Gedurende de 16de en de 17de eeuw lagen de fundamente weer op het strand. Toen zijn er vele tekeningen van gemaakt, o.a. uitgegeven door GUICCIARDINI (1562), ORTELIUS (1568) en VAN DEUTECOM (1588). Ook is er een schilderij uit het begin van de 17de eeuw, dat berust in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. De bevolking heeft op grote schaal de aanwezige steen afgesloopt en weggevoerd. Een tekening van LE FRANÇO VAN BERKHEY uit 1749 vertoont dan ook nog slechts de koppen van de funderingspalen. Deze tekening is gemaakt bij lage eb, want sedert 1694 lag de *Brittenburg* weer in zee. In 1755 zijn de resten voor het laatst gezien. Dit gehele gebeuren demonstreert hoe de kustlijn — met de duinen — héén en terug is geschoven; eerst naar het Westen, en daarna weer naar het Oosten.

BYVANCK (37) houdt de *Brittenburg* voor Romeins, HOLWERDA (16) hield ze voor een Karolingische Curtis op grond van de vorm die de tekeningen vertonen. Van die sterkte aan de Rijnmond zou ons de naam *Rinesmuthon* overgeleverd zijn, zooals ook *Masamuthon* aan de Maasmond (daarin tijdens de derde transgressie verdwenen), en *A-muthon*, misschien de oudste aanleg van het „Muider-slot”, aan de Vechtmond. Uit de bevelvoerende burgraven van die laatste burchten zijn de

Graven van Holland waarschijnlijk voortgekomen. De meningen van BYVANCK en HOLWERDA behoeven elkaar niet uit te sluiten. Een Romeins castellum kan door de Franken omgebouwd zijn, en zo *toch* specifiek-Frankische kenmerken in het grondplan gekregen hebben. Iets dergelijks is ook in Utrecht gebeurd. Hier bleek de Frankische burcht „Trecht” niets anders te zijn dan het herstelde en „gemoderniseerde” Romeinse castellum. Frankisch herstelwerk aan de Romeinse muren, nieuw bijgebouwde hoektorens, dichtgemetselde poorten, benevens de grachtvulling die wijst op een open liggen tot in de 13de eeuw spreken een duidelijke taal. Misschien ook zijn de choor-kapellen van de Dom zo erg ondiep, omdat in 1254 de burchtmuur een diepere uitbouw verhinderde. Merkwaardig is, dat achteraf bleek dat de veelomstreden plattegrond „Utrecht in 690”, benevens een zin in de „overoude Domtafelen” ¹⁾ ons deze gang van zaken hadden kunnen openbaren, nog vóór er van opgravingen sprake was (38). Een dergelijke continuïteit zou men zich voor de Brittenburg eveneens kunnen voorstellen.

De Brittenburg is omstreeks 900 door de derde transgressie in zee verdwenen, met de gehele buitenste strook van het oude duinlandschap. Volgens *Cornelius Aurelius* is toen daarná de burcht te Leiden gesticht (volgens HOLWERDA als een houten toren op een heuvel), en werden de heren VAN RINESMUTHON toen burggraven van Leiden. HOLWERDA (16) wijst er op, dat dit verhaal mooi klopt met de aardewerk-chronologie : Het *Pfingsdorffer aardewerk* is de oudste ceramiek in de Leidse burcht, maar het is de jongste in Dorestad. De Brittenburg en Dorestad zijn dus vrijwel tegelijk verdwenen. En dat is géén toeval : Het verzanden van de Rijnmond en de afdamming bij Dorestad zijn beiden slechts denkbaar bij een volkomen verarmde riviertak. Dit laatste is *primaire*, en niet het gevolg van de dam of van gebeurtenissen aan de kust, zoals men vroeger dacht.

In goed bekende historische tijd hielden de Burggraven van Leiden de rechten op de Oude Rijn in leen van de Graven van Holland. De oorsprong daarvan hebben de oudere auteurs vèr terug gezocht, daarbij verband leggende met de

¹⁾ *Denique Baldericus praesul, nova menia struxit, que modo subsistunt auxiliante Deo*” „,que **modo** slaat hier op de 13de eeuw.

Brittenburg. De expeditie van de Romeinen naar Engeland, ten tijde van *Claudius*, en de soortgelijke actie van *Hengist*, de Saksische veroveraar van Kent, kwamen er bij te pas. Anderen zagen in de Leidse burcht het rudiment van een Fries vorstendom. In ieder geval dacht men dus dat de burggraven van Leiden *oudere* aanspraken hadden dan de Graven van Holland. **HOLWERDA** knoopte aan bij de Frankische kustverdediging tegen de Noormannen, waaruit de Hollandse Graven zelf zijn voortgekomen. **FOCKEMA ANDREÆ** wil nog minder ver terug gaan, en meent dat de Utrechtse bisschoppen de Heren van Leiden met de rechten van de Oude Rijn beleend hebben in de tijd (na 1064) toen Rijnland tot het Sticht behoorde, en dat de Graven van Holland dit zo gelaten hebben toen ze in de 12de eeuw de Rijnstreek opnieuw in handen kregen.

Onder de bedoelde rechten was óók dat op de „opwassen” d.i. uit de rivier gewonnen land. Daartoe behoorde óók het eiland op welks punt de Leidse burcht zelf lag, met op de andere punt het jongere kasteel „Ten Waerde”. En ook „Het Zand” bij Katwijk was — de naam zegt het reeds — zulk een opwas, en vanouds een burggrafelijk bezit. Verder waren er het visrecht, het tolrecht, het veerrecht, het recht van zwaansdrift etc. De eigenaren van het kasteel „Duivenvoorde” hebben als de opvolgers van de **VAN WASSENAERS** nóg het visrecht tussen Leiden en Leiderdorp (39).

Als stamvader van het Hollandse Gravenhuis geldt *Gerulfus*, die een klein leen had op de kuststrook ten N. van het gebied van de **HEREN VAN RINESMUTHON** (Leiden). De grens liep ongeveer over Sassenheim, en het is juist daar dat sommige auteurs ook de oudste Noordgrens van Rijnland zoeken : een dijk langs Warmond en Alkemade die in een stuk van 1226 als „Wendeldijk” zou zijn aangeduid. Ik zal hier niet ingaan op de pennestrijd die hierover is ontbrand. Het eind is geweest dat men thans aanneemt dat die dijk van 1226 reeds de Spaarndammerdijk is geweest. Er *was* wel een dijk langs Warmond, maar die behoorde tot de reeds genoemde locale omdijking (26). Indien deze dijk werkelijk aansloot op de oude grens van het leen van Gerulfus, hebben we dus een verband tussen gebieden op het „Oude” en op het „Nieuwe” land. Overigens is deze omdijking al zó oud, dat de term „nieuw land” hier bijna misplaatst is. Belangrijker is daarom

het geval met de Ovenzijdwinde, die in haar ligging gegeven schijnt te zijn door de oude grens (op de kuststrook) tussen de gebieden van Rinesmuthon en Masemuthon, later de gebieden Wassenaer en Monster. Zelfs zou die grens zèlf weer terug kunnen gaan op een Romeinse weg naar Voorburg. (Forum Hadriani ?).

Dit alles is echter erg vaag. Zéér veel duidelijker ziet men het verband tussen het „Oude” land en het „Nieuwe” bij de venen ten Oosten van de Vecht, waar de bezitters van het oude land langs de rivier, een veenconcessie kregen die even breed was als hun oude bezit, maar die zich over de gehele lengte van het veen uitstreckte tot aan de zandgronden van Gooiland (22 en 29).

Ten slotte nog iets over de *scheepvaart* op de Oude Rijn, vóór deze in „panden” was verdeeld. Het is daarmee een lastig geval. We hebben nl. veel meer aanwijzingen voor scheepvaart op de Vecht. Ten Oosten van Utrecht lag tot in onze tijd het buitengoed „Oudwijk”, waarvan de vijver (thans verdwenen) een rudiment was van de vroegere Vechtbedding ten Oosten van de stad. Daarin heeft men eens, bij het schoonmaken, een *Romeins scheepsanker* gevonden. Het is trouwens ook op andere wijze bekend, dat de Romeinen de Vecht hebben bevaren (37 en 40).

Het beroemde *Utrechtse schip* (centraal museum) is gevonden in een verlande bocht van de Vecht, die in 1338 is afgesneden. Dit schip is vroeg te dateren : 3de of 4de eeuw, het is inheems maaksel en uiterst primitief. Doordat het geen kielschip was, was het geschikt voor de vaart op de Waddenzee, waarheen de Vecht ook voerde.

Bij opgraving van de verdwenen Zweedse handelsstad *Birca* vond men munten van Dorestad, benevens munten van Birca, die niet anders bleken te zijn dan onbeholpen nabootsingen van de bekende munten van Dorestad (16). Dit is niet op te vatten als muntvervalsing, maar als een gebrek aan eigen vormgeving. Het bewijst evenwel een grote invloed van Dorestad op Birca, en dus een druk verkeer op de vaarweg via de Vecht, Almere en de Waddenzee. Steeds dus weer aanwijzingen voor verkeer over de Vecht ! En ook later is dat van belang in verband met de vaart naar Keulen, en op de binnenweg naar Vlaanderen (33).

Tegenover dat alles staan slechts negatieve gegevens over

de Oude Rijn. *Strabo* vertelt dat de Romeinen, varende naar Engeland, uitvoeren uit het land der *Morini*, dus zuidelijker : de kuststreek van Vlaanderen en Artois. Vandaar is ook de kortste weg naar Kent. Later is de „Roompot” (*Romanorum Portus*) van belang, getuige de bekende Nehalennia-altaren die de dankbaarheid vertolkten voor een veilige aankomst uit Britannia. Blijkens de lettervorm zijn die uit de 2de eeuw na Chr.

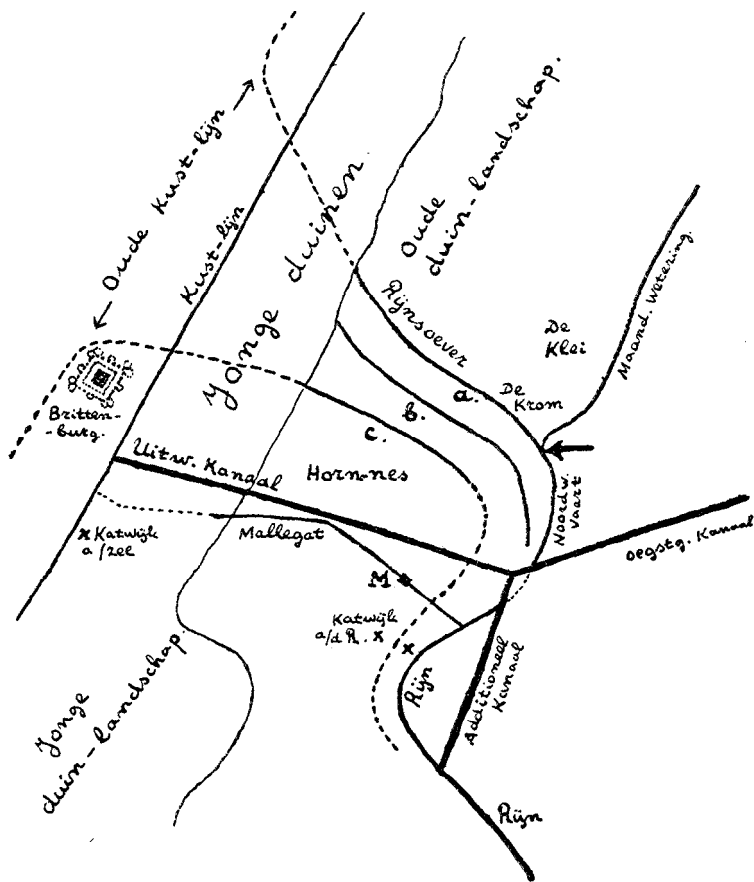
Gnaeus Domitius Corbulo verbond de Oude Rijn met de Maasmond door een kanaal, waarvan de Vliet (tot aan de Hoornbrug) een overblijfsel is (41).

Cassius Dio schreef dat dit kanaal diende voor waterafvoer, maar *Tacitus* vermeldt het in zijn „*Annales*” als een vaarweg. De lezing is echter onzeker (40). Indien de bij Voorburg opgegraven Romeinse versterking een vlootbasis is geweest, zoals HOLWERDA op grond van gevonden stempels meent, dan wijst zulks eveneens op een vaarweg. Maar dan getuigt dit kanaal niet voor een grote bruikbaarheid van de Rijnmond. Gezien de sterke aftakeling van de Rijn in de vroege middeleeuwen, is een onbruikbare Rijnmond voor de Romeinse tijd ook wel aan te nemen. De Rijn was toen zeker geen volkrachtige rivier meer. De oever-formaties van de Lek bewijzen dan ook, dat deze rivier zeker niet zo jong is als men vroeger dacht. De Lek was in de Romeinse tijd zeker de hoofdstroom.

We weten niet waar *Willibrord* ons land is binnengekomen. Hetzelfde geldt ook voor *Alcuinus* op zijn reis langs Trecht en Dorestad naar Keulen, omstreeks 780. HEERINGA (42) meent dat hij langs de *Fossa Corbulonis* op de Rijn is gekomen. De oude reisverhalen zijn in topografisch opzicht uiterst vaag. Ook in de Noormannentijd blijkt van geen enkele inval langs een Rijnmond bij Katwijk. Men is geneigd zich af te vragen, of er in de vroege middeleeuwen nog wel zulk een Rijnmond bestaan heeft.

BEEKMAN (43) heeft een aantal details aan de oppervlakte van het land, tussen Katwijk en Noordwijk, aangewezen als de rudimenten van een wijde, trechtvormige riviermond. Ik geef hierbij een schetsje van deze omgeving, zoals ik ze in 1939 nog heb gezien. De Rijn zou dus — onder de naam van „Noordwijker Vaart” — thans als bevaarbaar water eindigen ter plaatse van de pijl. Met *a*, *b* en *c* zijn sloten aangegeven met een gebogen verloop, die een trechtvormig stuk land be-

grenzen, dat lager is gelegen dan de omgeving. Overigens spreekt deze schets voor zich zelf, óók de merkwaardige namen van percelen die er op voorkomen. Het „Mallegat”

is een voorloper geweest van het tegenwoordige uitwateringskanaal. Reeds in 1537 maakte *Maarten Cornelisz* een plan voor een houten duiker onder de duinen door (!) ten behoeve van de afwatering van Rijnland. Het is vanzelfsprekend mis-

lukt. In 1571 groef men een *open* kanaal, waarvan de monding al spoedig dichtslibde, terwijl het gedeelte door Katwijk aan Zee een modderpoel werd, die nog tot in de 19de eeuw het dorp ontsierde. Meer naar het Oosten, heb ik in 1939 er nog een rest van gezien, o.a. de molenkolk bij M, waar het water werd opgevoerd tot boven het laagtij van de zee. De naam „Mallegat” is natuurlijk een spotnaam van ná de mislukking : ieder menselijk falen lokt nu eenmaal hoon uit.

In 1805 is de afwatering bij Katwijk eindelijk een feit geworden, en daardoor kon later „Rijnland” toestemmen in de boezem-verkleining door het droogmaken van het Haarlemmermeer. Zoals bekend is, kreeg Katwijk daarmee nog géén open haven.

Tot besluit kom ik nu tot de opvattingen van Hudig en Duyverman (44) die ik in de aanvang reeds noemde. Deze auteurs gaan uit van de diluviale delta, een sterk heuvelachtig zandlandschap, waarvan de zandlaag méér dan 100 m dik is. Daarop groeide eerst een toendra-vegetatie, daarna heide. Bij toenemende seculaire daling, dus stijging van de waterstand, begon de veen-groei, die volgens hen onafgebroken dóórging tot in historische tijd. Daarbij hield de dikte-toeneming van het veen gelijke tred met de stijging van de waterstand. Aangezien het veen een ondergronds heuvellandschap bedekte, vol ruggen en dalen, is de dikte van de veenlaag plaatselijk nogal verschillend. Lage heuvels zijn door het veen overgroeid. Waar diepe kommen waren, ontstonden plassen, en daarin heeft zich een heel merkwaardige stof gevormd, die de auteurs *moerasklei* noemen. Dit is in de veenplassen bezonken organisch materiaal waar, bij voldoende zuurstof-toetreding (golfslag !), het organische bestanddeel uit verdwenen is, zodat slechts de *an*-organische bestanddelen over bleven. Het is als het ware de as van het veen, die Silicium en Aluminium bevat, en die geheel op gewone rivierklei gelijkt. Deze laatste is evenwel een verweringsproduct van rotsen, en is dus primair van anorganische oorsprong. De kern van het betoog is nu, dat de „fluviaatiele strook” in het geheel niet uit fluviaatiel materiaal zou bestaan, dus *niet* uit rivierzand en rivierklei die door een rivier van elders aangevoerd zijn. De Rijn (de Kromme en Oude Rijn) benevens de Vecht zouden *veenwateren* zijn geweest, zonder verband

met de werkelijke rivieren. Ze zouden dus van dezelfde aard zijn als de Amstel, Angstel, Waver, Mijdrecht, Gouwe, Rotte, en zovele andere veenwateren. Het zand van de „fluviatiele” strook zou niet anders zijn dan een lange heuvelrug van het door veen bedolven diluviale landschap. Gewoon diluviaal zand derhalve. Juist daarlangs zijn dan een aantal veenplassen ontstaan. Zulke plassen groeien als ze diep zijn niet dicht, omdat het veenwater — dat bruin is door de vele organische bestanddelen — niet voldoende licht naar beneden doorlaat. Die plassen zijn secundair met elkaar in verband gekomen ; uit zulke plassen nemen nl. vaak veenwatertjes hun oorsprong.

Nog tot in de 18de eeuw heeft de „Boeren-Wetering” in Amstelland haar oorsprong genomen uit het kleine „Bankrasmeer”. Zo ontstond dan de Rijn, evenals andere brede veenwateren, als een „plas-relict”, dat zich om de toppen van de diluviale heuvelrug kronkelde. Ze zou nl. gevormd zijn in vrij late tijd, toen het veen de ondergrondse heuvels al bijna overgroeid had. Dat de *Amstel* vrij jong is, blijkt uit het feit dat een verlande veengeul — die zelf al niet erg oud is — er dwars onderdoor loopt ! Eén van de argumenten is verder, dat de ondergrond van de Oude Rijn voor een rivierbedding te onregelmatig is. Die doet meer denken aan een serie kommen waarin plassen hebben bestaan.

Behalve op de genoemde heuvelrug, wijzen de auteurs nog op verschillende zandplateau's in en onder het veen van West-Utrecht en Zuid-Holland. Ze menen, dat dit gehele zand-reliëf op een onderzeese vorming van zandbanken berust, daterende van een transgressie die véél ouder is dan de door ons beschouwde 20.000 jaar.

Het spreekt vanzelf dat de zogenaamde „rivierklei” van de Oude Rijn in deze gedachtengang niet anders is dan „moerasklei” die niet is aangevoerd, maar ter plaatse in het veenwater is ontstaan. Volgens HUDIG en DUVERMAN waren de Kromme en de Oude Rijn voor de Romeinen de aangewezen vaarwegen : veenwateren zijn stil en diep. De *werkelijke* Rijn en Waal waren — als alle *natuurlijke* rivieren in een vlak land — zeer breed maar erg ondiep, en bezet met zich telkens verplaatsende zandbanken. Met andere woorden : de echte rivieren waren toen onbevaarbaar. Over de „Rijnmond bij Katwijk” zeggen deze auteurs, dat de Oude geschriften ze niet

noemen. Zo kent **PLINIUS** slechts twee monden : Helinium en Flevum. Latere schrijvers nemen die mond slechts aan, om ze . . . direct daarna weer te laten verzanden. De „Divisie-kroniek” is misschien de oorsprong hiervan. In de gegevens van boringen tussen Katwijk en Noordwijk vonden **HUDIG** en **DUYVERMAN** geen enkele aanduiding van een riviermond. De door **BEEKMAN** aangewezen geulen interpreteren ze als duinbeekjes. *Rinesmuthon* wordt door hen gelocaliseerd bij (of als) Rijnsaterwoude. De naam „woude” wijst op een hoge plek in het veen, en de naam komt dan ook reeds voor in 1064. Hier zou de eigenlijke mond van dit veenwater geweest zijn : via de *Heemswetering* (nu Heimans-wetering) in de grote meren. De bisschop van Utrecht probeerde die mond in 1064 in handen te krijgen. **HUDIG** en **DUYVERMAN** localiseren hier ook de sluizen waarvan in **1226** sprake was.

De „dam” bij Wijk bij Duurstede is volgens deze auteurs niet anders dan de eerste Lek-dijk, die inderdaad in de 9de eeuw gelegd kan zijn, en die eerder ook niet nodig was : De ontbossing van de Duitse Middelgebergten deed het waterreservoir, dat de rivierstanden gelijkmatig hield, te niet gaan, waarna hoge voorjaarsstanden de dijkaanleg nodig maakten.

Tot zóver dan deze conceptie. Ik hoop dat de lezer nu van mij geen „Salomo’s oordeel” verwacht, want daar ben ik niet bevoegd toe. Verschillende waarnemingen laten beide zienswijzen toe. **Zo zegt VINK** (15), de ontdekker van zovele fluvia-tiele banen in ons veenland, dat deze verdwenen stromen merkwaardig constant van ligging zijn geweest. Hun „banen” gaan nl. naar beneden toe onmerkbaar in het diluvium over, en tekenen, die op een tijdelijk verlaten van de bedding zouden wijzen (zoals veenlagen) vindt men er niet in („De Lekstreek” blz. 107 en III). „Geen wonder” zullen **HUDIG** en **DUYVERMAN** zeggen, „het zijn diluviale ruggen, en men zal meer dan 100 m diep moeten gaan om ander materiaal te vinden”.

In de Alblasserwaard bestaan duidelijke diluviale opduikingen (donken) die soms boven het veen uitsteken, en die hier en daar als de hoogste toppen van een diluviale heuvelreeks te beschouwen zijn. Daarlangs heeft misschien het verdwenen beneden-gedeelte van de Linge gelopen, precies zoals **HUDIG** en **DUYVERMAN** dat van de Oude Rijn denken.

Het spreekt overigens vanzelf, dat een nieuwe theorie aan de *feiten* niets verandert. Er *was* een strook vast materiaal

die bewoonbaar was te midden van een onbewoonbaar moeras, en die strook kwam inderdaad door het inzakken van het veen daar boven uit te steken. Ook de genoemde transgressies blijven vaststaande feiten. En de invloed van dat alles op de occupatie-geschiedenis van West-Nederland blijft geheel dezelfde. Alleen zonder de Rijnmond komt de „Brittenburg” — die er toch geweest is — op een vrij willekeurige plaats aan de kust te liggen. En de onderbreking van de *oude* duinruggen bij Katwijk moet óók nog verklaard worden. Nu zijn er behalve geo-morphologische gegevens nog andere, meer zuiver bodemkundige gegevens in het geding gebracht. HUDIG en DUYVERMAN geven aan, dat ze kenmerkende verschillen vinden tussen de microscopische beelden van echt rivierzand en van „Oude-Rijn-zand”. Bovendien vinden ze dat rivierklei en „moerasklei” zich bij proeven in het laboratorium verschillend gedragen.

Ik moet toegeven, dat ik de draagwijdte van alle argumenten nog niet geheel overzie. Bovendien zag ik er nog slechts voorlopige reacties op van deskundige zijde : voornamelijk besprekingen in de litteratuur-aankondigingen van het Tijdschrift v.h. Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap, o.a. door STEENHUIS, EDELMAN en VAN VEEN, dieweinig voor de nieuwe zienswijze blijken te voelen. Gaarne hadden we het oordeel van VINK vernomen, maar zijn nieuwe boek „De Rivierstreek” dat dit jaar — na zijn overlijden — ter perse gaat was voltooid vóór HUDIG en DUYVERMAN hun studie publiceerden. We zullen nu de verdere discussie moeten afwachten.

M.N. ACKET

NASCHRIFT (JAN. '53)

Het bodemkundige onderzoek door de stichting „Bodemkartering”, heeft ten Z. van Utrecht ongetwijfeld echte fossiele rivierbeddingen aangetoond.

Ook EDELMAN vond oeverwallen in dit gebied, benevens een trechtermond met zeesedimenten bij Katwijk.

W. W. DE JONG gaf in het „Geografisch Tijdschrift” uiting aan bezwaren tegen de theorie van HUDIG en DUYVERMAN.

LITTERATUUR

1. P. TESCH, De niveauverandering en de oudheidkundige verschijnselen in: Oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland. Boom & Zn, Meppel 1947.
2. A. E. VAN GIFFEN, Geologisch-archaeologische verkenmerken in verband met bodemdaling. 1916 Mouton & Co, Den Haag.
3. J. VAN VEEN, De toeneming van het zoutgehalte op de benedenrivieren. T.A.G. 1941.¹⁾
4. F. J. FABER, Nederlandsche landschappen. Blz. 137. Noorduyt & Zn, Gorichem 1942.
5. A. W. BYVANCK, De voorgeschiedenis van Nederland. E. J. Brill, Leiden 1942.
6. C. A. J. VON FRYTAG DRABBE, Het lezen en interpreteren van verticale lucht-foto's. Foto 19, T.A.G. 1948.
7. A. BROUWER, Een fossiel bos bij Zoeterwoude. Leids Jaarboekje 1948.
8. U. TUINSTRA, Het zoekleigebied van het N.W. van N.-Brabant, T.A.G. 1950.
9. P. BURINGH, Aardrijkskunde uit de lucht. Foto 45 (o.a.), T.A.G. 1948.
10. M. N. ACKET, Over de resten van een oud landschap ten N. van Utrecht. Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1939.
11. J. BENNEMA en K. VAN DER MEER, De genese van Walcheren. T.A.G. 1950.
12. S. J. FOCKEMA ANDREÆ, Studiën over waterschapsgeschiedenis. 111. Leiden, E. J. Brill 1950.
13. S. J. FOCKEMA ANDREÆ en B. VAN 'T HOFF, Geschiedenis der kartografie van Nederland. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1947.
14. C. A. J. VON FRYTAG DRABBE, t.a.p. Foto's" 12 en 13.
15. T. VINK, De Lekstreek. Diss. 1926. H. J. Paris, Amsterdam.
16. J. H. HOLWERDA, Dorestad en onze vroegste middeleeuwen. A. W. Sijthoff's U.M., Leiden 1929.
17. W. C. BRAAT, De archaeologie van de Wieringermeer. Diss. 1932, Leiden, E. J. Brill.
18. A. A. BEEKMAN, De Masemude. T.A.G. 1919.
19. W. J. VAN LIERE, Upper holocene Transgressions in the neighbourhood of the mouth of the Meuse. T.A.G. 1950.
20. N. B. TENHAEFF, Diplom. studiën over Utr. oorkonden der 10de tot 12de eeuw. Diss. 1913. A. Oosthoek, Utrecht.
21. S. J. FOCKEMA ANDREÆ, Studiën over waterschapsgeschiedenis IV. Leiden, E. J. Brill 1950.
22. M. N. ACKET, Het veen ten oosten van Utrecht. Maandblad van „Oud-Utrecht” Februari 1952.
23. K. HEERINGA, Bijdragen tot de geschiedenis der ontginning van het Nedersticht. Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 6e reeks, deel 8. Den Haag, Martinus Nijhoff 1929.
24. L. E. HARRIS, Sir Cornelius Vermuyden, An evaluation and an appreciation. T.A.G. 1950. Zie hier vooral Foto 7.
25. P. BURIN&, t.a.p. Foto 40 ; C. A. J. VON FRYTAG DRABBE, t.a.p.

¹⁾ T.A.G. = Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig genootschap. E. J. Brill, Leiden.

- Foto 3. en H. HALBERTSMA. Over de verh. luchtfotografie en Oudh. bodem-
 onder: Foto 2, T.A.G. 1948.
26. S. J. FOCKEMA ANDREÆ, Het Hoogheemraadschap van Rijnland.
 Diss. 1934. Zie de afbeelding tegenover blz. 88. N.V. Boekh. en steendr.
 E. IJdo, Leiden.
27. R. H. A. COOLS, Strijd om den grond in het lage Nederland. Nijgh &
 Van Ditmar, Rotterdam 1948.
28. J. H. GOSSES, Verspreide geschriften. Blz. 293 e.v. J. B. Wolters'
 U.M., Groningen 1946.
29. M. N. ACKET, Ligging en grenzen van Utrecht. Jaarboekje van „Oud-
 Utrecht" 1950.
30. J. I. G. ZONNEVELD, Opmerk. naar aanl. van een luchtfoto — geolo-
 gisch onderzoek in de Rijnstreek. T.A.G. 1948.
31. P. BRINGH. t.a.d. Foto, 42 en 42a : J. I. S. ZONNEVELD, t.a.p. Foto 6.
32. F. A. R. A. VAN ITTERSUM, Het Waterschap Heycop. Uitgave van het
 waterschap, Utrecht 1900.
33. M. N. ACKET, De Oude Gracht en de Vaartse Rijn. Maandblad van
 „Oud-Utrecht" Maart 1951.
34. H. BRUGMANS, De binnenvaart door Holland in de dertiende eeuw.
 Meded. Kon. Akademie van Wetenschappen 1922.
35. C. G. 'T HOOF, Het ontstaan van Amsterdam. Amsterdam, P. N. van
 Kampen & Zn.
36. S. J. FOCKEMA ANDREÆ, Waterschapsorganisatie in Nederland en
 in den vreemde. Mededel. Kon. Nederl. Akademie van Wetenschappen.
 1951. N. V. Noordholl. U.M., Amsterdam.
37. A. W. BRVANCK, Nederland in den Romeinschen tijd. E. J. Brill,
 Leiden 1945.
38. M. N. ACKET. De burch Trecht en de wording van de stad (Utrecht).
 Maandblad van „Oud-Utrecht" September 1946.
39. S. J. FOCKEMA ANDREÆ, De Oude Rijn. In : „Rechtskundige op-
 stellen". In 1935 aangeboden aan Prof. Mr E. M. MEYERS. N.V. Uitg. Mij.
 Tjeenk Willink, Zwolle.
40. H. HETTEMA Jr, De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Ro-
 meinschen tijd. Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage, 1938.
41. A. A. BEEKMAN, De Fossa Corbulonis. T.A.G. 1916.
42. K. HEERINGA, Langs Trecht en Dorestad tijdens Karel de Grootte.
 Maandblad van „Oud-Utrecht". Januari 1940.
43. A. A. BEEKMAN, Aan den mond van den Ouden Rijn. T.A.G. 1929.
44. J. HUDIG en T. I. DUYVERMAN, De centrale venen van Zuid-Holland
 en West-Utrecht. Ministerie van Landbouw etc. (verslagen van landbouw-
 kundige onderzoekingen) 1950.

EEN STENEN STRIJDHAMER UIT KATWIJK A/D RIJN

Aan het einde van het neolithicum, zo omstreeks 1800 v. Chr., werd vrijwel heel Europa overstromd door een krijgshaftig volk, dat een nieuwe en eigenaardige beschaving meebracht. Schriftelijk is ons niets omtrent dit volk overgeleverd; wij kennen het alleen uit grafvondsten, dus uit de materiële voortbrengselen van zijn cultuur. Het voornaamste wapen van dit volk was een zorgvuldig gepolijste stenen strijdhamer met steelgat. Ook weten wij, dat het de boog gebruikte, want al zijn er geen bogen, die natuurlijk van hout of hoorn, in ieder geval van vergankelijk materiaal, vervaardigd waren, bewaard gebleven, zo vindt men in de meeste graven toch wel de fraai gepolijste stenen polsbeschermers, met zorgvuldig geboorde gaatjes in de vier hoeken, die de boogschutter om de pols van zijn linker hand bond om deze te beschermen tegen het striemen van de terugspringende boogpees, en daarenvens ook zorgvuldig bewerkte vuurstenen pijlpunten. Primitieve sieraden werden van goud vervaardigd en het met magische kracht geladen barnsteen vindt men o.a. in de vorm van kralen.

Ook het koper was aan dit volk niet onbekend, getuige o.a. kleine koperen dolkjes. De stenen strijdhamers zijn in hun vorm onmiskenbaar imitaties van metalen, m.n. koperen, prototypen. De meeste Duitse (ook Poolse en Skandinavische) geleerden ignoreren dit laatste feit, ja gaan zelfs zó ver, dat zij beweren, dat omgekeerd de koperen strijdhamers, die men ver in het Z.O. aantreft, m.n. in Zuid-Rusland, imitaties zijn van de stenen strijdhamers, die dan in Zuid-Skandinavië of in Midden-Duitsland (Thüringen) ontstaan zouden zijn, scheppingen van het volk in welks graven men ook de karakteristieke touwbekers aantreft, versierd door de afdruk van een, toen de klei nog nat was, er omheen gewikkeld snoer. Dit zouden dan de Indo-Germanen of Ariërs zijn, die zo'n geweldige invloed in geheel Europa en Voor-Azië hebben uit-

geoeffend, dat hun taal de grondslag vormt van alle talen die in dit reusachtige gebied tot op de huidige dag gesproken worden. Zij hebben de oudere neolithische bevolking blijkbaar overheerst.

Dat wij in dit volk de Ariërs moeten zien, lijdt geen twijfel, maar dat stenen hamers, van een vorm, die duidelijk in metaal gedacht is (vaak is zelfs de gietnaad geïmiteerd), de prototypen zouden zijn van metalen exemplaren en niet omgekeerd, dat is toch waarlijk de typologie op haar kop gezet. Nationalistische hoogmoed dreigt hier, als helaas zo vaak, het wetenschappelijk oordeel te vertroebelen. Als men in het steppengebied van Zuid-Rusland en ook in Midden-Rusland (Fatyanovo) deze cultuur eveneens aantreft met nauw verwante aardewerkvormen (ook met touwversiering) en bovendien koperen hamers, w.o. inderdaad van dezelfde vorm als elders in steen worden gevonden, dan ligt het toch voor de hand, dat deze Ariërs, die men daar van het palaeolithicum af reeds traceren kan, uit Zuid-Rusland gekomen moeten zijn. Ondanks de inderdaad ook sterke argumenten, die voor de tegenovergestelde opvatting worden aangevoerd, zijn o.i. de doorslag gevende factoren toch niet weg te redeneren.

Ook in latere eeuwen is nog menigmaal uit het grote Euraziatische steppengebied een plotselinge volkenstorm komen opzetten. Men denke aan de Hunnen, de Avaren, de Magyaren, de Mongolen en de Tataren. En welk een enorme invloed heeft in de volksverhuizingstijd de kunst van de steppenvolken niet op de Germanen uitgeoefend, terwijl wederom in de tegenwoordige tijd een politieke ideologie uit datzelfde gebied de gehele wereld in beroering brengt.

Door hun aanraking met het Kaukasus-gebied en hun strooptochten in zuidelijke richting, is bij de Ariërs ook de kennis van het koper te verklaren, dat minstens sinds het midden van het vierde millennium al in Mesopotamië o.a. bekend was. Waarschijnlijk hebben zij slechts noodgedwongen bij hun verblijf in streken waar (althans toen) geen koper werd gevonden, hun strijdhamers in steen geïmiteerd. Daar deze ongetwijfeld ook een cultische of magische betekenis hadden, moesten zij ook dezelfde vorm hebben als de koperen bijlen. Althans, die vorm was het uitgangspunt, op den duur evolueerde hij natuurlijk wel.

Minstens een paar eeuwen moeten de Ariërs door Europa

gezworven hebben, overal hun eigenaardig bekervormig vaatwerk ontwikkelend in weliswaar verwante, maar toch in de verschillende landstreken waar stammen van dit volk zich vestigden, weer verschillende, vormen. Men vindt de, meestal met een heuvel overdekte, graven van dit „Bekervolk”, waarin de sporen van een grote verscheidenheid van houtconstructies (in Jutland, Noord-Duitsland en verder oostwaarts ook wel steenconstructies) worden aangetroffen, ook in groten getale in ons land, vooral op de Veluwe en in de zandstreken onzer noordelijke provincies, maar eveneens in Limburg. Het Rijksmuseum van Oudheden bezit een bijzonder mooie collectie vondsten uit deze bekercultuur, waarvan in de eerste plaats het vaatwerk, vooral de zogenaamde klok-bekers en zonebekers (die geen klokvorm hebben, maar waarop ook het ornament in zonen of banden is gerangschikt) met hun fijn ingegrift, geometrisch ornament, de aandacht trekken. In het Noorden overheerst de touwbeker. De eigenlijke klok-beker, die zich waarschijnlijk in Spanje heeft ontwikkeld en vandaar langs het Rhône- en Rijngebied naar deze streken en verder o.a. naar Engeland en Schotland is gekomen, komt daar slechts sporadisch voor. Ook de strijdhamers, van verschillende harde, granietachtige steensoorten vervaardigd, zijn in deze collectie goed vertegenwoordigd.

Zeer schaars zijn echter de vondsten uit de bekercultuur in het Westen van ons land. Toch zijn er wel aanwijzingen, dat ook de schoorwal, die door onze binnenduinen werd gevormd, door het bekervolk bewoond geweest is. Ja, zelfs op een zandeilandje midden in het kleigebied (Zandwerf bij Spanbroek) zijn de sporen van een nederzetting van deze mensen gevonden. De binnenduinen zijn echter, zoals men weet, sedert de laat-Romeinse tijd en gedurende de middel-eeuwen geleidelijk bijna geheel door een jonger duinlandschap overstoven en voor een groot deel ook weggeslagen door de zee. Wat er nog van die oude culturen, van het neolithicum tot en met de vroege middeleeuwen toe, in dit gebied bewaard mag zijn, ligt dus diep onder de duinen verborgen. Des te welkomer is daarom elke vondst die, ondanks die in het algemeen ongunstige omstandigheden, tot ons komt.

Het is dan ook bijzonder te waarderen, dat de hierbij afgebeelde strijdhamer, van zwart dioriet, door het Hoogheemraadschap van Rijnland is afgestaan aan het Rijks-

museum van Oudheden, waar dit stuk, een laat type, van vrij eenvoudige vorm, de gewone bezoeker wel niet direct zal opvallen, maar dat toch zeker ieder, die zich wetenschappelijk met de bekercultuur bezighoudt, in hoge mate interesseren zal. Het is namelijk een van die schaarse vondsten uit het Westen van ons land. Deze strijdhamer kwam tevoorschijn bij het zandzuigen in het Additionele kanaal bij Katwijk aan den Rijn, juist bij het ontmoetingspunt van dit kanaal met de Rijnsburgse Vliet, op een diepte, die vermoedelijk ligt tussen ± 7 m-N.A.P. en ± 2.60 m-N.A.P. Voor de diepteverhoudingen moet men natuurlijk in aanmerking nemen, dat sedert ± 1800 v. Chr. de bodem van ons land ten opzichte van de zeespiegel aanmerkelijk is gedaald (bodemdaling en zeespiegelrijzing). Dit hamertje, zorgvuldig gepolijst, maar thans wat verweerd aan het oppervlak, is 11,5 cm lang. Het steelgat is zuiver rond en iets groter dan een stuiver.

Laat ons hopen, dat Rijnland met het zandzuigen nog wel eens meer zulke gelukkige vondsten doet, die een belangrijke (en dankbaar aanvaarde) aanwinst voor het Museum van Oudheden en een schone kopij voor het Leidse jaarboekje opleveren.

W. C. BRAAT

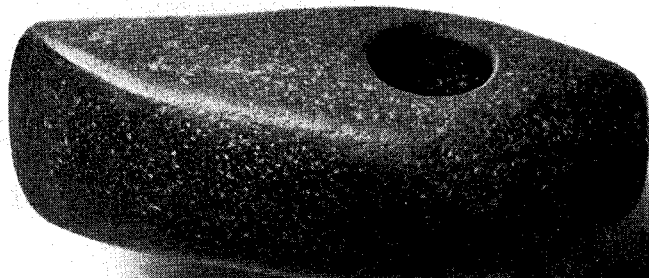

Foto Rijksmuseum van Oudheden

STENEN STRIJDHAMER, gevonden bij Katwijk

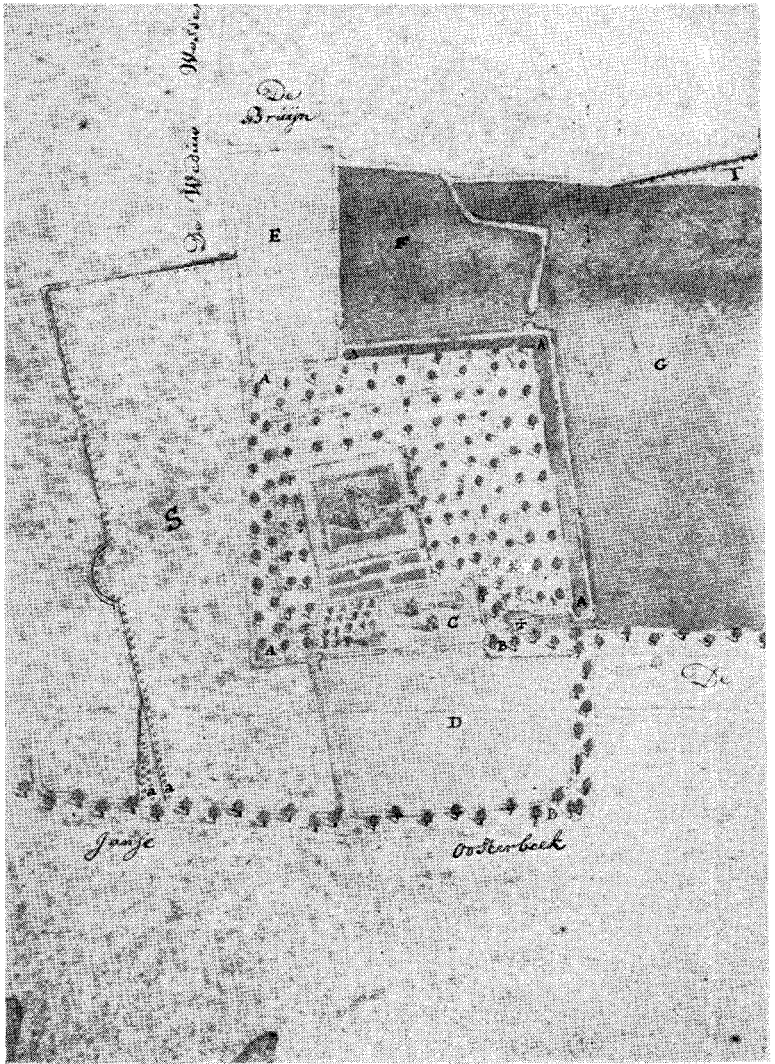

Foto Mr E. G. de Wilde

Afb. 1. KAART VAN ROSENBURG. 1706 (Détail)

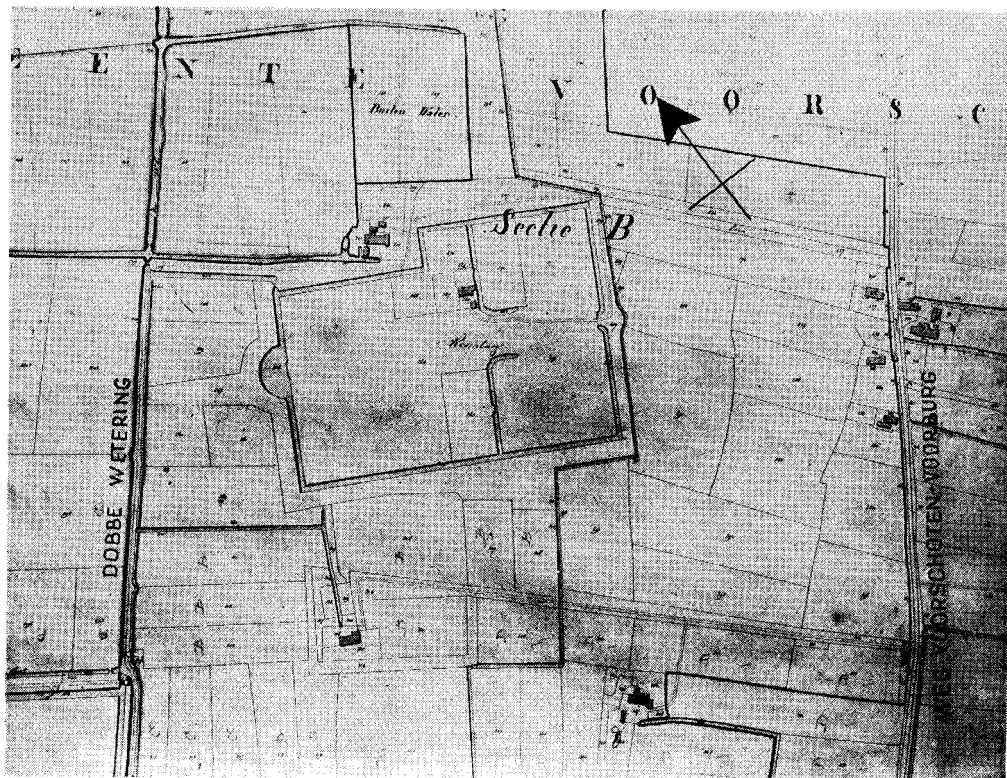

Foto Gemeente-archief

Afb. 2. OMGEVING VAN ROSENBURG (Kadastrale kaart, 1830)

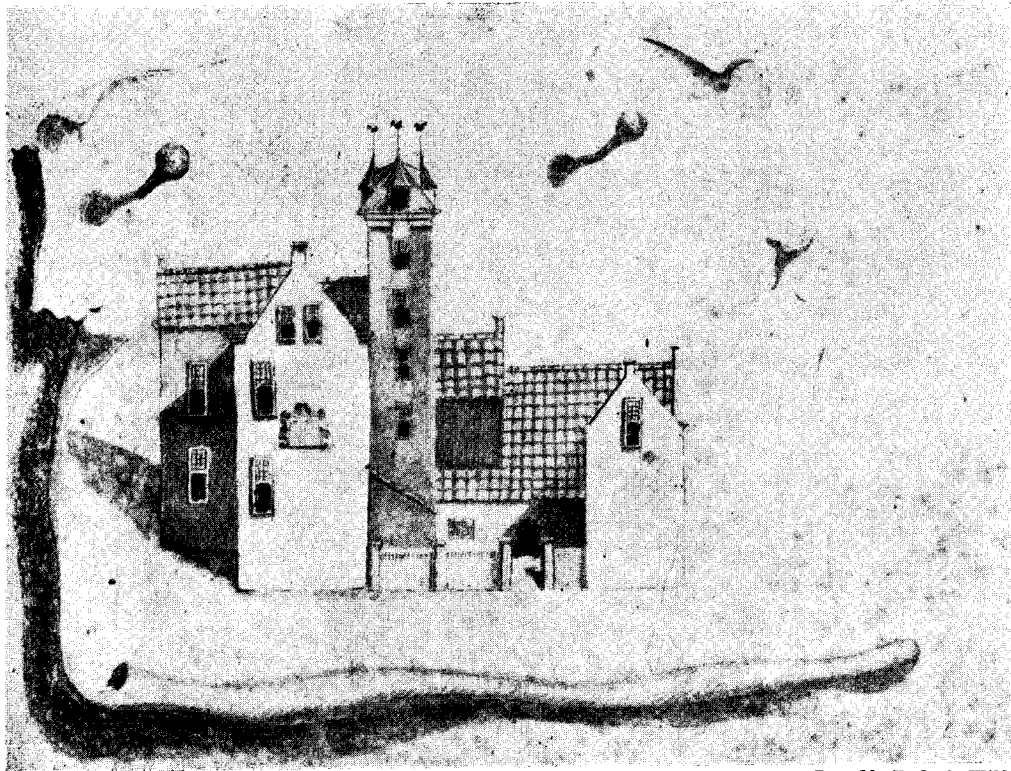

Foto Mr F. G. de Wilde

Afb. 3. ROSENBURG IN DE 17de EEUW. Détail van kaart van 1706

EEN EN ANDER OVER HET HUIS ROZENBURG

Een hardnekkige overlevering wil, dat het Huis Rozenburg onder Voorschoten als eerste onder de Hollandse kastelen kennis maakte met de vernielende kracht van het buskruit. Van dit gegeven is een dankbaar gebruik gemaakt in een veelgelezen jongensboek, hetgeen de traditie nieuw voedsel gaf. Zou hier ook de grond liggen voor de opvallende belangstelling, die dit reeds lang verdwenen kasteel naast een Brederode, een Teylingen of een Muiderslot hier en daar vermag te trekken ?

De traditie vindt zeker enige steun in de bewaarde perkamenten. De rekeningen van de Rentmeester van Noord-Holland bevatten namelijk op het jaar **1351** tal van posten, die betrekking hebben op de belegering van Rozenburg. Onder deze valt de bijzondere aandacht op de volgende : „Item des Woensdaechs XI daghen in Meye bij mijns heeren behiet Jan van Muersen ghegeven daer hij Cruyt mede koopen soude Roosenburgh mede te bernen VIII oude schilden.” Daar er overigens nergens gesproken wordt over het gebruik van bussen (primitief geschut), blijft het enigszins duister, hoe het pulver toegepast is.

De betrekkelijke bekendheid, die Rozenburg geniet, is in feite al van oude datum. Wellicht heeft **WOUTER VAN GOUTHOEVEN**, die de oude Divisiekroniek in 1636 opnieuw uitgaf, voorzien van een „Byvoegsel” met uitvoerige aantekeningen, daartoe veel bijgedragen. Misschien nog meer dan **VAN DER HOUVE**, die in hetzelfde jaar zijn „Handvest Chronyck” op de boekenmarkt deed verschijnen. Het is niet geheel duidelijk, wie van de twee nu eigenlijk de gelukkige greep in de bescheiden van de Charterkamer van Holland deed en de Rentmeestersrekening van Noord-Holland terugvond, waarin zo veel over Rozenburg te lezen viel. Terwijl **VAN DER HOUVE** zijn gegevens op organische wijze in de tekst verwerkte, heeft **VAN GOUTHOEVEN** zich genoodzaakt gezien ter elfder ure achter zijn voorrede vier bladzijden te vullen met „extracten” uit de rekening

en deze in te leiden met de verontschuldiging, dat eerst bij het ter perse gaan van zijn boek hem de interessante bijzonderheden aangaande Rozenburg bekend werden, die hij nochtans zijn lezers niet wilde onthouden. Heeft de haast hem belet goede nota te nemen van zijn uittreksels ? Hoe zou hij anders kunnen schrijven, dat Rozenburg nooit door de Graaf werd ingenomen, terwijl hij de volgende post publiceert: „Item Dyncxdaechs voor Ascencionisdach doemen rechte de over de ghevangen van Roosenburch wert verteert op mijns heeren huys te Delf. . . .”

VAN DER HOUVE begaat dezelfde vergissing, die overigens reeds anderhalve eeuw geleden door VAN WIJN opgemerkt is en recht gezet, terwijl deze kenner der middeleeuwse bescheiden er tevens op wijst, dat de belegering niet in 1350, maar in 1351 plaats vond ¹⁾. Eilacie, zijn „Huiszittend Leeven” geniet veel minder bekendheid dan het lijvige boek van WOUTER VAN GOUTHOEVEN. Aldus hebben de door deze gemaakte fouten een taai leven: Vaak leest men, dat Rozenburg in 1350 tevergeefs belegerd werd door de jonge Graaf WILLEM ; toen nog VERBEIDER, later DE VIJFDE geheten. VAN DER HOUVE is overigens wel de beste gids, die men bij zijn speurtocht in het verleden van Rozenburg kan volgen. Hij geeft ten minste bijzonderheden, waarmee iets valt aan te vangen.

„Dat Roosen-burch een plaets van force ofte sterckte geweest is en bewijst niet alleen de naem van Burch ende de dicke fundamenten / te weten : van ses steenen ofte een halve Rijnlantsche Roede dick / want wij de steenen ghemeten ende bevonden hebben ijder steen een Rijnlantsche voet langh, een halve voet breed / ende een vierendeel van een voet dick te zijn, ons en dunckt niet vreemt met weynich woorden te verhalen dat de Rijnlantsche voet die noch by ons gebruyckt wort met de oude Romeynsche voet even juist over een komt. dese oude dicke Fundamenten worden wel 18. Roeden van de oude Thoren ghevonden / die noch ten deele in esse ende dit voorleden jaer 1635. met een cierlyck gebou op het oude werck opgehaelt is. van 't oude Huys te Roosen-burch is oock noch volkomelijck in esse een groote vierkante kelder / gewulft met een swaer dick kruysgewulft / die oock in 't teghenwoordighe Huys begrepen is.” ²⁾

¹⁾ H. VAN WIJN, Huiszittend Leeven, II, 1ste stuk, blz. 157—159 (noten).

²⁾ M. VAN DER HOUVE, Hantvest Chronijk, blz. 128 vlg.

Uit dit citaat valt op te maken, dat er omstreeks 1635 een huis Rozenburg staat, waarin oudere delen opgenomen zijn : een toren, opnieuw opgetrokken en een vierkante kelder. Op een afstand van 18 roeden — omstreeks 68 meter — bevinden zich zware funderingen van ongeveer 1.00 m breedte, opgemetseld met baksteen van ongeveer 31 cm lengte. Hier hebben we ongetwijfeld met overblijfselen te maken van het huis, dat in 1351 belegerd werd. Het volgende citaat uit de „Hantvest Chronyck” schijnt deze opvatting te rechtvaardigen.

„Men heeft oock ontrent de voorverhaelde Fondamenten gevonden van de kannetjens daer de Gravinne Vrou Jacoba uyt pleech te drincken / sommige heel als oftse noch nieu waren / sommighe wat ghebroocken / die noch op het huys te Roosen-burch bewaert worden.” Klaarblijkelijk heeft men in de grachten van het middeleeuwse huis gewerkt, want daar is de geijkte vindplaats van gave Jacoba-kannetjes.

Men vraagt zich anders wel af, wanneer het in 1635 aanwezige huis ontstaan is en wanneer het middeleeuwse huis te gronde ging. WOUTER VAN GOUTHOEVEN meent, dat het oude huis niet verwoest is na de belegering van 1351, omdat de opdracht van Mr FRANÇOIS DE WAEL ten behoeve van ADRIAEN STALPAERT de dato 15 Maert 1534 spreekt van de hofstede van Roosenburch met het groote huys, bou-huys, schuyren en bergen. Dit is echter nog geen bewijs. Want in 1399 droeg Heer ARENT VAN LEYENBURGH SIMON STURLINCK over de hofstede van Roosenburch mit omtrent sestich morghen lants gheleghen in den ambochte van Voorschoten aen de Voorwaeteringh. In het algemeen onderscheidde men in de middeleeuwen scherp het huis en de hofstad, d.i. de grond, waarop het huis gebouwd is. De bewoordingen van de overdrachtsacte wekken daarom zeer sterk de indruk, dat het huis in 1399 verdwenen is.

ALYD, SIMON STURLINCK'S dochter, werd in 1422 door de Burggraaf van Leiden verleid met de „guede te Roosenburch”. Wederom is er geen sprake van een huis. In 1482 verkoopt DAEM MEEUSZ. aan JAN DE WAEL een derde deel van de „Hoffstede geheeten Roosenburch”. Nogmaals zal men tot de conclusie moeten komen, dat er waarschijnlijk geen huis Rozenburg op dit moment bestaat. Het gebouw, door de Spanjaarden verwoest en in het begin van de zeventiende eeuw hersteld, zal daarom tussen 1482 en 1534 ontstaan moeten zijn

en blijkbaar op een andere plaats dan waar het oude huis, omstreeks 1280 voor het eerst vermeld, zich bevond.

Met dat al wisten we tot voor kort niet eens, op welk terrein de beide gebouwen gezocht zouden moeten worden. De oorkonde van Heer ARENT VAN LEYENBURGH omschrijft de bezitting als gelegen aan de Voorwatering. Deze wetering bleek echter moeilijk terug te vinden. Niet op de kaarten van FLORIS BALTHASAR (omstreeks 1610) en JOHANNES DOU (omstreeks 1648) ¹⁾, waar we het zeventiende-eeuwse huis duidelijk in de strook tussen de Dobbe of Achterwatering en de Voorwatering ten Zuiden van de Rozenburgerlaan zien liggen, maar wel op de huidige kaarten.

Er waren dringende redenen, om het nu maar eens precies vast te stellen. De voorbereidingen voor de uitgave van het Jubileumboek brachten de wenselijkheid naar voren enkele aanvullende onderzoekingen te doen en Rozenburg scheen daartoe wel een geëigend object te zijn. De heren FOCKEMA ANDREÆ en PELINCK zetten zich op hun beurt er toe het oude kaartenmateriaal door te werken. Een kaart uit het archief van Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE op Duivenvoorde, vervaardigd in 1706, gaf een gedetailleerde situatie (afb. 1). Toen bovendien vastgesteld was, dat de Voorwatering naar de plannen van omstreeks 1725 — welke de afbraak van het 17de-eeuwse en de bouw van een nieuw huis inhielden — omgelegd was, kwam er tekening in de gegevens. Bovendien werd duidelijk, dat sedert de verdwijning van het 18de-eeuwse Rozenburg vele sloten opgevuld waren, zodat de huidige toestand een sterk vereenvoudigd beeld vertoonde. Na veel passen en meten kwamen de beide onderzoekers tot de opvatting de plaats van het huis op het perceel midden tussen de Rozenburgerlaan en de met hakhout begroeide singel te moeten zoeken.

Op dit punt gekomen kon slechts een onderzoek van het terrein bevestiging van de vermoedens brengen. Een opgraving scheen echter weinig gerechtvaardigd en zo meende schrijver dezes niet beter te kunnen doen dan het terrein met de grondboor te sonderen. Zowel de eigenaar, Baron SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, als de pachter, de heer N. ALBLAS, verleenden alle medewerking.

¹⁾ Alg. Rijksarchief, Den Haag. Verz. Nederlandse Kaarten, Kaartboek M.

In de maanden Juni en November 1952 werden enige dagen aan de verkenning besteed. Reeds in de aanvang bleek, hoe zeer voorzichtigheid gewettigd was. De stand van het grondwater en de gesteldheid van de bodem zouden zich zelfs tegen het graven van proefsleuven verzet hebben. In het natte zand valt nu eenmaal zonder een kostbare bronbemaling niets te beginnen.

Het resultaat van de boring zag er aanvankelijk bevredigend uit. Een denkbeeldige lijn dwars over het terrein volgend, werd achtereenvolgens puin, schoon zand en puin aangetroffen. Op grond van deze indicaties werden kleine „kijkgaten” gemaakt en zo kon de puinlaag verdeeld worden in een grachtvulling en een fundamentsleuf. Ongetwijfeld hadden we de plaats van het 17de-eeuwse huis teruggevonden. Scherven en kleine rode steen van 19 x 8.5 x 3.6 cm lieten aan de datering geen twijfel. Een enkele grote steen van ongeveer 25 x 12,5 x 6 cm wekte het vermoeden, dat in de fundering afbraak van het oude huis verwerkt is geweest.

Volgens de lengte-as het terrein afborend, werd eveneens de opeenvolging van puin en schone grond vastgesteld. Nergens echter gelukte het fundering, gaaf metselwerk, aan het licht te brengen. Klaarblijkelijk waren zelfs de grondslagen van Rozenburg uitbroken ; slechts onbruikbaar puin bleef in de bodem achter.

Nu eenmaal de plaats van het Rozenburg, dat VAN DER HOUVE nog gekend heeft, ontdekt was, zou het niet veel moeite kosten het middeleeuwse Rozenburg terug te vinden. Zeker niet, wanneer de fundering van 1.90 m breedte nog in de bodem verborgen lag. De ondervinding leerde echter anders. Wel werden puinlagen aangetroffen, maar het was uitermate gevaarlijk hieraan verstrekkende conclusies te verbinden. Leerde de kaart van 1706 niet, dat ten minste in het begin der achttiende eeuw het terrein nog door vele sloten doorsneden werd? Een enkel „kijkgat” bracht ons inderdaad afbraak van het 17de-eeuwse Rozenburg. Slechts in de omgeving van het huis, dat heden door de familie VAN OOSTROM bewoond wordt, kwam veel middeleeuws puin voor den dag. Een proefsleuf, op dit naar verhouding hoge terreingedeelte gegraven, bracht een omgevallen muur aan het licht. De lange strook weide van hier tot aan de Rozenburgerlaan echter bleek van archeologisch gezichtspunt uit volkomen leeg.

Ten Zuiden van het huis van de familie VAN OOSTROM ten slotte kwam, enkele meters uit de omheining van haar terrein, een stukje fundering te voorschijn, dat ongeveer parallel liep met deze omheining. Het was omstreeks 90 cm breed en opgetrokken uit middeleeuwse baksteen van 28 à 29 cm breedte. Tot onze teleurstelling bleek het weinig diep gefundeerd, terwijl het materiaal kennelijk voor de tweede maal was verwerkt. Tevens scheen dit stukje nu juist het enige overblijfsel van een langer stuk muur te zijn. De hoge grondwaterstand belette verder onderzoek. In ieder geval moest vastgesteld worden, dat het gevonden brokje metselwerk niet tot het middeleeuwse huis behoord had.

Ongaarne legt men zich neer bij een negatief resultaat. Het schijnt mij echter, dat de funderingen, waarover VAN DER HOUVE spreekt, opgeruimd zijn en dat dien ten gevolge voor immer de mogelijkheid voorbij is het middeleeuwse Rozenburg, in de geschiedenis bekend door een geruchtmakende belegering, althans in zijn grondplan te leren kennen.

J. G. N. RENAUD

AANVULLING VAN JAARGANG XLIII (1951) :

E. PELINCK, DE GRAVENRAMEN ENZ. . . VAN DE LEIDSE
DOELN (pag. 77-93)

Volgens de notulen van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van 13 November 1856 deelde de toenmalige gemeente-archivaris mede, dat de glazen in 1795 sterk beschadigd waren door de in de Doelen gelegerde Franse soldaten, die er op geschoten hadden.

(Mededeling Mr s. J. FOCKEMA ANDREÆ)

EEN 17DE EEUWSE INSTRUMENTMAKER TE LEIDERDORP

Toen de Groninger student **ABEL EPP0 VAN BOLHUIS** met zijn vader en enige vrienden in 1697 een bezoek aan Leiden bracht, begaf het gezelschap zich te voet „onder de bomen” naar Leiderdorp om daar een „veerbril” (lorgnet) te kopen, doch de man — bedoeld wordt de instrumentenmaker — had er geen gereed, maar hij toonde hun een „raer stuck wercks”, nl. een besloten kamer, waarin men, staande voor een kast met een glas, kon zien wat er rondom buiten geschiedde. (Zie Leidsch Jaarboekje 1947, blz. 107—111.)

Wie de man was, die de brillen en de wonderlijke kijkkast vervaardigde, vermeldt de beschrijving niet. Aangezien men speciaal voor het lorgnet naar Leiderdorp ging, moet hij echter enige bekendheid hebben gehad.

Een advertentie in de Amsterdamse Courant van 7 Juli 1697 (gedeeltelijk afgedrukt in Historia, 1946, blz. 192), leert ons waarschijnlijk de vervaardiger kennen. De volledige advertentie luidt als volgt :

„FRANCOIS VEECKENS, wonende een quartier uurs buyten Leyden, aen de Brug van Leyderdorp, maekt een yder bekent, dat hy maekt en verkoopt seer konstige Verrekyckers van vier Glaesen in Wandel Stokken, als mede alle andere soorten van Verrekykers, Microscopia, Brillen, en andere curieuse gesleepe Glasen, behorende tot d’Optica En perspectiva, met presentatie dat so ymant beter kan tonen, den beter toonder het sijne tot een premie sal genieten ; dese konst is te bekomen by **ABRAHAM LAPRO**, in de Messe Winkel in de Kalverstraat, schuyns over de Ste. Lucye steeg tot Amsterdam”.

Hieruit blijkt, dat de bij de Leiderdorperbrug wonende **FRANCOIS VEECKENS** heel wat instrumenten vervaardigde, welke o.a. te Amsterdam werden verkocht.

A. BICKER CAARTEN

EEN LEIDSCH VERZAMELAAR EN ZIJN LI JFSCHILDER

Er zijn in ons land in vier eeuwen tijds zoo oneindig vele portretten geschilderd, meestal natuurlijk van slechts voor hun nabestaanden belangrijke personen, dat het wel ondoenlijk is te pogen alle naamlooze portretten te helpen aan een naam, die, wanneer hij bekend was, in den regel nietszeggend zou zijn.

Maar het zijn niet alleen beroemdheden, wier beeltenis wij gaarne zouden kennen. De vorige eeuwen hebben naast hen ook vele landgenooten opgeleverd, die men niet tot personen van eenige historische beteekenis kan rekenen maar bij wier levensgeschiedenis de vorscher toch met genoegen verwijlt, omdat het altijd prettig is zich in, zij het ver, contact te gevoelen met een aantrekkelijke menschelijke verschijning. Ook in het verleden kan men zich een vriendenkring uit geestverwanten opbouwen, wier herinnering de sensatie van geëlschap verwekt.

Soms komt men een naamloos schilderstuk tegen, waarbij de vriendelijkheid der afgebeelden zoo sterk uitstraalt, waar men zoo nadrukkelijk wordt uitgenoodigd naderbij te treden, dat ook bij den toeschouwer het verlangen ontstaat kennis te maken. Dit is in het bijzonder het geval bij de familiestukken, die men op een ongelukkig oogenblik „babbelsestukken” heeft genoemd. De gedachte alleen, van zich te willen laten afbeelden in de huiselijke omgeving bij dagelijksche bezigheid, sluit alle deftigdoenerij, al het zich opschroeven en het willen imponeren uit ; de Hollandsche burgerlijkheid aanvaardt men daarbij als een composiet-deugd, samengesteld uit zedigheid, genoegzaamheid, bescheidenheid, vriendelijkheid, spaarzaamheid, werkzaamheid, openhartigheid, gastvrijheid. De welvaart wordt er niet ten toon gespreid om er mee te pralen, maar als iets dat men argeloos en dankbaar aanvaardt mag als het loon voor ijver en spaarzaamheid. In die familiestukken, vooral in de 17de en 18de eeuw, heeft de Hollandsche burger zich een monument geschapen, waarop alle modieuze schimpscheuten van bot materialisme afketsen.

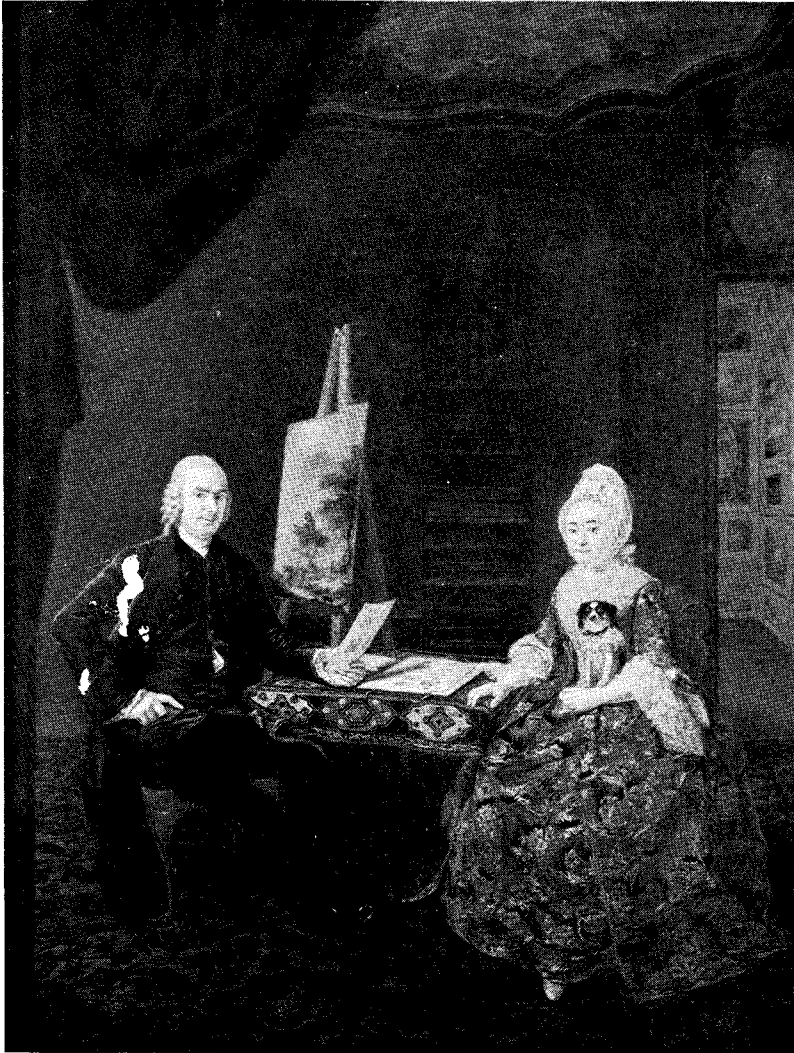

Foto RKD

JOHANNES JANSON

PAULUS VAN SPIJK
EN ZIJN VROUW
ANNA LOUISE VAN DER MEULEN

Juist het feit, dat men zich omringen wil met dat, waaraan men het meest gehecht is, met zijn nageslacht, zijn werk, zijn liefhebberij, zijn liefste bezittingen, biedt dikwijls gelegenheid om nog na eeuwen vast te stellen welke familie op zulk een stuk is afgebeeld.

Tot deze rubriek behoort de portretgroep van twee personen in een vertrek, die mej. A. M. W. WEYDUNG te Leiden bezit. Het schilderstuk is $76\frac{1}{2}$ cm hoog en 56 cm breed ; de figuren zijn dus klein, als op alle portretstukken van dezen aard.

Toen aan schrijver dezes de photo werd voorgelegd, met de vraag of hij aanwijzingen kon geven, die zouden kunnen leiden tot een bepaling wie de schilder was en wie de voorgestelden konden zijn, kon hem daarbij geen andere inlichting worden gegeven dan dat het oud Leidsch bezit was.

Dat lijkt een weinig vastheid gevend uitgangspunt, maar het bleek voldoende te zijn om tot waarschijnlijkheid omtrent den schilder en zekerheid omtrent de geportretteerden te komen.

Het feit, dat geen kinderen op de groep staan afgebeeld, doet vermoeden dat de voorgestelden hetzij een kinderloos echtpaar hetzij samenlevende zuster en broeder zijn.

De man, of broeder, was blijkbaar kunstverzamelaar ; een geopende muurkast laat een aantal „konstboeken” zien, waarin teekeningen en prenten werden bewaard, terwijl een doorkijk naar een volgende kamer een verzameling schilderijen onthult, dicht opeen gehangen zooals dat in een toenmalig „kunstkabinet” gebruikelijk was. Dat alles geeft weinig houvast ; kleine verzamelaars waren toen talrijk in alle steden van het Westen. Maar er is iets ongewoons op het stuk te zien. Op een schildersezel, achter den verzamelaar, staat een schilderij zonder lijst, pas ontstaan of verworven blijkbaar. Dat niet omlijste landschap had blijkbaar bijzondere beteekenis voor den verzamelaar, waarschijnlijk voor diens betrekking met den schilder van het portret. Het kan ook een schilderij zijn door den afgebeelde zelf vervaardigd en waarover hij zelf voldaan is. Wel kan men in dien tijd in de kleeding van een beroepskunstenaar, wanneer deze tot eenig burgerlijk aanzien is gekomen, zelden trekken van den bohémien ontdekken, maar in het geval van een schilderstuk door den afgebeelde zelven, ook wanneer deze een dilettant is, zou de omgeving toch eenigermate het karakter van een atelier hebben gehad.

De bijzondere wijze van afbeelden van het schilderstuk heeft dus een anderen grond dan eigen werk. Zou er misschien een speciale, persoonlijke band hebben bestaan tusschen den verzamelaar en den schilder van het veestuk, wellicht tevens schilder van het portretstuk ?

De eerste Leidsche verzamelaar, aan wien men denkt in dit tijdperk van omstreeks 1770 (mode), is de Leidsche burgemeester Mr JOHAN VAN DER MARCK AEGIDIUSZON, eenbekend kunstvriend (ook van de tooneelkunst), wiens verzameling van schilderijen, teekeningen en gravures op twee Amsterdamsche veilingen van 1773 verkocht werd. De hooge muts van de dame doet daaronder een vrij hoog kapsel vermoeden, wel zeer modieus voor een burgerdame op zijn laatst in het begin der zeventiger jaren. Het is zoo laat in de 18de eeuw wel moeilijker aan de kleedij dames uit de gegoede burgerij en uit het patriciaat te onderscheiden, toen de beide klassen elkander weer naderden, maar in den regel wordt een verwante van een burgemeester toch wel iets voorname voorgesteld dan deze dame, al is haar kapsel dan modieus. Het landschap op den ezelsdoet aan POTTER denken, maar het komt met de beschrijving van geen der werken van POTTER in de verzameling van VAN DER MARCK overeen.

Voor ik dieper op de mogelijkheid VAN DER MARCK inging, en b.v. zijn familieverhoudingen ging naspeuren, wilde ik eerst onderzoeken of er niet een andere mogelijkheid was, die sneller te controleren viel.

De schilders der 17de eeuw, die een eigen genre schiepen, wisten soms de laat 18de-eeuwsche meesters, die opnieuw een voorbeeld zochten bij de beste tradities der oude fjnschildering, beter te inspireeren dan hun directe en vooral hun indirecte navolgers. De tijdsafstand had een frischer en beter het wezenlijke herkennenden blik mogelijk gemaakt. Ook de laat 18de-eeuwsche verzamelaars waren vaak betere en meer veelzijdige kenners dan hun voorgangers. Het gaat samen met een algemeene, geestelijke verfrissing, het begin van een nationale opleving, die ook in het „patriotisme” uiting vond, voor dit door de demagogie van machtslustige beroepspolitici onaantvaardbaar werd voor het meerendeel der natie.

Zoo werd JOHANNES JANSON vooral een niet onverdienstelijke navolger speciaal van POTTER, diens manier op een niet onaantrekkelijke manier vertolkend. Zou dan misschien deze

JANSON de schilder zijn van het veestukje, afgebeeld op de portretgroep ? Aan een zelfportret, of een portret van JANSON door een ander, viel niet te denken ; zijn portret, gegraveerd door **LOUIS BERNARD COCLERS** en afgebeeld bij **HORA SICCAMMA**, „**LOUIS BERNARD COCLERS et son oeuvre**”, vertoont een geheel ander menschentype.

In de beroemde verzameling van Mr **JOHAN VAN DER MARCK** behoeft men niet veel werk van dezen lokalen schilder te verwachten ; er was zelfs volstrekt niets van zijn hand. **VAN DER MARCK** verkoos onder de Leidsche schilders de toen meest gezochte: **DOU**, de **MIERISSEN**, **JAN STEEN**, **KAREL DE MOOR**, **DE VOIS**, en onder zijn tijdgenooten **LOUIS DE MONI**, een toen te hoog en thans te laag geschat meester, van wien hij tien werken en een zelfportret bezat.

Maar wat niet klinkend genoeg was voor **VAN DER MARCK**, was het misschien wel voor een verzamelaar met meer beperkte middelen.

Veel werk van JANSON was in de Dordtsche verzameling van **JOHAN VAN DER LINDEN VAN SLINGELAND**, in 1785 geveild, en eveneens in de Leidsche verzameling van **PAULUS VAN SPIJK**, geveild in 1781. **VAN SPIJK** bezat 23 werken van JANSON's hand, en daaronder was er een, nr 55 van den veilingscatalogus, waarvan de beschrijving volmaakt overeenstemt met het schilderstuk op den ezel ! Lees slechts en ge zult overtuigd zijn.

„Een Duinagtig Landschap, Hoog 3 voet 1 duim, breed 1 voet 6 duim. Hetzelve is gestoffeerd met een Os, op een hoogte grazende, nevens denzelven eenige Schaapen en een zittend Man ; op den voorgrond ziet men een rooden Os en een drinkenden Bok. Zeer warm van Coloriet, op Paneel”.

Wij kunnen dus zeker zijn niet alleen dat JANSON de schilder van het veestukje was, maar ook dat wij hier een portret voor ons zien van den Leidschen verzamelaar **PAULUS VAN SPIJK**, wiens speciale beschermeling en zeker ook vriend JANSON blijkbaar was, en die, kort na den aankoop van het veestuk waar schilder en verzamelaar blijkbaar bijzonder mee waren ingenomen, zich met zijn vrouw liet uitschilderen. Op tafel en in **VAN SPIJK's** hand zien wij zeker eenige der etsjes, waarin JANSON een oorspronkelijk talent toonde.

Waar het mij niet mogelijk was in de portretgroep de hand van een toen gebruikelijk Leidsch of naburig portrettist te

ontdekken, is het m.i. waarschijnlijk, dat voor dit bijzonder geval JANSON is afgeweken van zijn gewone onderwerp en zijn best heeft gedaan een portret van zijn vriend te schilderen. Tot zorgvuldige detaillering was een schilder in POTTER'S trant wel in staat, maar de logge teekening der handen en het slechte perspectief van het plafond verraden toch wel gebrek aan een bepaalde geoefendheid.

Toen eenmaal vaststond dat op de portretgroep het kinderlooze echtpaar, de brouwer en verzamelaar PAULUS VAN SPLJK en ANNA LOUISE VAN DER MEULEN waren afgebeeld, was het voor den heer PELINCK niet moeilijk den weg te vinden, waarlangs de schilderij tot op de huidige eigenares was vererfd. Deze laatste stamt nl. af van een zuster van VAN SPLJK. In het tweede gedeelte van dit opstel geeft de heer PELINCK het resultaat van zijn onderzoek naar het leven van het echtpaar weer, en spreekt hij over hun kunstverzameling. Ons rest nog slechts eenige woorden te wijden aan het typische verschijnsel, vooral in de kleinere Hollandsche steden, van den verzamelaar, die het zich tot bijzondere taak heeft gesteld een lokalen kunstenaar door telkens herhaalde opdrachten en aankopen aan het werk en aan het verdienen te houden ; een verschijnsel, dat zich ook in latere tijden voordoet maar dat voortaan niet meer in gelijke mate mogelijk zal zijn. Dat althans een van JANSON'S werken speciaal besteld was, blijkt uit de catalogusbeschrijving van een heuvelachtig landschap (nr 53), dat een tegenhanger moest zijn van een bergachtig landschap door FRANCISCUS XAVERY. Uit de geregelde bestellingen, uit de duidelijke waardeering voor den kunstenaar, sproot dan een vriendschappelijke verhouding voort, een waardeering voor den mensch, welke waardeering evenzeer tot diens geluk zal hebben bijgedragen als de telkens op de prettigste wijze, nl. door aankoop van werk, geboden geldelijke steun. Die vriendschappelijke verhouding zal hier te gemakkelijker zijn ontstaan doordat beschermers en kunstenaar maatschappelijk niet ver van elkander verwijderd stonden De welvarende brouwer, geboren in 1727, was zeker een geacht burger maar geen voor-aanstaand notabele der stad ; de schilder JOHANNES JANSON, geboren op Amboina in 1729 en op 8-jarigen leeftijd naar Patria gezonden ter kostschool, was eerst bestemd voor een wetenschappelijke opleiding, maar werd officier (ingenieur = genie-officier), dus wat men toen iemand „van fatsoen”

noemde vóór hij zich geheel aan de kunst ging wijden. Noch in leeftijd noch in stand liepen verzamelaar en kunstenaar ver uiteen.

Op 26 Januari 1761 liet JANSON zich inschrijven in het album studiosorum te Leiden, om de voorrechten van den academieburger (o.a. vrijdom van accijns) te genieten ; hij heet dan **INDO-BATAVUS** en is 32 jaar oud. In 1772 liet ook zijn zoon **JOHANNES CHRISTIANUS** zich inschrijven, 19 jaren oud en **ZUTPHANIENSIS**, dus waarschijnlijk geboren in de toenmalige militaire standplaats van den vader ; immers de militaire ingenieurs hadden in den regel hun garnizoen in de grensgewesten, waar de meeste vestingen en versterkingen lagen, die onderhouden en gecontroleerd moesten worden.

JANSON Sr moet vrij veel op stap zijn geweest, ook in zijn burgerlijke levensperiode. Want behalve landschappen, vooral in den trant van **POTTER**, worden van hem ook een aantal topographische schilderijen vermeld (toen een gezocht product van den kunstschilder), niet alleen van Leiden en zijn naaste omgeving, maar ook van Heemstede, Haarlem, het huis Zwanenburg bij Halfweg, Amsterdam, Dordrecht, een aquarel-gezicht „buyte Alkmaar”. De Dordrechtsche gezichten wijzen naar een tweeden, grooten afnemer van JANSON's schilderijen, den Dordtschen verzamelaar **JOHAN VAN DER LINDEN VAN SLINGELAND**, die niet minder dan 30 van zijn werken bezat, w.o. zeker bestelde, als het gezicht langs de Walenvest vanuit **VAN DER LINDEN's** huis, staande waar later de sociëteit de Harmonie werd gebouwd.

A. S.

PAULUS VAN SPIJK EN ZIJN VERZAMELING

Gaarne kwijt ik mij van de mij door de heer STARING opgelegde taak, nog iets naders mede te delen in vervolg op zijn niet alleen vanwege de vondst zelf, maar evenzeer vanwege de wijze waarop deze werd gedaan, zo interessante bijdrage.

PAULUS VAN SPIJK werd 8 October 1727 in de Grote Kerk te 's-Gravenhage gedoopt als zoon van **MARTINUS VAN SPIJK** en **ELISABETH PINGAERT** ¹⁾. Reeds op nog geen 26-jarige leeftijd, de 20ste Mei 1752, had hij een brouwerij aan de Oude Vest omtrent de Duizendraetsteeg te Leiden gekocht. Merkwaardigerwijze wordt hem 12 April 1761 attestatie naar Rotterdam verleend zonder dat blijkt, wat de reden van deze verhuizing was, tijdelijk overigens, want in 1768, op ongeveer 42-jarige leeftijd, huwt hij een Leidse, **ANNA LOUISE VAN DER MEULEN**, dochter van **N. N. VAN DER MEULEN** en **ANNA HOFMAN**. **VAN SPIJK** is dan nog of weer brouwer in de Posthoorn aan de Oude Vest ²⁾.

Ter bevestiging van de mening van de heer STARING over 's mans „standing” kan nog worden meegedeeld, dat wij hem hebben ontmoet onder de leden van dat typische, grotendeels uit de gegoede burgerij voortgekomen, dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen, waarover wij komend jaar iets meer hopen mee te delen.

3 Februari 1774 koopt hij nog een huis naast het uitgebreide complex van zijn brouwerij, welke laatste hij 11 April 1778 verkoopt. Het bijgekochte huis blijft behouden ³⁾, zodat we moeten aannemen, dat onze verzamelaar zich uit zaken heeft teruggetrokken, doch naast de brouwerij bleef wonen. Wellicht liet zijn gezondheid te wensen over. Lang heeft hij althans niet van zijn rust kunnen genieten.

¹⁾ Vriendelijke mededeling van de Gemeentearchivaris te 's-Gravenhage.

²⁾ 1 en 29 Maart 1768 respectievelijk huwelijks voorwaarden en testament voor notaris **KLINKENBERG**. 3 Maart aangetekend.

³⁾ Zie voor het huizenbezit aan de Oude Vest : Bon Boek Oostmare fol. 25 vo, waarbij men er op bedacht zij, dat de betrokken pagina's foutief gebonden zijn !!

14 November 1779 testeert hij ¹⁾. De handtekening is reeds moeizaam. Vier dagen later volgt herroeping : Een nicht van zijn vrouw moet niet worden vergeten. Blijkbaar te zwak, zet hij er een kruis onder, waarvan de echtgenote getuigt, dat het van hem is. 23 November wordt hij in de Vrouwekerk begraven.

Anderhalf jaar later, 23 April **1781**, worden de schilderijen op de Burg verkocht. De catalogus geeft ons een inzicht van de collectie.

Het zijn hoofdzakelijk de „kleine meesters”, vooral landschappen, een enkel binnenhuis, genre, w.o. behalve de zo dadelijk te noemen stukken, een chirurgijnswinkel van Dou, afkomstig van de verzameling Braamcamp, een herkomst, welke als aanbeveling bij enige andere nummers eveneens voorkomt. Ten slotte ook enige historiestukken. De Leidse fijnschilders zijn verder niet eens overmatig vertegenwoordigd.

Aan de hand van de catalogus konden we nog enkele schilderijen, welke op het portretstuk in de achterkamer zichtbaar zijn, nader identificeren. Het grote schilderij in dwarsformaat rechts boven moet hetzelfde zijn als nr 15, **LOUIS DU BOURG**, Het vinden van Mozes. Links onder zien we nr 77, **LOUIS DE MONI**, Een bedroefd meisje getroost door een jonge man met goudbeurs. Het kleine schilderijtje rechts onder is nr 93, **JAN STEEN**, Het bezoek van de dokter, evenals het vorige een toespeling op een minder blijde verwachting. De collectie had sedert het jaar van schilderen van het portretstuk blijkbaar een zekere wijziging ondergaan. De zeestorm, bovenaan geheel links, konden wij namelijk niet terug vinden in de veiling.

De weduwe verliet de stad. Zij had reeds 25 November 1780 een moestuin en twee speeltuinen aan het einde van de Steenenlaan, buiten de Heerenpoort, verkocht, blijkbaar een vrij aanzienlijke bezitting met een aldaar opwonende tuinman. Zij bedingt beelden en twee tuinpotten uit. De huizinge aldaar heeft „verscheidene vermakelijke gezichten, zo over de weilanden als de stadssingel”.

Zij is in 1782 naar Haarlem vertrokken, alwaar haar man een zeer belangrijk aandeel in de brouwerij Passer en Valk blijkt te hebben bezeten, woont daar een paar maanden in een

¹⁾ Not. Josué l'Ange.

huurhuis en testeert 29 Mei voor notaris **JULIUS HENDRIK FROICHEN**, waarbij haar broer **GILLIS CHRISTIAEN VAN DER MEULEN**, die vroeger behalve bij het huwelijk nooit vermeld werd, evenwel onder last van een aantal omvangrijke legaten aan de familie haars mans, tot universeel erfgenaam benoemd wordt.

Dan volgt verhuizing naar Rotterdam, alwaar zij weldra overlijdt op 7 November van datzelfde jaar. De reddering van de boedel, welke men in de protocollen van notaris **FRESCARODE** te Rotterdam kan volgen, vergt wegens de tegenstrijdige belangen der wederzijdse familie veel moeite. De inventaris, laat een rijke inboedel en zeer groot vermogen zien. Helaas wordt het bewuste dubbelportret niet afzonderlijk vermeld. Wel vonden wij onder de munten en penningen een zilveren penning ter gelegenheid dat **VAN SPIJK** brouwer werd. De schilderijen (waaronder verscheidene welke twee jaar eerder te Leiden blijkbaar waren opgehouden) werden 30 Juni 1783 te Rotterdam geveild. Uit de slotafrekening van 5 Januari 1787 blijkt o.m. dat 8 Juli 1784 te Leidschendam, blijkbaar halverwege Leiden-Rotterdam, een provisionele scheiding werd gemaakt, welke f 90.— onkosten met zich bracht aan verteringen.

Wie nu allemaal erfdien doet hier weinig ter zake. Slechts zij vermeld dat **PAULUS** behalve een blijkbaar reeds overleden broeder **HENDRIK** nog een broer **JAN** had, wijnkoper te Rotterdam, die de bierbrouwer Paulus lange jaren wijn geleverd had ; voorts een zuster **HERMINA**, gehuwd met **DIRK DANIEL RODA**, en een zuster **ELISABETH**, eerst gehuwd met **WILLEM VAN OORDE**, uit welk huwelijk o.m. **EVA JOHANNA**, gehuwd met **ENGELBERTUS TIMMERMANS**, en **HENDRIK VAN OORDE** (waarover aanstonds meer), en ten tweeden male met **GOSEWIJN VAN DIJK**, waaruit een dochter **ELISABETH MARIA**. **HENDRIK VAN OORDE** was hoofdgaarder van de bieraccijns te Leiden en huwde **FRANCINA VAN DIJK**, wellicht een voor dochter van zijn stiefvader **GOSEWIJN VAN DIJK**.

Nu doet zich de merkwaardigheid voor, dat de overgrootmoeder van mej. A. **WEYDUNG**, de huidige bezitster van het bewuste portretstuk, was **ANNA LOUISE VAN OORDE**, gehuwd met **JAN VAN DER BREGGEN**, geboren 1781. Hoewel wij de geboorte niet hebben kunnen vinden, maken de leeftijd en vooral de voornamen het vrijwel zeker, dat **HENDRIK VAN OORDE**

zijn dochter naar de erf tante ANNA LOUISE VAN SPIJK-VAN DER MEULEN noemde.

Wij willen niet nalaten er aan te herinneren, dat de brouwerij de Posthoorn nog een van de laatste brouwerijen hier ter stede is geweest. De typische laat-egde-eeuwse resten, een decoratie met biertonnen, in een schamele entourage, doch aan de andere zijde van de Duizendraetsteeg als ten tijde van PAULUS VAN SPIJK, kan men heden ten dage nog zien. Een fantasiegevelbetimmering overwoekert een eenvoudig tuitgeveltje.

E. PELINCK

BLADVULLING

Toen in 1868 de rijweg van Leiden naar de Haarlemmermeer in Alkemade in gebruik genomen was, werden er bij alle bruggen bordjes geplaatst, waarop stond geschilderd : „Over de brug stapvoets rijden”. Een olijke boer, die van de markt van Leiden kwam, zag een veldwachter bij een brug staan. Het boertje hield zijn paard wat in, maar toen hij bij de brug kwam, legde hij er de zweep eens goed op, zodat het paard met de wagen in galop over de brug reed. De veldwachter stak zijn stok in de hoogte en zei : „Kunt ge niet lezen wat er op dat bord staat ?” „Jawel,” zei het boertje, „maar die borden zijn me al dikwijls een raadsel geweest, want volgens dat bord moet men, als men over de brug is, stapvoets rijden.” De veldwachter knikte en het boertje knikte en reed verder. Toen na enige jaren de bordjes overgeschilderd waren, stond er op : „Bruggen stapvoets rijden”. Dit zal voor het boertje nog wel ingewikkelder geweest zijn, De bordjes zijn reeds enige jaren verdwenen.

G. M. ZOETEMELK

NIEUWE JAARS WENS VAN DE KLAPWAKERS TOT ALPHEN

OP HET JAAR ONZES HEEREN JESUS CHRISTUS 1767

Tekst van een in Den Haag
geveilde Nieuwjaarsprent

Opgeoffert aan den Wel-Edelen Gestrengen Heere
den Heere THEODORUS DE SMETH, Vrij Heere van Deurne en
Liesel,

Oud President en Scheepen der Stad Amsterdam, alsmeede
Heere van Alphen en Rietveld
Mitsgaders, Schout, Secretaris en Ambachtsbewaarders,
Burgemeesteren, Schepenen, alsook mede den
Predikant en Kerkenraden, Schoolmeester en
Gemeente, Brandmeesteren en Bode en Burgers van Alphen.

De Hemeltroon Monarg heeft naar zyn Welbehagen
Ons wederom een Jaar Lang moediglyk gedragen,
En wij belevan weer dien heugelyken stond
Van d'eersten Dag van 't Jaar op heden ons gegond, . . .
Wy Leeven nu in Rust en aangename Vrede,
Het Bloedig Oorlong zwaart verroest weer in de Schede,
Elk Leest de Druyven van zyn eigen Wynstok af,
En eet vernoegt de Vrugt, die hem den Hemel gaf.
Den Veltman gaat gerust zyn graage Beesten voeren
Geen Veege Runderpest, doet 't gemoet ontroeren,
Hy vuld zyn Boterschuur, met Malsche Zuyvel aan,
Terwyl dat ander weer op Rogge en Tarwe slaan
Met harde Vlegels, dat de Dorsvloer schijnt te beven,
Doordien een Ryken Oogst, dit jaar ons is gegeven, . . .
Ten eynde wy de Gunst des Heeren hier ontmoet,
Het geen de klapperwagt nu verder Wenschen doet.
Den Wak'ren Heer de Schout van Alphen en Rietveld,
Zyn Lof die is door ons van over lang vermeld,
Wy Wenschen dat zyn Huys hier Bloeje in Zegeningen,
Tot dat hy smaakt de Vreugd der Zaal'ge Hemelingen

(Volgt een wens voor :) Heeren Staaten ; Secretair ;
De Burgemeesteren en Scheepenen die Waaken,
Voor Dorps Gerechtigheid en Vorderen de Rust ;
De Heere doe hun al bevord'ren 's Levens Lust.

(Voorts voor :)

Leeraar van Gods Woord ; Ouderlingen en Diaak'nen
Brandmeester ; Schoolmeester die met Vlyd, U best doet voor
de jeugd ;

de Bode ;

Eerwaarde Burgerij wy wenschen dat de Zegen
Des Alderhoogsten God, gelyk een morge Regen,
Geduurig op U daald en redde U uyt Gevaar,
Dit Wenscht U Klapperwagt met het Begonne Jaar.

*Nieuwe Jaars Lied, op de Wijs!
Trotsheid God de Heer bespeurde, of Psalm 38*

't Oude Jaar is afgelopen
En wij hoopen
Nu het Nieuwe weer te zien
Dat zoo veele Duysent menschen
Zegen wenschen
En dog van het voorwerp Vlien

Nu myn waarde Dorpelingen
Mogt het Zingen
Van U Hegte Klapperwagt
U tot waarde Deugd opwekten
En verstrekten
Dat Gods Woord wier veel geagt.

Dan zal nog zijn Zegeningen
Ons omringen
En bevryden van Gevaar
Dit is dat wij alle Menschen
Hert'lyk Wenschen
En een Zalig Nieuwe Jaar.

UE : Dienaars **JAN VAN HOUWTE**
ANTHONIE VAN BEUSEKOM
JAN PEEK
HENDRIK VAN SWIETEN

Deeze Wagters Waaken met Vlydt, Met Liefde en Geneegent-
heydt.

E. VAN ELK

EEN STUDENTENGENOOTSCHAP IN DE PATRIOTTENTI JD

„PRO PALLADE ET LIBERTATE”

In de Collectie Dumont Pigalle, welke in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage bewaard wordt, berusten drie kleine deeltjes, welke de notulen van het bovenvermelde exercitiegenootschap over de jaren 1785-1787 blijken te bevatten. Aan de hand hiervan is het mogelijk de geschiedenis van dit genootschap te reconstrueren.

De z.g. Patriottentijd wordt gerekend omstreeks 1780 aan te vangen. Het is de tijd van opkomst, bloei en ondergang van de Patriottenbeweging. Deze ontstond toen de ontwikkelde en gezeten burgerij, die nagenoeg geen staatkundige invloed bezat, zich bij haar streven naar hervorming van het regeringsstelsel teleurgesteld zag en aansluiting zocht bij de traditioneel anti-stadhouderlijk gezinde regenten. De beweging kwam, na weer in zich zelf verdeeld te zijn geraakt, tot een abrupt einde in 1787 bij de inval van de troepen van de Pruisische Koning, die voor de eer en de belangen van de Stadhouder en diens Vrouw — zijn zuster — opkwam. Bij hun actie tegen de Stadhouder vreesden de Patriotten de van oudsher bestaande Oranje-gezindheid der lagere klassen. O.a. daarom richtten zij in verschillende plaatsen de z.g. exercitiegenootschappen of vrijkorpsen op naast de bestaande schutterijen, omdat deze, wanneer het er op aan zou komen de Patriottische medeburgers te beschermen, niet betrouwbaar werden geacht. Deze vrijwillige wapenhandel ging dikwijls vergezeld van bijeenkomsten der leden in leesgezelschappen en Vaderlandse Sociëteiten, de eerste met het doel door een gezamenlijk abonnement kennis te nemen van patriottische boeken en periodieken en laatstgenoemde tot het bespreken van de politiek van de dag.

Het studenten exercitiegenootschap werd opgericht in navolging van reeds bestaande corpsen aan de Universiteiten te Groningen en Harderwijk. De plannen bestonden echter reeds lang tevoren, maar omdat men vreesde dat de Senaat

van de Universiteit het vormen van een vereniging met politieke tendenzen zou afkeuren, was het bij plannen gebleven. Toen de patriotten echter in Leiden het roer in handen namen en de Staten van Holland het vormen van vrijkorpsen aanmoedigden, wilde men niet langer wachten. Temeer daar er in Leiden herhaaldelijk opstootjes waren voorgekomen en zelfs van 7 tot 10 Juni 1784 de stad ten prooi was geweest aan orangistische woelingen, waarbij studenten waren gemolesteerd.

De voornaamste oprichters waren ANTONY HOYNCK VAN PAPENDRECHT en RUTGER JAN SCHIMMELPENNINGK ¹⁾). Voorzichtigheidshalve besloot men geen publiek gezelschap op te richten, doch een besloten college, zodat men de toestemming van de Senaat niet nodig had. Direct na de Kerstvacantie werd met de inschrijving van leden begonnen. Er werden wetten opgesteld die de beslotenheid van het corps moesten waarborgen en die ieder lid op erewoord moest beloven te onderhouden :

1. Het dragen van uniformen of onderscheidingstekens is verboden.
2. Er zullen geen officieren gekozen worden.
3. Het lastig vallen van anderen met woorden of daden is op straffe van royement verboden ²⁾).
4. Wanneer iemand door een ander beledigd wordt, mag hij zijn eigen rechter niet zijn, doch moet zich wenden ter plaatse waar het behoort.
5. Niemand kan tot het corps toetreden zonder de toestemming van ouders of voogden.
6. Men zal iedere Zaterdag exerceren.
7. Ieder moet zich voorzien van een snaphaan, patroontas, koppel en sabel.
8. Ieder verbindt zich om de exercitiemeester 1 stuiver per week te betalen ³⁾).

¹⁾ Beiden werden op 25 April 1787, toen zij de Universiteit reeds lang verlaten hadden, tot ereleden benoemd.

²⁾ Hieraan is nooit streng de hand gehouden. Het kwam verschillende malen voor dat Oranjegezinde studenten werden lastig gevallen, het gebeurde zelfs dat hun belet werd de colleges van Prof. A. KLUIT, die ook als orangist bekend stond, te volgen.

³⁾ M.i.v. 16 Maart 1785 werd dit veranderd in een vaste toelage van f 2.— per week.

Op 22 Jan. 1785 werd de eerste les in het exerceren gehouden achter het huis van Christiaan de exercitiemeester. Er waren 30 studenten opgekomen. Daar men een aanwas van leden verwachtte en er dus een grotere ruimte nodig zou zijn, werd besloten zich tot de regering van Leiden te wenden om de Stadstimmerwerf voor de exercities te mogen gebruiken. Dit werd „gracieuslijk” toegestaan, op voorwaarde dat men zich niet in groepsverband over straat zou begeven. Daar het bij de exercitiegenootschappen gebruikelijk was toeschouwers toe te laten, wilde men van deze usance niet afwijken. Aan studenten, fatsoenlijke lieden uit de stad en aan officieren en leden van de schutterij werd toegestaan de oefeningen te komen zien.

Daar het genootschap nog steeds geen bestuur had, werden op 26 Febr. 1787 6 Commissarissen van Directie benoemd. Zij werden gekozen : 2 uit de Juridische, 2 uit de Medische en 2 uit de Theologische faculteit ¹⁾. De Literaire en Philosophische studenten werden, wegens hun geringe aantal, gerekend bij de Theologische. De zes commissarissen vormden het dagelijks bestuur. Hun macht was echter gering, zij waren in alles verantwoording schuldig aan de leden en voor zelfs de meest onbeduidende zaken gold de meerderheid van stemmen van het gehele corps. De notulen van de vergaderingen van commissarissen moesten iedere week worden voorgelezen. Dezelfde dag werden er zes commandanten benoemd ²⁾. Zij hadden de leiding bij het exerceren en konden alleen hun gezag laten gelden wanneer de troep onder de wapenen was. De leden werden naar grootte in 2 compagnieën ondergebracht. De z.g. voetmaat, bestemd voor het meten van de nieuw gekomenen, werd aan de zorg van de commandant van de 1ste compagnie toevertrouwd.

Daar men de leden, die een overtreding begaan hadden, natuurlijk niet van hun vrijheid kon beroven of op een andere manier lichamelijk aan de krijgstucht toetsen, werd een uitgebreid boetesysteem ingesteld op het : wegblijven, te laat

¹⁾ Jur. fac. : P. DE GIJSELAAR en A. J. OPERUS, Med. fac. : G. SCHUTTE en D. G. MANGER, Theol. fac. : J. NORDINK en B. VAN WEEMEN.

²⁾ A. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, P. SCHULL, P. J. DE BYE, H. VAN ADRICHEM, J. M. NOODTHOVEN en G. H. ERNST; later werden nog 4 sergeanten toegevoegd: J. C. VAN APPELTEERE, H. GEVERS, G. WOLTERS en P. S. DEDEL, alsmede een adjudant : . . VAN MEERTEN.

komen, ongewapend verschijnen, uit het gelid treden, spreken tijdens de exercitie etc. Wie zes achtereenvolgende weken wegbleef verspeelde zijn lidmaatschap. Dat er echter eerst een jaar later een boete werd gesteld op het pijproken op schildwacht, toont dat er toen, of nog wel iets haperde aan de tucht, of dat de discipline aan het verslappen was. Ook werd later de boete op het ongewapend verschijnen verhoogd, daar er velen waren, die alleen kwamen om te kijken of om bij de vergaderingen mee te stemmen. Het was gebruikelijk dat nieuwe leden zich de ene week kwamen voorstellen, waarna de volgende week tot ballotage werd overgegaan. Men ballotteerde met witte bonen en dubbeltjes. Om iemand af te wijzen moest een derde der leden tegenstemmen en bovendien moest men er dan maar een dubbeltje voor over hebben. De andere stemmingen geschieden met witte en zwarte bonen. Het gebeurde op een middag, dat er tot driemaal toe geconstateerd werd, dat het aantal bonen niet klopte. Enige leden hadden bij wijze van grap te veel bonen in de hoed laten vallen. Het bestuur besloot zich niet voor kwajongen te laten gebruiken en trad af. De leden echter boden hun excuses aan, waarop het bestuur grootmoedig voorstelde het geval als afgedaan te beschouwen.

Toen de zomer kwam huurde men het exercitieterrein van het burgergenootschap „Voor Vrijheid en Vaderland” voor f 50.— per jaar. De vergaderingen bleef men echter houden op de Stadstimmerwerf, waarna men zich op eigen gelegenheid naar het veld buiten de Witte Poort begaf.

Dat het enthousiasme onder de leden groot was, blijkt wel uit de voorstellen, die geregeld bij het bestuur werden ingediend : Men wilde trommels en fluiten laten maken, ook moest er een muzikleraar komen. Het lid **LA PRA** bood aan een vaandel- en parademars te componeren. Enige leden meldden zich aan als tamboer ¹⁾ of fluitist ²⁾, echter onder uitdrukkelijke voorwaarde dat zij in de gelegenheid bleven tot sergeant, commandant of commissaris benoemd te worden. De Commissie van Directie, die klaarblijkelijk uit rijpere en meer verstandige studenten bestond, had, alle moeite om de

¹⁾ W. RENDORP, J. DE LEEUW, A. SANDBERG en A. F. VIRIEU.

²⁾ D. LA PRA (zie Bibl. v. Leiden 39176p), J. MEERBURG en C. VAN DE WILLIGE.

leden in toom te houden. Steeds weer kwamen er voorstellen binnen om de regering van Leiden te verzoeken met gesloten gelederen en slaande trommen door de stad te mogen trekken. En dat in een stad, waar de vrijkorpsisten werden uitgejouwd, waar het oproerige volk met messen en stenen tegen de burgerwachten was opgetrokken om hun te beletten de wacht op het stadhuis te betrekken ! Er waren leden die zelfs een eigen sociëteit wilden oprichten. Steeds weer wist de Commissie met moeite het meer verstandige deel te overtuigen. Het was duidelijk dat het tot een botsing moest komen.

Op 22 Oct. 1785 bracht men weer het voorstel tot het marcheren met gesloten gelederen in de vergadering. Het liep uit op een twist, waarbij men zich nogal opwond en zelfs de commissarissen beledigde. De Commissie legde prompt haar ambt neer. Met 54 tegen 24 stemmen verzocht men haar nog wel om haar taak voort te zetten, doch zonder succes. De commissarissen verklaarden niet te kunnen aanblijven, wanneer zij door 24 leden gewantrouwd werden.

Het nieuwe bestuur ¹⁾ werd op 29 Oct. gekozen. Op 26 Nov. volgde het voorstel tot het aanbieden van het request tot het marcheren met gesloten gelederen en slaande trom. Met meerderheid van stemmen werd besloten een verzoekschrift aan te bieden ; over de manier waarop men het doen wilde bestond echter nog verschil van mening. Sommigen wilden zich eerst wenden tot de Senaat, waarschijnlijk omdat het genootschap nog niet officieel erkend was en men de gevoelens van dit college wilde peilen, en vervolgens tot de stad Leiden. Anderen wilden rechtstreeks aan Heren Burgemeesters om toestemming verzoeken. Een derde groep ten slotte verzette zich tegen elke aanbieding van requesten ; enige leden ²⁾ stelden zelfs het ultimatum, dat, wanneer het request zou worden aangeboden, zij het corps zouden verlaten. 28 Jan. 1786 werd een commissie ingesteld die deze moeilijkheden moest bestuderen en de eventuele bezwaren weerleggen. Men kwam eindelijk overeen dat men zich eerst zou wenden tot de Senaat. Op 24 April hadden 40 leden, echter nog steeds niet de vereiste twee derde meerderheid, het request getekend.

¹⁾ Jur. fac. : G. J. NOORDBERGH VAN BRANDWIJK en A. VAN SCHELLE ;
Med. fac. : . VAN MEERTEN en W. H. VAN HAEFTEN ; Theol. fac. : J.
FOUACHE en A. HUSSON.

²⁾ G. SCHUTTE, D. RATTING, G. SPLUKER en D. LUYCX VAN BREUGEL.

Op 6 Mei werd het bij de rector magnificus afgegeven. Reeds 10 Mei kreeg men bericht dat de Senaat zich niet bevoegd achtte om in deze kwestie te oordelen ¹⁾. De volgende dag werd besloten zich tot de regering van de stad Leiden te wenden. Eerst g Oct. kwam het bericht, dat het marcheren door de stad, langs een vastgestelde route van de Werf naar het veld buiten de Witte Poort, was toegestaan. De voorwaarden waren echter zwaar : Ieder lid moest een eed van gehoorzaamheid komen afleggen in handen van een der burgemeesters, een ledenlijst moest op het stadhuis worden ingeleverd, van iedere mutatie in het corps moest kennis worden gegeven aan het stadsbestuur, men mocht zonder consent geen personeel aannemen, ja zelfs, „de leden zullen in die qualiteit niet vermogen eenige andere beveelen op te volgen, en na te komen dan die hun van wege den gerechte deezer stad zullen werden gegeven”. Hoewel men vrijwel zijn onafhankelijkheid verloor, verklaarden de meeste leden ²⁾ zich bereid de eed op het stadhuis te gaan afleggen. Ook een van de leden ³⁾, die verklaard hadden het corps te zullen verlaten, stemde toe.

Dat deze maandenlange twisten en moeilijkheden nadelig

¹⁾ Hoewel de meerderheid der professoren patriottisch gezind was, voelden zij zich toch verplicht zich boven de partijschappen te stellen.

Patriot waren: E. HOLLEBEEK. C. BOERS. B. VOORDA. D. G. VAN DER KEESSEL, N. G. OOSTERDIJK, F. J. VOLTELEN, D. RUHNKENIUS, D. VAN DE WIJNPERSSE, H. A. SCHULTEN, J. LUZAC (Maitre Jean) en C. H. DAMEN. S. J. BRUGMANS, pas aangekomen, wordt ook voor patriot gehouden. P. GILLISEN is niet zo fel en N. PARADIJS is bekeerd. Oranjegezind waren : F. W. PESTEL, E. SANDIFORT, J. N. S. ALLEMAN en A. KLUIT. (Bibl. v. Leiden nr. 39176p.)

²⁾ J. G. THIERRY DE BYE, D. LUYCX VAN BREUGEL, W. SCHUYL VAN DER DOES, H. VAN MEERTEN, H. E. VAN MEERTEN, P. SCHULL, A. A. HUYGHENS, G. WOLTERS, J. FOUACHE, J. M. VISSERS, J. P. H. DOUW, P. S. DEDEL, F. VAN LEYDEN VAN WESTBARENDRECHT. A. VAN SCHELLE, J. L. DOZY, S. G. KLEMMINK, P. J. DE BYE, J. P. POMPE VAN MEERDERVOORT, J. C. HAVER, J. H. DE WILD, O. MOLENGRAEFF JUYN, B. MOGGE Pous, W. LOBÉ, J. VAN DER MEULEN, G. FOCK, J. C. VAN DER KEMP, D. BOT, J. FREMERY, F. BILDOM, S. IMANTS ELAND, B. BUYS, J. W. ROESSING, P. VERMEHR, C. DALE, R. GENIETS, TH. HAGANEUS HULSTEYN, H. HALDER, B. HEULE, A. VAN GENNEP (zie Bibl. v. L. 39176p), C. W. VAN DEN HEUVELL, I. J. VAN ALPHEN, J. C. POTGIETER, P. H. MARTINI BUYS, A. Q. VAN PERSIJN, F. G. ALSCHE, J. L. FARJON, N. F. W. SNOECK, J. A. TRUTER, D. LA PRA, J. MEERBURG, S. A. LOEF VERNIERS, J. M. NOODTHOVEN, B. VAN WEEMEN, A. W. GEERTZ, C. VAN ERDACH LA MOTTE, A. OOSTVEEN, J. G. DE WITT HAMER, JAC. BURGERHOUDT, F. L. DER KINDEREN, J. HOOLBOOM, J. F. FAURE en P. DINANT MEERS.

³⁾ D. LUYCX VAN BREUGEL.

op de gang van zaken werkten, laat zich begrijpen. Wel had men voor de wintermaanden een onderkomen gevonden in de Pieterskerk, zodat de exercities geregeld konden doorgaan ; toch verlieten vele leden het genootschap, terwijl er slechts weinig nieuwe zich aanmeldden. Toen echter het bericht kwam, dat men naar buiten mocht uittreden, voorafgegaan door de resolutie van de Staten van Holland van 7 Sept. 1786 houdende erkenning en goedkeuring, viel er tegelijk een grote opleving te bespeuren. Nieuwe leden stroomden toe, de tamboers en fluitisten werden door beroepsmusici vervangen, een nieuwe exercitiemeester, de sergeant **VITNER** uit Den Haag, werd aangesteld. Het genootschap, dat nog steeds naamloos was, kreeg de naam „Pro Pallade et Libertate”. Alles was dus gereed voor de feestelijke uittocht. De uniformen waren juist klaargekomen. Het bestond uit : een driekante zwarte hoed met gouden troetels, een donkerblauwe rok, wit gevoerd, met rode lakense kraag, de epauletten goud met blauwe streepjes, daaronder een witte kamisool, zwarte stropdas met witte overslaande boord, zwarte broek, witte kousen en zwarte strikken op de schoenen.

Op 14 Oct. defileerde men, voorafgegaan door een detachement korpsisten van het genootschap „Voor Vrijheid en Vaderland”, langs de leden der regering van Leiden, die zich voor het stadhuis hadden opgesteld. Daarna werden schietoefeningen en manoeuvres gehouden. Er werden salvo's gegeven voor de Staten van Holland, de regering van Leiden en voor de Senaat. Men had de Senaat ook voor deze plechtigheid uitgenodigd, doch deze had afgezegd. 3 professoren ¹⁾ waren wel aanwezig ; zij verklaarden als „privé personen” gekomen te zijn en niet de Senaat te vertegenwoordigen. Ook voor deze professoren werd een salvo gelost. Na afloop werden de hoeden getooid met eiketakjes en samen met de leden van „Voor Vrijheid en Vaderland” marcheerde men naar de Werf, alwaar het feest werd voortgezet.

Op 4 Mei 1787 werd aan het genootschap een vaandel aangeboden, dat door enige burgers uit de stad, die onbekend wensten te blijven, geschonken was. De overreiking ging met enige feestelijkheid gepaard. **MR F. G. BLOK**, lid van de vroedschap van Leiden, overhandigde het vaandel met een

¹⁾ SCHULTEN, DAMEN en Luzac

„treffelijke aanspraak”. Het vaandel vertoonde een witte ondergrond, omlijst door koorden van goud en blauw, met aan de ene zijde een staande Pallas die de hand reikt aan een zittende Vrijheid, elk beeld met zijn attributen, aan de andere zijde de Wapens van Holland en Leiden met de Pallas. Er werden nog verscheidene toespraken gehouden en de student VAN DEK AA reciteerde een vers dat hij zelf gemaakt had.

Op 10 Mei 1787 vertrokken enige van de leden naar Woerden om zich ter beschikking te stellen van het Comité van Defensie, tot „hulpe van hunne onderdrukte medeburgers”. In een brief van 23 Mei 1787, aan burgemeesters van Leiden, verzoekt het genootschap hen met vliegende vaandels en slaande trom te mogen afhalen bij de Hogewoerdse Poort en wij kunnen lezen „dat zij aldaar van veel nut voor de goede zaak zijn geweest”. Zij zijn toen echter niet in de stad teruggekeerd. Op 22 Juni vertrekt dan een groot gedeelte van het corps naar Woerden om de wacht te gaan betrekken bij de Gedeputeerden van de Staten van Holland. Zij verzochten de anderen, die in Utrecht en Oudewater ¹⁾ gelegerd waren, zich bij hen te voegen. Op 5 Juli vergadert men te Utrecht. Men neemt stelling tegen het plan „om de genootschappen in den eed der Staten van Holland te brengen en op hoogstderselfs patent te doen marcheeren”. Er wordt unaniem besloten de eed niet af te leggen. Ook wordt een declaratoir voorgelezen van de gewapende burgercorpsen „tot bescherming van het Vaderland uitgetrokken”, waarin zij beloven „om elkander, neffens de andere vaderlanders bij te staan, en de plonderingen, insultes als andersints mede te zullen verhaalen op zulke Staatspersonen, Regenten, Officieren en verdere handhaavers der Justitie door wiens slapheid de voorn. schade waren veroorzaakt”.

¹⁾ In Utrecht en Oudewater waren reeds : W. SCHUYL VAN DER DOES, J. C. VAN APPELTERE, P. SCHULL, A. VAN SCHELLE, J. VAN DER MEULEN, J. W. ROESSING, H. HALDER, A. L. THIERENS en W. J. KERKMAN.

Degenen die volgden waren: H. VAN MEERTEN, A. A. HUYGHENS, H. E. VAN MEERTEN, D. LA PRA, A. OOSTVEEN, JAC. BURGERHOUDT, JOH. BURGERHOUDT, P. J. DE BYE, O. MOLENGRAEFF JUNY, W. H. VAN HAEFTEN, B. HEULE, J. C. ROTGIETER, A. Q. VAN PERSIJN, P. H. MARTINI BUYS, H. B. MARTINI, P. J. B. C. VAN DER AA, J. FOREEST, D. A. BERDENISVAN BERLEKOM, J. L. DOZY, J. MEERBURG, B. ORLERS, P. DINANT MEERS, P. DE SONNAVILLE, D. MOBACHIUS QUAET, alsmede enige anderen die niet bij name worden genoemd.

Dan zwijgt het notulenboek, de rest van de geschiedenis kunnen we slechts gissen. Waarschijnlijk is het corps te Woerden gebleven tot het door de Pruisische troepen op de vlucht werd gedreven. Wellicht zijn de leden, hun wapens en bagage achterlatend, her en der verstrooid. Misschien ook bevonden zij zich in de vesting Utrecht bij het leger van de RI JNGRAAF VAN SALM, toen deze, bij de nadering van een leger van 11.000 Pruisen, tegen alle verwachtingen in, weigerde te vechten en zijn troepen beval de stad te verlaten, zodat de zaak van de van „strijdlust blakende” burgercorpsen bij voorbaat hopeloos was. In ieder geval, dit was voorlopig ¹⁾ het einde van een genootschap, dat zijn korte leven zo vol enthousiasme en idealisme was begonnen.

W. A. FASEL

¹⁾ In 1795, na de omwenteling, werd het genootschap opnieuw opgericht. De wetten en de organisatie van het bestuur werden in hoofdzaken onveranderd gelaten. In plaats van commandanten werden echter officieren, onder-officieren en korporaals aangesteld. Het is niet bekend wanneer het corps is opgeheven.

DE STUDIEREIS VAN
DR GERARD CONRAD BERNARD SURINGAR

NA ZIJN BEVORDERING TOT ARTIS OBSTETRICIAE
DOCTOR IN 1824

Alvorens Dr G. C. B. SURINGAR op zijn wetenschappelijke reis, welke hij den eersten Juli 1824 begon en in September 1825 beëindigde, te volgen, willen wij nader met hem in kennis komen.

Hij is de tweede zoon van LUCAS SURINGAR, Doctor in de Theologie, Predikant bij de Duitsch-Hollandsche Hervormde Gemeente te Lingen (Hannover), Hoogleeraar aan de Doorluchtige School aldaar, en van CATHARINA ANNA ELISABETH BECKHAUS; hij zag den 8ten April 1802 het levenslicht. Zijn jeugdijaren bracht hij te Lingen door en de indrukken, in deze periode ontvangen, zijn van dien aard geweest, dat hij deze later bij voorkomende gelegenheden gaarne in herinnering bracht. Het lager onderwijs echter, dat hij in zijn geboortestad volgde, was zeer gebrekkig; gelukkigerwijze werd dit gemis vergoed door de privaatlessen, welke hij met zijn broeders, behalve van zijn vader, ontving van zijn grootvaders, TJAARD NICOLAAS SURINGAR, den vroegeren burgemeester van Leeuwarden, toen wonende te Lingen, en FRIEDRICH WILHELM BECKHAUS, burgemeester aldaar, alsmede van zijn oom Mr GERARD TJAARD SURINGAR, Rector van het gymnasium en Professor in de Letteren en Oudheden aan de bovengenoemde Doorluchtige School. Toen zijn vader in Mei 1815 het Lingsche professoraat met dat te Leiden verwisselde, was BERNARD, met welken van zijn drie voornamen hij steeds genoemd werd, reeds ver gevorderd met het onderwijs op de Latijnsche school, dat te Leiden in Augustus 1817 loffelijk voltooid werd met het houden van een door hem zelf opgestelde redevoering, bij het afscheid van het gymnasium, getiteld: De literarum Humaniorum praestantia. Als medisch student ingeschreven aan de Leidsche Hoogeschool in het

genoemde jaar 1817, werd hij na volbrachten studiegang den 2^{den} Juni 1824 tot Medicinæ Doctor en nog in diezelfde maand tot Artis Obstetriciæ Doctor bevorderd. Tijdens deze academische opleiding beantwoordde hij drie prijsvragen, waarvan er twee, uitgeschreven door de Leidsche faculteit, met goud bekroond zijn en de andere een eervolle vermelding verwierf vanwege de Groningsche Hoogeschool, wier medische faculteit echter verklaarde, dat zij den schrijver als Victorem alterum, si posset, pronuntiare vellet.

En hiermede zijn wij gekomen tot het jaar, waarin hij een studiereis ondernam naar Gent, Parijs en Berlijn, om slechts de voornaamste hoogeschoolen te noemen, welke hij bezocht, om zijn kennis, hoofdzakelijk betreffende de chirurgie, uit te breiden, terwijl ook andere vakken bij voorkeur op zijn werk-program geplaatsd waren. Voor zijn verdere loopbaan verwijs ik naar het beknopte levensbericht : Bijzonderheden betreffende het leven van Dr G. C. B. **SURINGAR**, vroeger Hoogleeraar in de Geneeskunde te Amsterdam en later te Leiden, medegedeeld door Dr P. H. **SURINGAR**, Hoogleeraar te Amsterdam ¹⁾, waarin zijn wetenschappelijke reis slechts in 't kort wordt aangestipt.

Gedurende zijn buitenlandsch verblijf schreef hij regelmatig naar huis, van welke correspondentie 48 brieven, geadresseerd aan „Monsieur, Monsieur L. **SURINGAR**, Docteur et Professeur en Théologie, Leyde, Royaume des Pays-Bas”, mij ter inzage gegeven werden door den heer W. J. P. **SURINGAR** te Barchem, welke brieven gelegenheid geven zijn studiereis in alle bijzonderheden te volgen en mij als bron gediend hebben, ze aanvullende met enkele bijgevoegde noten. Zij zijn in aangenamen stijl geschreven en uiten hun intimiteit door het opschrift : „Waardste Zeer Geliefde Ouders” en door hun slot, als : „Nū Waardste Ouders ! Het ga U steeds wel en God zij met U ! Groet alle de dierbare huisgenoten hartelijk van mij en houdt niet op aan hem te denken, die steeds aan U denkt en zich noemt Uw liefhebbende Zoon Bernard.” Het is mijn opzet om de onderwerpen, welke tot het medisch gebied

¹⁾ Dr G. C. B. **SURINGAR**. Praktizeerend Geneesheer te Amsterdam 1826—1830, Hoogleeraar te Amsterdam 1830—1843, Hoogleeraar te Leiden 1843—1872, wonend sedert c. 1848: Rapenburg 8, overleden 12 Januari 1874. Opgenomen in het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Jaargang 1874.

Foto Van der Zanden

G. C. B. SURINGAR op 25-jarigen leeftijd
(Anoniem silhouet)

behooren, geheel tot hun recht te laten komen, en den inhoud der andere briefgedeelten, welke zijn ontspanning en private aangelegenheden betreffen, meer op den achtergrond te laten.

Gent

Den eersten Juli 1824 vertrok onze jonge Doctor per schuit naar Rotterdam en vandaar met de diligence via Dordrecht en Antwerpen naar Gent, waar hij den volgenden avond om halfelf aan het hotel des Pays-Bas afstapte. Buitengewone vriendelijkheid ondervindt hij tijdens zijn verblijf te Gent, dat tot 20 Juli duurde, van Professor MAHNE ¹⁾, te wiens huize hij vaak vertoefde en dien hij betitelt als „een allervriendelijkst zeer te voorkomend man, die mij zeker heel veel plaisir zal doen”. Met hem bezichtigde hij, behalve de bezienswaardigheden der stad, het Physisch Cabinet en het Museum voor Natuurlijke Historie, waarvan hij schrijft : „bijde Collecties worden in voortreffelijke Apartementen van het Academie gebouw gevonden en zijn, de korthed van tijd van derzelve aanleg in aanmerking genomen zijnde ²⁾, vrij compleet, doch toonen, met de Leijdsche Musea vergeleken, eene grote armoede. Het Academie gebouw, hetwelk wij vervolgens in zijn geheel zagen,” zoo getuigt hij, „is zeer schoon en op een grootschen voet gebouwt. Alle Collegien worden hierin gehouden, behalven de Botanie, voor wier onderrigt een vertrek in den hortus gevonden wordt, en de Medisch-practische Collegien, die in het Nosocomium, aan het civile hospitaal annex zijnde, gehouden worden.” Ook de Bibliotheek en den Hortus Academicus werden door hem niet vergeten.

Doch laat mij in het vervolg van mijn artikel Dr G. C. B. SURINGAR, voor ZOOVER het mogelijk is, in eigen persoon laten optreden, wat den indruk van het door hem geschrevene niet anders dan verhoogen kan.

„Dagelijks woon ik de Praxis Clinica en Chirurgica in het Nosocomium bij en heb ook gelegenheid gehad, de Praktijk van Prof. VAN COETSEM in het hospitaal te zien, een man, die

¹⁾ WILLEM LEONARD MAHNE, Amsterdammer van geboorte, Hoogleeraar in de Bespiegelende Wijsbegeerte en Oude Letteren, voor welk laatstgenoemd studievak SURINGAR een groote voorliefde had, gelijk hij later, geheel terecht, als medicus literatus bestempeld is geworden.

²⁾ De Universiteit te Gent is in 1817 gesticht door Koning Willem 1.

mij excellent wel bevalt. Ik heb reeds onderscheidene theoretische lessen gehoord, daar ik met een student CALLENFELS, een oud Medicus zijnde, kennis gemaakt heb, die mij des morgens komt afhalen om mij het geleide te geven." In den loop van zijn verblijf te Gent maakte hij kennis met de onderscheidene professoren der Medische Faculteit „die alle excellent vriendelijk en te voorkomende waren. Met Prof. ROTTERDAM ¹⁾, die de oudste der Faculteit en een vrij bejaard man is, heb ik mij lang onderhouden, daar het der moeite waardig is Zijn H.Gl. over het systema van BROUSSIUS te horen spreken, waarvan hij een groot antagonist is". Prof. KLUYSKENS ²⁾ en KESTELOOT ³⁾ deelden hem mede in de mogelijkheid te zijn hem eenige adressen voor Parijs te kunnen geven. Ook ontmoette hij Prof. VERBEECK ⁴⁾ en dronk hij thee ten huize van Prof. VAN BREDA ⁵⁾, die „zeer aardig is" en hem recomandatibrieven zou zenden aan THOUIN en eenige andere professoren te Parijs. Bovendien maakt hij te Gent kennis met „onderscheidene studenten, die Hollanders of Zeeuwen zijnde, op deze Academie studeeren en die mij allen evenveel vriendelijkheid bewijzen". Prof. KESTELOOT beloofde hem te zullen informeeren naar een goede reis compagnon, „daar ZE. dacht, dat er onderscheidene jonge Doctoren van Gent tegen den wintercursus naar Parijs zouden gaan".

Leuven

Over Brussel vertrekt hij van Gent naar Leuven en zal daarna naar Luik gaan, van welke steden hij zegt : „ik wil mij aldaar niet langer dan twee dagen ophouden, daar ik denk dat een paar dagen wel voldoende zullen zijn, om de bijzonderheden op deze Academies te zien."

Gewapend met een brief, ontvangen te Gent van een vriend en gericht „aan den Student VAN SOLINGEN, wiens Vader

¹⁾ JEAN CHARLES VAN ROTTERDAM, Hoogleeraar in de Pathologie en de Praxis Clinica, de eerste Rector Magnificus der Gentsche Universiteit van 1817-1818.

²⁾ JOSEPH FRANÇOIS KLUYSKENS, Hoogleeraar in de Heel- en Verloskunde.

³⁾ JACQUES LOUIS KESTELOOT, Medisch Hoogleeraar.

⁴⁾ FRANÇOIS EGIDE VERBEECK, Hoogleeraar in de Anatomie en Physiologie.

⁵⁾ JACOB GIJSBERTUS SAMUEL VAN BREDA, Hoogleeraar in de Botanie en de Natuurlijke Historie.

Chirurgiae Prof. te Leuven is”, begeeft hij zich aanstonds naar het genoemde adres. „De Prof. zelf was niet wel en kon mij niet spreken, echter vond ik zijnen zoon te huis, aan wien ik den mij gegeven brief overhandigde, en die zich terstond bereidwillig betoonde om mij het voornaamste der stad te laten zien. Wij begonnen dadelijk onze wandeling en kwamen het eerst in het Cabinet voor de Natuurlijke Historie, het welk zich in een vrij groot gebouw bevindt, nog al een schone Collectie vogels en mineralia heeft, maar anders zeer arm is. Het zelve staat onder de directie van Prof. **ADELMANN**, die een Duitscher is, Chemie, Botanie en Natuurlijke Historie doceert en in het zelfde gebouw zijne woonplaats heeft. Na ons wat met den Professor, dien wij na het bezichtigen van het Cabinet spraken, onderhouden te hebben, gingen wij het Academie gebouw zien, het welk in vorige tijden een Spin-Collegie geweest is, doch thans zeer goed tot een Universiteits gebouw schijnt geappropriert te zijn. Boven dit gebouw zelve wordt de Bibliotheek gevonden, terwijl men beneden aan den ingang eenen groten boekwinkel van den Academie drukker vindt. De hortus Academicus, die zedert twee jaren aangelegt is, is vrij groot, en voor al door eene prachtige Oranjerie, waarvan ik nooit weergâ gezien heb, merkwaardig. Digt bij den zelve wordt het theatrum Anatomicum gevonden, het welk ik echter van binnen niet gezien heb, omdat de uiterlijke gedaante en grootheid genoegzaam bewees, dat het niet veel konde zijn.”

Na uitgebreid te hebben over het panorama vanaf de Cesarsberg en het gothische Stadhuis, gaat hij aldus verder : „De Bibliotheek wordt boven het Universiteits gebouw gevonden en kan op eene zeer goede inrichting aanspraak maken. Het getal van volumina wordt meer dan 60.000 geschat ; jammer maar dat de Franschen er meer dan 6000 van de voornaamste en kostbaarste uitgaven hebben meegenomen ; manuscripta zijn er weinig, behalven eenige vooral van Ovidius en van de Instituten van Justinianus. Ik zag er een prachtige uitgaaf van de Opera Anatomica van Vesalius, op perkament gedrukt, waar van nergens melding gemaakt wordt en die een geschenk zou zijn van Keijzer **MAXIMILIAAN** van Oostenrijk. Ik woonde de les van **GOBBELSCHOY** over de Pathologie bij ; deze Professor is een man van zeer ouden stijl en nog van de vorige Academie afkomstig. Ik ging ook een visite aan Prof.

BECKER ¹⁾ brengen, die mij zeer vriendelijk ontving en mij aanbood over al het geleide te willen geven." Te Leuven woonde hij ook een les bij in de Obstetrie van Prof. VAN SOLINGEN, waar hij den student VAN YRSCHOT, die weleer in Leiden gestudeerd had, ontmoette en met wien hij het Theatrum Anatomicum, hetwelk zijn verwachting overtrof en de chirurgische instrumenten zag, als ook het Nosocomium Academicum, „in het welk zelf een altaar gevonden wordt en waar dagelijks de mis wordt gelezen". Prof. ADELMANN begunstigt hem met recommandatiebrieven aan Prof. GAEDE te Luik en aan NEES VON ESENBEEK en GOLDFÜSZ te Bonn, „het welk" zegt hij „mij zeker van dienst kan zijn".

Luik

Op Leuven volgde een kort verblijf te Luik, hetwelk hij per diligece in 10 uren bereikte, gezeten „in de coupée, die voor gedistingueerde perzonen is", waarvoor hij twee francs betalen moest boven het gewone tarief van 10 francs 55 centimes. Met Prof. GAEDE, bij wien hij een les over de Botanice bijwoonde, bezichtigde hij aldaar den Hortus Botanicus en het Cabinet voor Natuurlijke Historie, „het geen rijker dan de overige Musea schijnt te zijn en schone specimina van vogels en mineralia, de eerste van TEMMINCK ²⁾, de laatste van BRUGMANS ³⁾ in zich bevat". De voornaamste hospitalen bezocht hij met Dr SAUVEUR.

Bonn

Belangrijker was het bezoek aan Bonn. De afstand van uit Luik werd in 24 uur afgelegd via Aken en Keulen. Nu wendde hij zich het eerst tot Prof. GOLDFÜSZ, die te Poppelsdorf bij Bonn woonde en hem toonde „het Cabinet voor Zoölogie en Mineralogie, hetgeen voor al aan inlandsche produkten zeer rijk is en voor Geognosie zeer belangrijke specimina heeft. Prof. GOLDFÜSZ heeft voornamelijk in Zoölogie grote verdiensten". Bij Prof. WALTHER woonde hij eenige malen het clini-

¹⁾ GEORGES JOSEPH BECKER, Hoogleraar in de Classieke Letteren, overleden 1837.

²⁾ COENRAAD JACOB TEMMINCK, Directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden 1820—1858.

³⁾ SEBALD JUSTINUS BRUGMANS, Hoogleraar in de Natuurlijke Historie, Plantkunde en Chemie te Leiden 1786—1819.

sche college bij, waar hij o.a. een amputatie infra genu zag doen ; het Clinicum Chirurgicum is „eene zeer grote inrichting, waar jaarlijks, de buiten patiënten mede gerekent zijnde, 1800—2000 zieken geholpen worden”. De Bibliotheek, het Cabinet der Anatomie en het Archaeologisch Cabinet of Gipsoteca werden bezocht en aan Prof. NEES VON ESENBEEK ¹⁾ werd een bezoek gebracht. Van dezen hoogleeraar merkt hij op, dat hij hem „dadelijk herkon en die zich ook mijner herinnerde. Dezelve liet mij den Bothanischen tuin zien, die bijna even groot als de onze zijn zal, een heerlijk gezicht op het Zevengebergte heeft, en 7000 planten bezit, welk getal zeker vrij groot is, wanneer men in aanmerking neemt, dat LINNEUS in het geheel 8000 beschreven heeft. De Prof. wandelde met mij naar de stad, om mij in kennis te brengen met den Academischen Prosector WEBER, die door zijne Osteologie van den mensch en van de huisdieren bekend is en thans een groot werk met platen voor de gehele Anatomie comparata ondernomen heeft. Wij deden eene wandeling en ontmoetten den Med. Prof. ENNEMOSER, den Archaeoloog NIEBÜHR, en den dichter A. G. SCHLEGEL” ²⁾). Bij Prof. NASSE volgde hij zijn college over Anthropologie, , die dat Collegie zeer smakelijk houdt en in het eerste gedeelte onderzoekt, hoedanig de mensch volgens zijne lichamelijke structuur zijn kon en zijn moest en in het tweede, hoedanig de mensch thans is. Volgens deze Platonische hoofdverdeeling, draagt Z.E. de Anthropologie voor en heeft omtrent 270 intekenaren op dit Collegie. Ik ging bij den Geheimrath HARLESS dineeren, die met SPRENGEL VAN HALLE voor de grootste geleerde in het Medisch vak gehouden wordt ; hij is een zoon van den Graecus HARLESS en heeft een zoon, die het vak van zijnen Grootvader weder opgevat heeft. Ook bezocht ik den Anat. en Physiol. Prof. MAIER, bij wien ik op eene zeer aangename wijs een uurtje sleet. De Professoren GAEDE uit Luik, NEES, WEBER, HARLESS en MAIER uit Bonn denken dezen zomer in Holland te komen en hebben gezegt mij in Leijden te zullen komen bezoeken”. Ruim een week heeft onze SURINGAR te Bonn vertoefd. Den 1sten Augustus vertrok hij over Keulen, Dusseldorf, en Kleef

¹⁾ THEODOR FRIEDRICH LUDWIG NI-ES VON ESENBEEK, Professor in de Botanie. Hij is een broeder van CHRISTIAN GOTTFRIED DANIEL, Inspector des botanischen Gartens und Repetenten der Botanik ; beide te Bonn.

²⁾ B.G. NIEBUHR, A. W. VON SCHLEGEL.

naar zijn ouderlijk huis te Leiden, „Ik ben verlangende, U en de overige mij dierbare huisgenoten weder te zien”, zoo schrijft hij aan zijn ouders.

Parijs

Den 25sten October 1824 vertrok hij weder om zijn studiereis voort te zetten. Ditmaal was zijn doel : Parijs. Ik kan niet nalaten even stil te staan bij de audiëntie van Koning WILLEM 1 op Woensdag 27 October, welke SURINGAR bijwoonde tijdens zijn oponthoud te Brussel. Hij huurde een klak en een degen, elk voor 3 francs en „reed met den Heer ROMSWINCKEL naar de audiëntie”. In de antichambre ontmoette hij eenige kennissen en tot den Koning toegelaten, „liep de audiëntie in de volgende woorden af :

(Ik) Sire ! De Dissertatie, waarmee ik te Leijden gepromoveert ben, en die ik de eer etc., ben ik zoo vrij aan te bieden ; ik heb dit niet vroeger kunnen doen.

(Z.M.) Wanneer is je reis bepaalt ?

(Ik) Sire ! Ik heb het begin van dezelve gemaakt en gaa morgen naar Parijs.

(Z.M.) Dat is een heel boekdeel (op de Dissertatie wijzende), heb je dat alles geschreven ?

(Ik) Sire ! dezelve is groter dan ik wel wenschte, doch het ontbreekt wel eens aan tijd, om, hetgeen men geschreven heeft, genoegzaam te beschaven en te bekorten.

(Z.M.) Ik hoop, dat de reis alle mogelijke genoegens voor U zal hebben (zich buigende, doch mij terug roepende en vragende) hoe vaart Mijnheer Uw Vader ?

(Ik) Geobligeert Sire ! Vrijwel, ik beveel mij in Uwer Majesteits protectie.”

Den volgenden dag vertrok hij des avonds met de Diligence naar Parijs. „In een klein gezelschap verlieten wij Brussel, daar ik met één Heer in de voor drie perzonen bestemde coupé zat, slechts een Heer in de voiture zelve was, en eene juffrouw in de Cabriolet had plaats genomen, die in deze rijtuigen geheel boven in de vorm van een chais gevonden wordt.” Het kostbaarste van zijn bagage waren zijn recommandatiebrieven, welke met een viertal ‚geopende’ ver-

meerderd waren, „zijnde deze brieven voor Prof. ORFILA, Prof. RICHERAND, Doct. DALMAS, Médecin du Roi en Mons. Y'SLER. Deze brieven zijn alle op eenen zeer gunstigen toon geschreven en ik beloof mij veel nut en genoegen van dezelve te zullen hebben”.

Te Parijs huurde hij een kamer in het hotel de Champagne, Rue des Mathurins St. Jacques, waar nog vier andere Gentsche studenten logeerden en ook de heer P. J. WAUTERS, Doct. en Médecine, een vriend van hem. „Dit hotel heb ik verkozen om nader bij de école de Médecine en meeste hospitalen te zijn en om beter van het gezelschap mijner Gentsche Vrienden te kunnen profiteeren. Mijne kamer is niet groot, echter zeer netjes en goed gemeubileert ; in een secretaire, commode, boekekasje, tavel en bedtaveeltje bestaat het ameublement van mijn vertrek. Eén groot inconvenient is er aan mijne kamer verbonden, namentlijk dat er niet gestookt kan worden ; echter hoop ik, dat ik deze moeilijkheid overwinnen zal, doordien ik het regt heb de eerst vacant komende kamer te kunnen betrekken ; de Heer WAUTERS heeft mij ook aangeboden van zijne kamer en zijnen haard mede te kunnen profiteeren, hetgeen mogelijk nog de beste keus zal zijn. Ik betaal voor deze kamer, alles zaamgenomen, 18 francs in de maand, hetgeen zeker niet duur is ; ik heb 't uitzicht op straat en op de Salle d'étude pour Mss les Élèves en Méd., waarvan ik de volgende maand hoop gebruik te maken, daar men hier voor 5 francs eene grote collectie van nieuwere fransche werken en tot 11 uur 's avonds eenen warmen haard vind, hetgeen voor ons, die deze zaal juist voorover ons hôtél hebben, zeker zeer aangenaam is.”

In den loop van zijn verblijf ziet hij alle merkwaardigheden van Parijs, wier opsomming buiten mijn bestek ligt. Het eerst vermeldt onze jonge Doctor in zijn brieven het volgende : „Ik woonde de les bij van THÉNARD, die eene inleiding op de algemeene Chemie had, onder handgeklap binnen kwam en onder het applaudiceeren der menigte het op eenen groten voet aangelegde lokaal verliet. Vrijdag morgen (25 Februari 1825) werd DUPUYTREN in grote haast uit het hôtél-Dieu geroepen, het geen hij terstond op zijne muilen verliet, daar men vertelde, dat de grote Chemicus THÉNARD bij ongeluk zich zelvee vergeven had ; het kwam er op neer, dat de Prof. in de les in plaats van een glas zuikerwater een glas met Mercur. Sublim.

Corrosivus genomen en uit hetzelfde gedronken had ; de spoedig aangebrachte hulp deed weldra alle verschijnselen van vergiftiging en alle gevaar verdwijnen.

„Ik heb de les van **BROUSSAIS** bijgewoont, die eene grote menigte hoorders had en, eene inleiding op de Physiologie gevende, over definitie van Medicijnen, gezondheid en ziekte sprak, de vereischten voor een Geneesheer opgaf en over de fata van het vak verhandelde, dezelve met grote éloges op zijne nouvelle doctrine médicale besluitende.” Twee maanden later schrijft hij : „**BROUSSAIS**, de vriend of de vijand der bloedzuigers, wiens eerste lessen over de Physiologie ik gehoord heb, is met den cursus der Pathologie begonnen, waarvan ik weder de eerste lessen gratis horen kan, hetgeen nog al interessant is, daar dit systeem de Medische wereld zoo zeer in oproer brengt.”

Betreffende den toegang der andere lessen meldt hij : „Ik heb mij van de nodige toegang biljetten tot de lessen en hospitalen voorzien, daar ik op het vertonen van mijn Doctorale diploma cartes d'entrée verkregen heb tot de école de Médecine, waar alle publieke theoretisch-medische lessen gegeven worden, tot de Sarbone, een gebouw uit vertrekken voor de Faculté des Sciences bestaande, en tot het hôtel-Dieu ; daar men voor de overige hospitalen zulk een kaart van toegang niet nodig heeft. Het is een groot voorrecht voor de Med. Doctores alle deze lessen gratis te kunnen bijwonen daar de studenten zelve geïnscribeert moeten worden en alle 3 maanden 30 fr. betalen.”

Geregeld bezoekt hij „het hôpital des Vénériens, hetgeen door de twee **CULLERIERS**, oom en neef, wordt waargenomen en waar dagelijks meer dan tweehondert zieken behandeld worden”. Ook volgt hij het college van **BEUDANT** over Mineralogie, hetwelk hem uitstekend bevalt, van **MARJOLIN** over Pathologia Chirurgica, van **CUVIER** over Anatomie Comparata, van **SEGALAS** over Physiologia experimentalis en van **GEOFFREY SAINT-HILAIRE**.

Als **SURINGAR** een halve maand in Parijs is, geeft hij een verslag van zijn dagverdeeling. „Wat mijne leefwijze aangaat, is dezelve thans, daar nu bijna alle de lessen eenen aanvang genomen hebben, van den eenen dag aan den anderen gelijk. Des morgens te 7 uur wordt er met een petit pain d'un ou deux sous ontbeten, en dat wel op straat, terwijl men bezig

is naar het hôtel-Dieu ¹⁾ te gaan ; het bezoek der krankten, het doen der operatiën en het verhaal der historiae morborum duurt hier tot tien uur ; men is vermoeid, wanneer men dit hospitaal heeft verlaten, daar het bezoeken van 5000 zieken niet gemakkelijk is en het getal der aanschouwers en hoorders zoo groot is, dat men telkens gedrongen wordt. Het is jammer, dat de Clinische lessen in de hospitalen alle op denzelfden tijd plaats hebben, zoo dat men naar het eene gaande, in het andere niet komen kan ; door afwisseling moet men dus zoeken overal te zijn en alles gezien te hebben. Te tien uur gaa ik meest naar huis, om den morgen op mijn kamer door te brengen, daar ik denk hiervan meer nut te hebben, dan van de menigvuldige theoretische Collegies, welke men van des morgens zeven uur tot 8 uur des avonds kan bijwonen. In den beginne heb ik dezelve zomtjids bijgewoont, om de onderscheidene Professoren ten minsten van aanzien te leeren kennen. Des nademiddags heb ik van 4-6 bij LISFRANC Collegie over Theoria Chirurgiae, welke lessen nooit door mij verzuimt worden. Tot nog toe heb ik alle avonden op mijn kamer of op die van mijn Vriend WAUTERS doorgebracht ; ik heb reeds eene vrij grote verzameling van historiae morborum, die, zoo niet voor anderen, voor mij zelven te minsten zeer belangrijk zijn. Het is aangenaam, dat ik ook van de boeken mijner Contubernalen profiteeren kan, daar de Bibliotheek van mij zelven nog niet groot is ; ik heb echter eenige zeer goede boeken bij uitdragers of taveltsjesmannen gekocht, die met hunne boeken doorgaans zeer goedkoop zijn."

Ten zeerste voelt hij zich verbonden aan de collegies van LISFRANC. „Deze is volgens mijn oordeel een voornaam docent voor de Theoria Chirurgiae et Operationum. Op de Nouveaux Elemens de Chirurgie van Begin had ik ook reeds mijne attentie gevestigd en had, daar het boek mij zeer door den uiterlijken vorm beviel, reeds plan het te koopen, dagelijks echter LISFRANC op dit werk horende schelden en vloeken, weet ik niet, of het raadzaam is, daar beide de kijdende partijen wel ongelijk zullen hebben. De laatstgenoemde Prof. zelf geeft binnen kort eene Médecine Opératoire uit, waarvoor Z.H.G.I., zoo als men zegt, 20.000 fr. van den boekverkoper en uitgever

¹⁾ „Nabij de Eglise de Notre Dame staat het hôtel-Dieu, op de Seine gebouwt zijnde en met een zeer schoon front tegen over de kerk uitkomende."

ontvangen heeft ; dit werk zal uit twee deelen bestaan, zeer vele platen bevatten en 30 fr. kosten.

De Cours des Opérations van LISFRANC wordt alle dagen gehouden, des Zondags alleen uitgezondert ; ik ben nog in elke les bezig geweest en heb 8 operatiën, die natuurlijk nog onder de gemakkelijkste behoren, gedaan. Deze Cours bevalt mij best en ik begin er zoo veel lust in te krijgen, dat ik wel den gehelen dag zou opereren willen, indien ik slechts een cadaver ter mijner dispositie had. Indien wij iets verder in de lessen zullen gevordert zijn, denk ik een cadaver te kopen, om in het zelfde gebouw de Operaties te kunnen repeteren. LISFRANC gaf „een extra-representatie, om de Cataract-Operatie op Schapeoogen te laten doen. Het spijt mij geen tweede cursus te zullen kunnen volgen ; daar ik echter de methode van elke operatie opschrijf, zal ik dezelve naderhand zonder veel moeite weer kunnen doen.” Voor elken cursus bij LISFRANC moet 25 fr. betaald worden.

Ook is hij een getrouw bezoeker van het hôtel-Dieu, waar Prof. DUPUYTREN eerste chirurg is en „dikwijls zeer gewichtige operatiën geschieden. Wat het verband leggen betreft, dit zal ik niet in Parijs leeren kunnen, daar er geen enkele cursus in het winter halfjaar gegeven wordt, maar men dezelve daar en tegen, zoo als ik op eene Zomer h.j. Series gezien heb, overvloedig gewoon is te geven in het zomer halfjaar, dat met den eersten April een begin neemt. Hiertoe zal ik wel in Berlijn gelegenheid hebben, waar ongetwijfeld over Verbandslehre gedoceert wordt. In de Charité ¹⁾ heb ik eenige keeren de klinische lessen van LAENNEC bijgewoont, die het door zijnen Stethoscoop ver in de kennis der borstziekten gebracht heeft, deze echter allen op een en dezelfde wijze behandelt, door contrastimulantia namentlijk, volgens de leer van RASSORI. Over Craniologie of Phrenologie hoorde ik de les van SPURZHEIM, in vorige tijden eenen vriend, doch nu eenen vijand van GALL, wiens leerling hij is en met wien hij veel over deze stof heeft geschreven. Ook woonde ik de les van GALL over de Craniologie bij, die mij zeer wegens de voordragt van derzelver verdediger beviel en welke het wel der moeite waard is bij te wonen om eene schone Collectie van Crania, tot het gehele dierenrijk behorende, te zien. Over de nieuwe manier van het

¹⁾ Hôpital de la Charité, gesticht in 1607 door MARIA DE MEDICIS.

genezen der bogchels heb ik het een en ander in de Fransche journalen gelezen, hetgeen mij nog al aannemelijk voorkomt ; ik heb hier uit het nodige geëxerpeert, ZOO dat ik Prof. DU PUI ¹⁾ hier omtrent informatie zou geven”.

Geregeld maakt SURINGAR gebruik van de Medische Bibliotheek , „het is jammer dat er geen Catalogus in usum communem gevonden wordt en ik dus altijd vragen moet of er het verlangde werk is. In hetzelfde gebouw, in de école de Médecine namentlijk, wordt het Medische Museum gevonden, uit vier grote vertrekken bestaande, waarvan elk bijzondere specimina bevat : 3 Praeparata Anatomica ; 2 Instrumentorum Chirurgicorum apparatus ; 3 Speciminum Anatomicorum et pathologicorum ectypa cerearea ; 4 Pharmacopoea remedium simplicium et compositorum specimina continens ; ik behoef U niet te zeggen, dat er in deze zalen grote schatten gevonden worden en dat dezelve ook voor Vreemdelingen van veel waarde zijn”. Van het Museum der Natuurlijke Historie zegt hij, dat „het zeer schoon is, echter eenige ledige plaatsen heeft, die waarschijnlijk door voorwerpen van het Leijdsche Museum te voren werden ingenomen”.

Bij het bezichtigen van het hotel des Invalides, „hetgeen onder de grootste merkwaardigheden van de hoofdstad behoort” vond hij het „opmerkelijk, dat onder de verminkten het meerendeel blinden zijn, eene omstandigheid, die wel eenigszins te bewijzen schijnt, dat de Oogenheekunde nog vele vorderingen in Frankrijk te maken heeft”.

Van de bezoeken, welke hij maakt, is vermeldenswaard, dat „de Heer **PERSOON**, volstrekt hollandsch met mij spreken wilde ; daar dit echter zeer gebrekkig ging, sprak ik met denzelven hoogduitsch, hetgeen ZE. zeer aangenaam scheen te zijn. Dezelve is van de Kaap geboortig, doch heeft in Lingen zijne opvoeding genoten en het latijn geleerd ; dezelve informeerde zich zeer naar STRUCKER, naar den Conr. WARNING, naar JULICHER en anderen. Toen dezelve op mijne Comm. Botanica het woord LINGENSIS zag staan, was de man ZOO blijde, dat hem de tranen in de oogen kwamen. Ik had diep medelijden met de grote behoefte van een ZOO geleerd man te zien, die na LINNEUS zeker de eerste Botanicus moet genoemd worden. Ik hoop denzelven eens weder te be-

1) MEINARD SIMON DU PUI, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Leiden.

zoeken, daar ik nog zelden eene zoo grote hartelijkheid gevonden heb". Dit tweede bezoek heeft hij dan ook gemaakt en bij het afscheidsbezoek „wilde de Heer PERSOON dat ik een boek tot een aandenken uitzocht ; ik wilde denzelven echter in zijne omstandigheden hierdoor niet ontrieven".

Een ander persoon, voor wie SURINGAR veel voelde, is de heer KASTELEIJNS. „Deze is in vorige tijden Chirurgijn te Amsterdam geweest en door eenige stukken in de Verhandelingen van het Genootschap Arti Salutiferae bekend ; thans woont dezelve zedert eenige jaren in Parijs, daar het verlies van zijn gezicht en eene gedeeltelijke verlamming denzelven voor het uitoefenen der kunst ongeschikt en ongelukkig gemaakt hebben. Het is een hoogst interessant man, die solide kennis schijnt te hebben en gaarne over zijn vak spreekt ; ik moet zeggen reeds veel van denzelven geprofiteert te hebben. Indien deszelfs woning geen uur van de mijne verwijdert was, zou ik denzelven zeker zeer dikwijls willen bezoeken."

Ook maakte hij kennis met „den Graecus J. B. GAIL, die, zoo als ik hoor, een Anacreon Xenophon en Thucydides heeft uitgegeven". Met MARRON zag hij „den tuin van den Heer BOURSAULT, waar eene rijke verzameling van uitlandsche planten en prachtige Orangeriën waren, terwijl in een van deze laatste een Romijnsch bas-relief van III.000 fr. was, hetgeen voor zulke rijke liefhebbers mogelijk zeer schoon is, doch mij geen 55.000 guldens waard zijn, die ik waarlijk beter besteden zou". MARRON is de Parijsche predikant P. H. MARRON, geboortig uit Leiden, die vele malen als gastheer van SURINGAR zich heeft doen kennen en hem ook verzocht heeft het leven en de werken van Prof. EDUARD SANDIFORT te beschrijven voor de Biographie Universelle van Michaud.

Toen SURINGAR Parijs verliet, gaf MARRON hem het volgende afscheidsvers :

G. C. B. S. Parisiis Berolinum abeunti.
Vade bonis avibus ! noto Germania laudem,
Quam patria et Gallus, conferat aequa tibi.
Usque suo tibi fida comes sit Hygeia ministro,
Leidanis et te reddat amica focus.
Qua te cunque tamen conducant fata viarum,
Immemori nunquam mente, Gerarde, cadam.

Bij een bezoek aan den baron FÉRUSSAC vertelde deze „dat er in het Bulletin des Sciences et des Arts voor Februarij eene aankondiging of recensie van mijne Dissertatie gevonden wordt. Ik heb geen gelegenheid gehad dezelve te lezen ; derzelve schrijver is Pr. VIREY, die in Parijs eene grote reputatie heeft en, behalven menigvuldige andere werken, eene Philosophie de l'homme in den geest van HERDER geschreven heeft.”

Tot de vriendschaar van SURINGAR behoort ook de familie DUFOUR. „Mijnheer en Mevrouw DUFOUR en derzelve schoonzoon en dochter D'ORAGNE zijn zeer gastvrije en hupsche menschen. Het meest hindert mij dat de eerste vraag in gezelschap altijd is of men in de Comedie geweest is, waar op men, indien ze ontkennend beantwoord wordt, gewoon is te zeggen : mais mon Dieu vous n'avez pas été au spectacle ?”

Berlijn

Vier en een halve maand heeft SURINGAR te Parijs doorgebracht. Den 15den Maart 1825 vertrok hij naar Duitschland, „zittende in de coupé van de diligence. Met geheel andere gedachten zag ik naar de zich aan mijn gezicht onttrekkende torens der hoofdstad terug, dan ik ze bij mijne aankomst begroet had. Toen naderde ik namelijk met schrik en huivering de stad, die ik slechts van haar slechte zijde kende en waar voor mij, vooral door de beschrijving van Vriend DA COSTA, huiverde ; thans verliet ik dezelve vrolijk en opgeruimd, mij met genoeg de menigvuldige bewijzen van Vriendschap, die ik er genieten mogt, herinnerende en in zoo verre met leedwezen dezelve verlatende”. Ook voor de verdere voortzetting zijner studiereis was hij goed van aanbevelingen voorzien. Van den advocaat JOURDAN ontving hij een brief van recomman-datie voor Strassburg ; van Prof. BLONDEAU voor Leipzig ; van den heer MARRON voor een Professor der Anatomie te Strassburg ; van LEDEBOER en VAN MAANEN voor Berlijn, zijnde de laatste voor Dr HESSE en van FAGEL ¹⁾ een voor Generaal, baron DE PERPONCHER, te Berlijn om een gemakkelijke manier van correspondentie door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken te verkrijgen met Holland, wat hem

¹⁾ Son Excellence le BRON FAGEL, Envoyé (extraordinaire) de Sa Majesté le Roi des Pays-Bas.

uitermate gelukte, daar deze correspondentie niet alleen een gemakkelijke, maar zelfs een kostelooze werd.

Nu was het doel der reis : Berlijn, hetwelk hij wilde bereiken met eenige etappen, zooals te Strassburg, waar hij „een bezoek heeft gebragt aan den Heer BELMAS, Chef des travaux anatomiques à l'université” ; te Heidelberg, waar hij „de les van TIEDEMANN bijwoonde en persoonlijke kennis maakte met Dr FOHMANN, die Prosector en privat docent is” ; te Leipzig, waar hij Prof. WEBER ontmoette, „hetgeen een zeer beroemde Anatomicus is als mede Prof. KÜHN, den uitgever van de Medici Classici Graeci” en te Halle, waar hij „Prof. FRIEDLÄNDER bezocht, die de institutio Medicinae heeft uitgegeven en die mij eenen aanbevelings brief aan Prof. OSANN, HUFELAND's schoonzoon en aan Prof. CASPER, schrijver van de Charakteristik der französischen Medizin heeft meegegeven”, om slechts een enkele bijzonderheid betreffende elk van deze plaatsen aan te stippen.

Het was de 8ste April, toen SURINGAR te Berlijn aankwam. Na eenigen tijd in „het hôtél de Petersbourg” vertoefd te hebben, huurde hij „beij der Wittwe HENNIG, Dorothéenstrasse, nr 49 eene niet zeer grote doch zeer nette kamer, eine Treppe hoch, met bureau, Secrétaire, drie taveln en een Sopha, oneindig duurder dan ik het in Parijs had, doch heb het daarvoor ook veel beter, te meer daar ik wel eens bezoek op mijne kamer ontvangen zal. Zij bevalt mij bij uitnemendheid wel, vooral daar de menschen zoo goed zijn en veel zorg voor mij dragen”. Zijn eerste werk was : „in het Berliner adres-boek de onderscheidene woningen op te zoeken van hen aan wie hij brieven had of die hij bezoeken zal.” Dit was geen sinecure ; „het adres van den Kammergerichts Rath MÜLLER opzoeken- de heb ik 400 van den zelfden naam en bijna zo C. MÜLLERS gevonden”.

In het begin van zijn verblijf hield hij zich bezig „met het redigeeren der in Parijs gemaakte Chirurgische waameemingen en ben hiermee wel goed op weg”, zoo schrijft hij, „doch nog lang niet aan het einde, echter hoop ik, dat er bij mijne terugkomst in het vaderland niet veel meer aan ontbreken zal. Tot studie op mijne kamer heb ik mij het onlangs uitgekomen Lehrbuch der Chirurgie van DZONDI gekocht en wilde mij wel gaarne het nog meer classieke van CHELIUS aanschaffen, zoo het geen 9 Th. kostte, dat zeker voor twee matige delen in

oct avo zeer veel geld is". Al spoedig maakt hij „eene visite bij Prof. GRAEFE om de permissie te vragen om, zijn Clinicum bijwonende, onder de praktikanten en operateurs te behoren ; dezelve heeft mij beloofd een der eersten te zullen zijn". Ook volgt hij de lessen van RUST en schrijft over beide : „Wat mijne Collegies betreft, woon ik dagelijks de Chirurgische Clinica van RUST en GRAEFE bij. Beide bevallen mij bij uitstek wel, daar het onderricht aan het ziekbed gegeven zeer grondig en on-eindig veel beter dan te Parijs is, waar men te veel op eigen vleugels moet drijven. RUST is aan het ziekbed hoogst leerzaam en verre boven GRAEFE te stellen. Ook vallen hier dagelijks veel meer operatiën voor dan ik te voren gedacht had. Bij GRAEFE worden dagelijks operaties door élèves zelve gemaakt In de Charité echter worden alle Operaties of door RUST zelve of door de Chirurgijns van het hospitaal gemaakt. De behandeling der patiënten was tot nog toe steeds voor hun, die hunnen cursus maken, daar ieder voor zijn Staats-examen gedurende twee maanden Chirurgische patiënten in de Charité behandelen moeten, dus zal ik waarschijnlijk hiertoe geene gelegenheid hebben, daar ik hoor dat het getal der cursisten gedurende het gehele semester bijna even groot blijft". Toch kan hij later melden, dat zijn eerste patiënt bij GRAEFE is „een jongetje van $\frac{3}{4}$ jaar met fractura femoris, een half uur van mij af wonende. Het kost mij dus veel tijd dit kind dagelijks te bezoeken en ik heb daar die menschen arm zijn, het gehele verband zelf moeten maken. Hierna krijgt hij een jongetje met oogontsteking en eenen anderen van 7 jaren met eenen geluxeerden arm ; liever had ik, dat men mij eenen patiënt voor bloedige operatie bestemd gegeven had". Ook moet hij in het Instituut van GRAEFE „bij eenen getrepaneerden waken".

„De overige Collegies van RUST, de kliniek van NEUMANN, van BERENDS, van HUFELAND en OSANN woon ik zoo alternatim bij en hoop, dat ik op deze wijze wel zal kunnen blijven hospiteeren. Des Zaturdags leest Prof. BERENDS over de Aphorismen van Hippocrates, die hij op eene zeer classieke wijze behandelt ; jammer dat een man van zijne kennissen en onder de Duitsche Medici waarschijnlijk de beste latinist, niets geschreven heeft en denkelijk door zijnen ouderdom een grote phlegmaticus is."

SURINGAR maakte wel bezoeken „bij den Staatsraad HUFEL-

LAND, die zeer deftig doch tevens zeer vriendelijk is ; omtrent het laatstgenoemde verschillen zeer de gevoelens van hun die hem bezochten". Dezen Professor noemt hij ook in verband met de vaccinatie „Daar Dominé SCHACHT zich nu nog heeft laten vaccineeren, moet zeer bevreesd hebben ; dat dit echter in Engeland meer geschied, herinner ik mij ergens gelezen te hebben. Dat gevaccineerden zich ten tweden male wederom vaccineeren laten, ziet men hier ook zontijds en er zijn Geleerden, onder anderen HUFELAND, die geloven, dat de vaccine slechtsvoor een zeker getal jaren, 25 b.v., haare kracht behoudt ; dezelve bewijzen dit hierdoor, dat eene tweede vaccinatie na 6 weken b.v. geheel zonder gevolg is en daar en tegen na 12 of 20 jaren in het werk gesteld weder echte variolae voort brengt. Ik voor mij deel meer het gevoelen van Prof. THUËSSINK, die aanneemt, dat de koepokken op de plaats, daar dezelve geënt werden, geregeld kunnen verlopen zonder nogthans den gehelen organismus aangedaan en in den zelven de dispositie tot de pokken weg genomen te hebben. Z.H.Gel. gaf daarom den raad om eenige dagen na de insitio variolarum, deze op den anderen arm te verrichten om zoo te zien of de eerste vaccinatie voldoende en door het gehele ligchaam gewerkt heeft."

Van de Hufelandsche Bibliotheek ¹⁾ kocht SURINGAR het laatste nummer, waarin een korte aankondiging van zijne Dissertatie voorkomt, als volgt : „Disputationen von solchem Umfang erscheinen in Deutschland nicht, auch selten von so fleissiger Bearbeitung. Ihr Verfasser hat mit Auswahl gelesen und das Gelesene bedacht. Seine Arbeit zerfällt in zwey Haupttheile etc. Wenn auch gerade nicht neue Entdeckungen oder Ideen hier entwickelt sind, so ist doch das Bekannte trefflich zusammen gestellt, und Referent kennt kein Buch, in welchem von Bildungsfehlern so umfassend und gründlich gehandelt worden wäre, als diese Disputation, die doch hoffentlich durch den Buchhandel wird verbreitet werden".

In dit verband dient de volgende passage uit SURINGAR'S brieven vermeld te worden : „In het Kritische Repertorium für die gesammte Heilkunde von 1. N. RUST und 1. L. CASPER, V Bd. 2 St. Berlin 1824, pag. 301, heb ik de volgende korte

¹⁾ Bibliothek der practischen Heilkunde von Hufeland und Osann. 1825. April, pag. 234.

aankondiging van mijne Commentatio Medica gevonden :
„Diese Schrift zeichnet sich durch einen vollständigen literarischen Apparat über den behandelten Gegenstand und durch kritischen Geist aus. Der Verfasser nimmt sechs Gesetze an (ähnlich den Sechs Gesetzen des Bildungstriebes, die Blumenbach aufgestellt hat) nach denen die Natur verloren gegangene Theile wieder ersetzt.“

„De Medicinaalrath **CASPER** wilde mij gaarne als Mitarbeiter aan dit Repertorium engageeren, hetgeen ik echter niet wilde op mij neemen, daar mij **HEKKER** ook reeds het zelfde voor Zijne Kritische Annalen gevraagd had.

Bij **ENSLIN** heb ik de in dit jaar uitgekomen beantwoording der in Göttingen opgegevene prijsvraag over de manier, waarop de Natuur wonden etc. geneest, gekocht en gezien, dat de schrijver wel den titel mijner Commentatie opgegeven heeft, doch dezelve niet ten gebruike schijnt gehad te hebben.”

Merkwaardig is, wat **SURINGAR** zegt van het college van **CASPER**. „Op Prof. **CASPER**'s Medicina legalis heb ik eens gehospiteert en zal hiervan, daar het een publiek Collegie is, zomtjids profiteeren ; dit vak toch wordt op de Duitsche Academie zeer grondig gedreven en zelfs zeer amusant gemaakt, daar het in Holland bijna geheel vemalatigd wordt“.

Door een bijzondere omstandigheid bracht hij een bezoek bij Prof. **OSANN** : „**VAN MAANEN** zond mij een verslag van eene door hem behandelde en genezene vallende ziekte, die hij mij verzocht, dewijl hij van een door **HUFELAND** aanbevolen middel gebruik had gemaakt, aan dezen of aan **OSANN** mede te deelen. Daar eerstgenoemde nog niet weder hier is, bragt ik aan **OSANN** eene visite om denzelfen het een en ander uit voornoemde historia morbi te vertellen ; dezelve overviel mij echter dadelijk met het verzoek om dezelve schriftelijk in het hoogduitsch te willen vertalen, hetgeen ik welstands halven wel aannemen moest, schoon ik hier aan, daar het een droog nutteloos en onaangenaam werk is, wijgig zin had“.

Had **SURINGAR** te Parijs geen gelegenheid het verbandleggen te leeren, omdat er geen enkele cursus in het winterhalfjaar gegeven wordt, te Berlijn kon hij zich in deze richting bekwaamen. Hier volgt hij de Verbandslehre bij Prof. **KLUGE**, „die zijne discipels op vier phant'hommes te gelijk werken laat ; het zelve kost 11 Th.8 gr. ; dit Collegie is zeer leerzaam en bestaat bijna alleen in practische oefeningen“. Ook neemt hij

de lessen waar van den „Chirurgiae Prof. JUNGKEN, die, schoon extra-ordinarius, hier eene grote reputatie heeft. Deze lessen in Verbandslehre worden gratis gegeven. Door het grote getal toehoorders is hier tot eigene practische oefening minder gelegenheid dan bij Prof. KLUGE, bij wien de toehoorders in onderscheidene Sectiones verdeelt zijn en onder het opzicht der Chirurgi de onderscheidene verbanden aanleggen. Ook het privatissimum bij JÜNGKEN, hetgeen ik met 5 anderen heb, voldoet mij zeer ; elk onzer betaalt slechts een Louis d'or". Toen hij „de laatste les van deze operationes ophthalmicae" had gehad, schreef hij : „ik ben zeer tevreden, dit privatissimum genomen te hebben, daar ik hiermede nog eens geluk hoop te maken."

Van Prof. RUDOLPHI ontving hij „een kaartje, om dagelijks het Anatomische Cabinet te bezoeken ; deszelfs Collegie over Encyclopaedie, hetwelk hij, zooals alle overige lessen, ohne Heft voordraagt, beviel mij uitstekend wel".

De laatste dagen van zijn verblijf te Berlijn „dat nog eenige Collegia gehouden worden, besteede hij bijzonder om bij alle Professoren der Faculteit eens te hospiteeren, wier getal met de privaatsdocenten 28 is, die echter allen bij het grote getal der Medici nog genoeg aan honoraria verdienen." „Ook heb ik eene promotie in de Medic. gezien, bij welke slechts een Professor, drie opponenten en eenige toehoorders tegenwoordig waren. Schoon de Defensie iets beter was, dan ze in Parijs gewoonlijk is, haalt het doch lang niet bij de deftige Hollandische promoties".

Genoemd moet ook worden de visite bij „Dr. BLOEHMER, die ons in Leijden bezocht ; dezelve was geheel door patiënten omgeven, daar hij een groot orthopaedisch institut voor de verkrommingen van den ruggegraad heeft. Indien ik gelegenheid had denzelven nader te leeren kennen, zou dit zeker zeer interessant voor mij zijn". Deze gelegenheid kwam drie maanden later, als hij schrijft: „ik heb het Orthopaedische Instituut van BLOEHMER gezien ; dezelve heeft smederij en alles zelf, zoo dat het hierdoor zeker èn aangenamer èn lucrativer is".

„Met Prof. NEUMANN heb ik de Irrenstation in de Charité gezien, die door derzelver inrichting en het grote getal zieken, die daar zijn, zeer bezienswaardig is. Ook woonde hij „het openlijke examen der Taubstummen bij ; het Instituut schijnt

niet zoo groot te zijn als dat te Groningen, doch bewonderde ik de vaardigheid in het spreken bij eenige jongens en meisjes."

Het spreekt van zelf, dat **SURINGAR** het Museum der Anatomie bezichtigde. „De Koninglijke Bibliotheek bezoek ik zeer zelden, daar men slechts tot den leeszaal toegang heeft, hier genen Catalogus vindt en dus dikwijls te vergeefs naar een boek vragen moet. Dezelve is in 16 of 17 kamers verdeeld en wordt op bijna 300.000 volumina geschat. Aan medische boeken is dezelve zeer arm en wat de kwaliteit betreft kunnen ze lang niet bij de Leijdsche Collectie van Medische boeken halen. Meer gebruik maak ik van de Bibliotheek van het Frederik-Wilhelms Instituut, het welk voor de studien van militaire Medici en Chirurgi ingericht is, daar deze Bibliotheek uitsluitend Medisch is en ik door kennis aan deszelfs Bibliothekaris, Dr **RICHTER**, de boeken naar huis krijgen kan”.

De vergadering van de Academie der Wissenschaften woonde hij wel bij, maar geregeld bezocht hij „het Medizinsch-Chirurgische gezelschap, geïntroduceert door Dr **HESSE**, waarvan **HUFELAND** praesident is.” Met dezen Dr **HESSE** was hij zeer bevriend „Dagelijks gaa ik bijna met Dr **HESSE** uit, die mij, benevens zijne Vrouw, mijn verblijf alhier zeer veraangenaamd heeft.” Hij zag met hem „den Bothanischen tuin, het paleis van den Koning en Schönhausen, waar wel eer het zomerkwartier van **FREDERIK DEN GROOTEN** was. Ik maak van deszelfs uitnodiging altijd vrij gebruik, daar ik weet, dat dezelve zeer in bonis is ; ook moet ik zeggen, dat ik steeds zeer gaarne bij denzelfden ben. Den 14den Mei werd hij door Dr **HESSE** met zijne koets afgehaald om den geboortedag van **JENNER** door eene brillante maaltijd bij **KEMPFER** im Thiergarten te gaan vieren. Zoo als het te dikwijls met gezelschappen gaat, ging het mij met deze ; ik werd namelijk bijna gelijktijdig door drie uitnodigings brieven van Dr **HESSE** namelijk, Dr **BOEHR** en den Staatsraad **HUFELAND**, tot bijwoning tot dit feest verzocht en moest dus, daar ik niet van alle drie gast kon zijn, voor de uitnodiging van de twee laatsten bedanken, daar Dr. **HESSE** reeds lang te voren over deze partij met mij gesproken had. Het gezelschap bestond uit 60 personen. Ik zat naast Dr **HESSE** en deszelfs andere gasten en tegen over den ouden **HEIM**, die, voor al wanneer hij een glas gedronken heeft, een vrolijk 80jarig jongeling is. **HUFELAND** praesideerde het gezelschap en gaf den tegenwoordigen toestand der vacci-

natie op. Het gezelschap ging reeds te zeven uur uit elkander, hetgeen mij niet best aanstond, daar ik ten dezen opzichte de hollandsche mode beter vinde." Ook was de hofprediker SACK een goede vriend van hem. „Deze heeft mij allervriendelijkst en hartelijk ontvangen en nog met veel ophef gesproken van de vriendelijke receptie in Leijden. Dezelve verzocht hem dikwijls te bezoeken en des avonds te 7 uur op thee en tabak te komen."

Bij de bezienswaardigheden van Berlijn en omgeving, welke SURINGAR bezocht, staan wij niet stil. Slechts zij vermeld, dat hij „aan de Dorotheékerk het graf van den beroemden Botanicus WILDENOW vond ; een marmereen steen met een eenvoudig opschrift, een schone treuresch en rozestok maken het zieraad uit". Een specifiek Duitsche instelling is „eene uit dertig leden bestaande liedertavel", die SURINGAR bijwoonde op uitnoodiging van Pr. HARTUNG. „Het gezelschap vergaderde des avonds om 8 uur en plaatste zich weldra aan de voor 80 tegenwoordige Heeren gedekte tavel ; het gezang was waarlijk voortrefflijk en werd door goed eeten en drinken steeds vrolijker."

VERBURGT

„TAFELS KIJKEN OP SINTERKLAAS”

Toen wij kinderen waren gingen we in het middaguur met onze Vader en Moeder naar de tafels kijken in de verschillende banketbakkerswinkels, zoals toen gebruikelijk was.

We gingen van Gerecht 10, waar wij woonden eerst naar de zaak van DE KAT ¹⁾ in de Diefsteeg, dan naar SASSE ²⁾ op de Aalmarkt, waar nu een schoenreparatie-inrichting is. Vervolgens naar WANNEE op de hoek van de Maarsmansteeg en de Kapelstraat, waar wij een bepaald soort platte visjes van chocolade kochten en dan naar WILLEMSE op de Lange Mare. Dan een vrij lange wandeling naar WEST op de Botermarkt (thans Underwoodzaak) en naar SNIJERS op de Botermarkt 15, de enige die nu nog op dezelfde plaats is, waar stipriaantjes (bepaald soort babbelaars dat men nu niet meer kan krijgen), verkocht werden. Maar het gezelligste was het altijd in de zaak van FRANCKEN, later VAN ALPHEN, hoek Nieuwe Rijn en Hooigracht, waar ze die heerlijke muisjesletters maakten. Het was er altijd erg vol in die opkamer en op het trapje er heen. Dan naar de Hogewoerd op de hoek van de Krauwelsteeg bij APPELO en ten slotte naar de Fa PEL, verder op de Hogewoerd. Alleen de zaak van GLIJMIUS hoek Apothekersdijk en Paardensteeg hadden we niet bezocht, omdat die nogal uit de richting lag, evenmin Fa PIJL-COUTURIER, Breestraat II. Wij waren ook niet geweest in de zaak van de Fa WIJTENBURG, Steenschuur g ; die was te deftig. Dat was vroeger het adres voor bals (ook kinderbals), diners en recepties. Waar vroeger chique geklede dames en heren rondliepen en dansten is nu een Chr. Ger. kerk.

Daar het met Sinterklaas vaak regenachtig weer is en de dames toen heel lange rokken droegen, die zij door het dragen van vele pakjes niet konden ophouden, hadden zij bijna allemaal brede slikranden aan haar rokken. Dat is me altijd bijgebleven.

F. A. LE P.

¹⁾ Later van Ingen Schenau, nog later van der Zanden.

²⁾ Later Fa Kluit, nu op de Breestraat.

HERINNERINGEN AAN DE LANGE MARE EN HAAR BEWONERS (1878—1900)

Wanneer ik mij het beeld van de Mare in mijn kinderjaren en jeugd te binnen breng, zie ik twee overheersende gebouwen : de Marekerk met haar mooie koepelbouw en aardige toren, die ons, die er in onze achterkamer zo hoog tegen opkeken, als een goede oude wachter voorkwam, die ons beschermde, en aan de andere kant de er zo geheel anders uitzierende R.-K. Hartebrugkerk, die iets vriendelijks en schilderachtigs had door het tuintje, dat er aan een zijde langs liep. In het voorjaar was dat bijzonder mooi met zijn goudenregenstruiken en seringen, die in het water spiegelden. Het was op de Mare destijds nogal gemoedelijk : de overburen droegen voor een deel door het geven van zaad of planten, ook wel van geld, bij aan het onderhoud van die tuin, ongeacht of ze Katholiek of Protestant waren. De parochie der kerk was groot ; tot haar behoorden vooral velen naar de kant van de Haarlemmer-trekvaart. In de tijd toen wij op de Mare woonden is de kerk naar de Noordzijde zeer uitgebreid ten koste van de tuin. Om stagnatie van de kerkdiensten te voorkomen, werd 's avonds doorgewerkt. Men zag dan in het schijnsel van een of twee wellichten hoog op het dak kleine mensjes bewegen : een fantastisch gezicht. De Hartebrugkerk riep de kerkgangers gewoonlijk met iets hoger en vrolijker geluid ter kerke dan de Marekerk.

Wanneer bij enkele gelegenheden de zwaarste Hartebrug-klok luidde, konden veel mensen de toren zien schudden. De beide kerken zorgden er voor, dat de Mare 's Zondags niet uitgestorven leek. In de week was het heel druk. Het begon al 's morgens ongeveer half zes als een of andere fabriek aanging. Er waren er ook, die later begonnen : zes uur, half zeven. De fabrieksmeisjes liepen in rijen van vier en achter haar op dezelfde wijze de mannen en jongens. Tevoren hoorde men ze aankomen : 300 à 400 op zware klompen in een rustig regelmatig tempo. Alleen wanneer de bel of fluit van de fabriek ging, werd er even gehold : „Allo meides, de fabriek heit al

gelojen." Dit herhaalde zich enige keren. De Marebuurtbewoners hadden van hen weinig last, wèl werden zij, die uit andere buurten kwamen, dikwijls lastig gevallen. Was er Zaterdag een orgel op het Marekerkplein, dan gingen enkele meisjes dansen ; twee meisjes samen of één alleen en soms een paar oudere mannen. Ik herinner mij niet, dat ik ooit de jongens heb zien dansen. De meisjes hadden heel ruim gerimpelde rokken, die bol gingen staan bij het dansen en dan geleken ze op deksels van botervlootjes. De mannen namen hun hoge zijden pet er bij in de hand, hielden die voor zich uit en zwenkten en laveerden met ernstige gezichten als Javaanse dansers.

Er waren drie scholen in de omtrek : die van de heer WUYSTER (thans Gem. Geneeskundige Dienst), een voorbeleidende lagere school, hoofd : de heer VAN DIJK, aan de Oude Vest en de openbare lagere school in de Brandewijnsteeg (later verdoopt in Vrouwenkerkkoorstraat), hoofd : in later jaren de heer DIKSHOORN. Bovendien was er de kweekschool voor onderwijzers aan de Oude Vest. Dat gaf ook geregelde passage. 's Avonds was er in een van de scholen herhalingschool, waaraan de Mare-bewoners herinnerd werden door belletje trekken en straatschenderij.

Een of twee avonden per week was er iets in de comédie te doen en vooral bij galavoorstellingen, stonden de rijtuigen dan van de comédie langs de Mare tot een van de stegen vóór de Brandewijnsteeg en vervolgens de steeg in naar de Turfmarkt. Een tijd lang hoorde men dan aanhoudend af- en aanrijden.

Door de diverse fabrieken in de omtrek waren er veel vrachtwagens, hooggeladen met balen wol of afgewerkte artikelen. Verder zag men bodewagens uit Warmond en andere dorpen en de jongens uit Rijnsburg met hun zangerige roep van wortelen, uien, rapen en savoyekool.

Zo tegen vijf, zes uur kwamen er vele druk doende studenten, vergezeld van grote honden, die naar de eettafels bij de heer GROENEWOUD, de dansmeester, gingen, hoek Mare—Oude Singel, later ook naar die bij mevrouw DE GAAY FORTMAN.

Op marktdagen gingen de boerenfamilies met haar tilbury's of Utrechtse wagentjes naar de stad voor haar inkopen en om op vee- en kaasmarkt zaken te doen. Er werd daarbij vrij

hard gereden, want de paarden wilden altijd hun voorganger voorbij. De boeren waren uitgedost met de hoge zwartzijden pet, extra wit geschuurde klompen en hadden een groene zak met rood koord en rode kwastjes op de rug. De boerinnen droegen haar mooie kanten mutsen en daarop een kapthoedje met fijne bloemetjes en veel gouden sieraden : gouden boeken bij de muts, oorbellen, lange kettingen enz.

Er kwamen vrij vaak begrafenissen langs naar de toen nog in gebruik zijnde begraafplaats aan de Marepoort. Af en toe was er één met militaire eer o.a. van het Invalidenhuis, toen aan de Oude Rijn waar thans de Kaasmarkt is. Dit was altijd een tragisch gezicht : de oudjes, die er achteraan liepen, sommigen strompelend. Een enkele keer was er de begrafenis van een marine-man ; deze werd begeleid met omfloerste trom en schrille pijpers. Bij terugkeer speelde men het akelige wijsje : „en hij komt nooit weerom”, dat de schooljeugd meezong. In mijn kinderjaren werd ik boos over zoveel grofheid.

Het water werd vrij druk bevaren ; over ons lag de veerschuit naar Gouda. Ook kwamen er geregeld veel schuiten met petroleumvaten, met balen zout van de Zoutkeet en met jenever, waarschijnlijk van de firma's Hartevelt of Ritman. Daar stonden dikwijls kommiezen op te wachten om te peilen. Verder kwamen er allerlei schuiten om de lege vaten bij de winkels af te halen en later weer gevuld terug te brengen. Bij onze burens (**BEULINK**, de kruidenier) stond dikwijls een wagen met lege vaten aan de walkant, die dan door de schipper werden afgehaald.

De familie **WILLINK** van Oud-Poelgeest kwam af en toe per roeiboot door de Mare om boodschappen in de stad te doen : zo'n stevige ouderwetse roeiboot, door tuinman of koetsier geroeid. En in het najaar kwamen er enige schuiten door met reusachtige planten : geraniums, heliotropen, fuchsia's, dracaena's enz., ongeveer een manshoogte, afkomstig van Zomerzorg, die denkkelijk in de pakhuizen van de familie **COUVÉE** overwinterden.

Wanneer de zoons van de heer **COUVÉE** van de oliehandel hun zeilboot optuigden, trok dat altijd veel belangstelling, want de zeilsport werd nog maar door enkelen beoefend.

Op winteravonden hoorde men het schorre geluid van de koopman met sprot : „Oprechte Engelse sprot, 3 cents de 13, 6 cents de 26”. Nog vele jaren waren er lantaarnopstekers,

**DE MARE OMSTREEKS 1925 MET FRAAI GEBOOMTE, TOEN DE RAAD NOG AFZAG
VAN DE DEMPING**

die 's avonds met hun laddertje onder de arm langs gingen. 's Morgens vroeg hoorde men bij enkele huizen nog de wekkers of porders, die met een stuk hout op de deur sloegen. De vuilnisman kondigde zijn komst aan met een grote ratel. Hij en de lantaarnopsteker brachten met Nieuwjaar verzen rond. Deze papertjes maakten een erg antieke indruk met hun randen in oude stijl versierd alsof het houtsneden waren.

In de winter 1890—1891 was de Mare denkkelijk wel tot de bodem bevroren en zag het er een week of negen zo uit als het er nu zal worden.

De twee kleine klapbruggen van de Mare werden door de bruggewachter **KRAMERS** bediend. Hij woonde schuin over ons. Zijn eigenlijk beroep was, meen ik, bezembinder. Later kwam er een bruggewachtershuisje hoek Mare en Oude Vest en drie officieel door de stad aangestelde bruggewachters in uniform : **KRAMERS**, **KROMHOUT** en nog één. Zij moesten toen 4 of 5 bruggen bedienen : de twee kleine klapbruggen over de Mare, de grote draaibrug over de Oude Vest, soms ook de dito brug bij de Janvossensteeg en de klapbrug over de Mare bij de Oude Singel. De schippers riepen dan om de aandacht te trekken : „bruu om hooi”. De g werd zeker weggelaten om het geluid niet te dempen. De bruggewachters hadden de eerste tijd na hun aanstelling druk werk met de schoolkinderen van de walkant weg te jagen en hun te beletten grachtwater uit hun pet of klomp te drinken. Het leidingwater, dat bij het bruggewachtershuisje vrij te krijgen was in een bekertje, aan een ketting bij de kraan, was bij de volksklasse en ook bij de schippers van de binnenvaart niet in trek : het was te flauw. Bij het scheppen van dat grachtwater en van aasjes, viel menig schoolkind in het water, doch door de bruggewachters en later ook door de heer **ZANDVOORT**, werden de kinderen er altijd weer spoedig uitgehaald. Bij mijn weten is er nooit iemand in de omgeving verdronken. Bruggewachter **KROMHOUT** hield wel van een grapje en liet wel eens een aardig dienstmeisje of een brutale jongen met de grote draaibrug meedraaien. Hij hield dan degeen, op wie hij het voorzien had, aan de praat tot hij de brug begon open te zetten en wenkte dan gauw zijn collega's om de hekken te sluiten. Als er dan een sleep zandbakken of een sleep met zeewater voor de Zoutkeet of een extra grote Rijnaak doorkwam, stond het boze slachtoffer een poosje te pronk.

Eens zag ik, hoe hij de inhoud van de boodschappenmandjes van twee steeds doorpratende dienstmeisjes verwisselde. De een had het mandje aan de rechter-, de ander aan de linkerarm, zodat ze vlak bij elkaar waren. Toen de brug weer begaanbaar werd, namen de meisjes langdurig afscheid en hadden van de verwisseling niets gemerkt tot grote vrolijkheid van de omstanders en een applausje van een paar studenten naast ons voor de handige bruggewachter.

Van de bewoners van de Mare in mijn kinderjaren en ook uit later tijd heb ik nog vele helder voor ogen.

Het huis Lange Mare 1 was vroeger een apotheek ; o.a. Prof. FRANCHIMONT heeft er zijn apotheek gehad. Ik herinner het mij niet meer als apotheek, wel als drogist-zaak, wat het korte tijd geweest is. Het bovenhuis werd toen bewoond door een familie HELL, die studentenkamers verhuurde. Later vestigde de heer ZANDVOORT er zijn slagerij. Hij was een zeer vriendelijk en behulpzaam mens. Ik vermeldde reeds, dat hij evenals de bruggewachters heel wat kinderen uit het water gehaald heeft. Ook heeft hij wel ouderen gered, zoals schippers, die, zich onder de brug afduwende, te ver doorliepen en dan onder de schuit kwamen. Ook paarden, honden en katten werden een handje geholpen en menig gevallen paard werd oordeelkundig weer op de been geholpen. De moeilijkste redding was die van twee kleine kinderen, die met een riem in de kinderwagen waren vastgemaakt. Terwijl de moeder in een winkel was, werd de voor de deur geplaatste wagen door een windstoot in de Oude Vest gereden. Hier zullen ook de bruggewachters of schipper VAN DER VELDE wel aan te pas gekomen zijn, maar de kindertjes kwamen er levend af. De slagerswinkel werd trouw bewaakt door de hond, Black, poedel of does, geassisteerd door de bruggewachters. Geen arm straathondje kreeg de kans een velletje van de grond te pakken. Later bewaakte Black ook ijverig de kindertjes ZANDVOORT. Hij liep mee, als de baker — deze bleef toen ongeveer zes weken — met de jonggeborene in het zonnetje ging paraderen : de baker met haar beste zwarte japon, breed wit schort, soms nog een kornet, de baby op een kussen in haar uitgestrekte armen en Black medelopend en er voor zorgend, dat voorbijgangers minstens op een meter afstand bleven, af en toe opspringend om te zien, of het kindje er nog was tussen de kanten en strikken.

Boven de heer ZANDVOORT woonde in het aparte bovenhuis mejuffrouw VAN LAER, zuster van een bekend Amsterdams predikant. Ze was toen al bejaard en maakte zich verdienstelijk voor de kerkelijke armenzorg. Ook woonde er mejuffrouw HEPP, onderwijzeres aan de school voor voorbereidend lager onderwijs van de heer VAN DIJK. Ze was een buitengewone dierenvriendin en werd, als ze uit school kwam, trouw opgewacht door drie grote karrehonden van een lorrenbaas. Wanneer ze haar zagen aankomen, renden ze met hun drieën op haar toe, wie maar het eerst zijn grote poten op haar schouder kon zetten. Voorbijgangers dachten wel eens, dat ze werd aangevallen, maar de schoolkinderen, die er dicht bij liepen, vertelden dan, dat ze alleen maar werd thuisgebracht.

Waarschijnlijk Lange Mare 5 woonde de familie GERRITSEN. De heer GERRITSEN, exploitant van het Goudse veer, had spierwit haar en altijd een lange Goudse pijp in zijn mond als hij naar de schuif ging, die vlak over ons huis lag. Hij woonde met zijn vrouw en een dienstbode, bij iedereen bekend als MIET JE VAN GERRITSEN. Ze droeg als Zondagse dracht nog een zwart wollen moiré rok en doorgewerkte sjaal en kornet. Ze vermaande de jonge dienstmeisjes uit de buurt om ook zo zuinig te zijn als zij, want zij had die kleding gekregen, bij haar Aanneming; nu was ze wel ver in de zestig. Na de familie GERRITSEN kwam de familie BOELHOUWER er wonen, die ook een tijdje het Goudse veer exploiteerde, maar later naar de Oude Rijn ging en, naar ik meen, het Amsterdamse veer exploiteerde. De laatste bewoner, die ik mij herinner was de heer VAN DER HEYDE. Hij was kunstdraaijer, bewerkte ivoor, been en hout. Men kon bij hem b.v. ivoeren knopjes voor antieke meubels, houten denappels, die als bekroning van een antieke pers moesten dienen, biljartballen enz. laten maken.

Op Lange Mare 7 woonde omstreeks 1878 de heer VAN DER MAAREN, 2de of onder-Commissaris van Politie, later als Commissaris een zeer bekende figuur in Leiden, steeds met een glimmende hoge hoed en geklede jas.

Op Lange Mare 9 woonde reeds in 1878 KRAMERS, de brugwachter, later was er ook een brooddepot in gevestigd, gedreven door zijn vrouw en dochter. In 1900 woonde er een familie VAN MUYDEN, die ook het brooddepot exploiteerde. Ze waren van buiten gekomen. Tussen de familie KRAMERS en hen in was er, meen ik, een familie KOOREMAN, die uit Den Haag kwam.

Boven het brooddepot woonde de familie VAN DEN HEUVEL; de heer VAN DEN HEUVEL was ambtenaar bij de Hollandsche Spoor.

Op Lange Mare 11 woonde de weduwe DE VRIES-FILIPPO. Ze was eigenares van enige huizen in de stegen bij de Mare. Dat gaf nogal eens strubbelingen aan de deur over het betalen der huren.

Op Lange Mare 19 was de tapperij van de heer J. J. HUIBERS, waar, naar men zeide, nooit iemand werd toegelaten, die reeds te veel op had en waar ook nooit iemand te veel kreeg. De koetsiers van de rijtuigen, die voor de comédie wachtten, gingen zich daar om beurten inwendig verwarmen. Hier en daar paste de koetsier op de paarden; de anderen zaten dikwijls in de rijtuigen te converseren en de paarden geloofden het wel en trokken beurtelings een been op om het te laten rusten.

Op Lange Mare 21 was een ouderwetse blikslagerij, winkel en eigenaar, de oude heer KUYL met zijn bril op de punt van zijn neus, waren om uit te schilderen. Vroeger was hier in de omtrek nog een uitdragerij. De man was naar Indië geweest als militair en zijn Indische vrouw, die hij had willen achterlaten, was — zo ging het verhaal — hem bij zijn vertrek nagezwommen, zodat de boot haar toch nog meegenomen had. Ik weet de naam niet en kon daarom het juiste nummer niet terugvinden.

De lederhandel van COLLA op nr 23 heb ik er, geloof ik, altijd gekend.

Op nr 25 was de klompenwinkel van de weduwe KONING-BLEYS, die door de dochter werd gedreven. Er was dikwijls spektakel, want de dochter, bijgenaamd Malle CATOOTJE kon vaak niet tegen de straatjeugd op en men probeerde haar ook wel te bedriegen bij de aankoop van klompen. Later is zij getrouwd met een schipper, een buitenlander. Deze echtgenoot vond het nodig met de oude moeder te gaan wandelen en trok haar dan als een koe achter zich aan onder de protesten van het oudje.

Op nr 27 woonde de familie COLPA, die een ouderwetse goudsmidszaak dreef, waar men nog iets naar tekening kon laten maken. Bovendien werd daar nog de kunst beoefend van het haarwerk: graftombes met treurwilgen en ook wel bloemstukjes in broches, gevlochten oorhangers en gevlochten haar in ringen. De zoon heeft zijn goudsmidszaak in Mei 1900 naar ons huis, Lange Mare 4, verplaatst.

Op nr 31 woonde de familie **PLANJER**. Hier werd het bedrijf van metselaar en in later tijd van aannemer uitgeoefend. De oudste zoon kwam later in de zaak, mogelijk ook de tweede, maar ik geloof niet, dat ze nog voortgezet is. Een kleinzoon heeft examen gedaan voor lichamelijke opvoeding. Het bovenhuis heeft vele bewoners gehad o.a. de oude heer **VAN TUSCHENBROEK**, vroeger directeur van het Academisch Ziekenhuis. Zijn kleinzoon **OTTO VAN TUSCHENBROEK** is bekend als schrijver van artikelen over kunst. In 1900 woonde er de weduwe **COCKUYT** en de heer **C. C. COCKUYT**, pianostemmer.

Op nr 33 woonden de dames **KLEINHANS**, tailleuses.

De Wafelbakkerspoort, Lange Mare 41, kan ik mij niet meer voorstellen. Op nr 43 had de Israëlietische familie **SPEYER** een slagerswinkel met de slachtplaats ernaast. Afschuwelijk was het, dat kinderen door de kieren van de deuren van deze slachtplaats stonden te kijken en dan het geloei en gebrul hoorden van het slachtdier en soms ook van een koe of kalf, dat de volgende dag aan de beurt kwam en nu vast zag, wat er dan ging gebeuren. Na afloop kwamen de bloederige slagers alles aan de walkant schoonmaken. Het was een weerzinwekkend gezicht. Later kwam er in dat pand een wijnhandel van de firma **HOOGENSTRATEN**.

Op nr 45 was de kruidenierszaak van de firma **J. J. VAN GIEZEN** (voorheen **KELDER**) ; op 45A woonde de familie **DUYSTER**. De heer **DUYSTER** was muziekdirigent en organist. Eén zoon exploiteerde later de Centraal Apotheek aan de Nieuwe Rijn, één zoon was dokter. Twee zoons van de apotheker zijn dokter geworden.

In nr 47 was de smederij van **BRUMMELKAMP** gevestigd met een winkel in ijzerwaren annex. Wij beleefden eens een aardig geval met de heer **BRUMMELKAMP**. Op een avond, dat ons dienstmeisje, zoals gewoonlijk, de huissleutel en het overgehouden huishoudgeld boven in de huiskamer kwam brengen, weigerde het slot van de huiskamer. Zij kon er niet in en wij er niet uit. Het meisje ging toen naar de overkant om de smid te vragen het slot open te steken, doch daar ging heel wat tijd mee heen, want de heer **BRUMMELKAMP** wilde eerst niet meekomen uit angst, dat wij aan een balk zouden hangen, daar iets dergelijks hem al eens overkomen was bij een deur, die niet open kon en toen het net als nu tegen de nacht liep. Eindelijk ging hij mee, maar, op het portaal aangekomen,

constateerde hij, dat er niets aan te doen was. Wij hadden onderwijl de pennen uit de scharnieren gehaald en toen wist hij een middel : hij zou zich met het meisje tegen de deur gooien en dan moesten wij smid, deur en meisje opvangen. Alzo deden wij. Met heftig gekraak kwamen ze binnen en de heer BRUMMELKAMP zei: „ Ja, nu zie ik werkelijk, dat er niemand hangt.”

Voorbij de Brandewijnsteeg waren nog twee winkelhuizen. Het leek wel, alsof ze zich achter de Hartebrugkerk verstopt hadden. De familie STARRENBURG had er een ouderwetse melkzaak en liet ook melk rondbrengen. Ik meen, dat er ook een koekeroe in de winkel hing zoals in vele ouderwetse melkwinkels. Men heeft zeker bij de Mare later nummers tussen-gevoegd, want de twee laatstgenoemde winkels hebben niet hetzelfde nummer in de verschillende adresboeken.

Van de huizen met even nummers en hun bewoners herinner ik mij het volgende.

Op Lange Mare 2 woonde in 1878 de familie VAN SCHRAVEN-DIJK, die er een grutterszaak dreef, waar nog een eest was, waar een geblinddoekt paard in liep. Daarna kwam de familie BENZ er te wonen. Oorspronkelijk hadden die er een boteren kaaszaak, maar deze verliep na de dood van de heer BENZ. Er waren zes of zeven kinderen. Het bovenhuis werd toen verhuurd aan een familie, die studentenkamers verhuurde, wat nogal lawaai gaf. Eens had een van de studenten, die op bezoek was, delirium gekregen en gooide toen lege en volle flessen het raam uit, wat door de fabrieksarbeiders en -arbeiders beantwoord werd met straatstenen, die zij met grote handigheid uit de straat om de bomen aan de walkant losmaakten. De stenen ketsten ook tegen onze ramen. Toen de familie BENZ wegging kwam er een familie HELDER wonen ; het was een groot gezin met ik geloof wel elf kinderen. De heer HELDER was kunstschilder. Hij werkte veel voor Amerika, doch kreeg niet altijd betaald voor wat hij verzonden had. Velen kenden een schilderij van hem, dat bij de firma SALA (op de Breestraat) was geëxposeerd : een man met grijs haar, die door een zolderluik een pistool als het ware op de aanschouwer richtte. Mevrouw HELDER verzorgde een sigarenwinkel, wat nog heel wat werk gaf bij dat grote gezin. 's Zondags was de winkel gesloten en stond er op de winkeldeur : „Zondagsrust”. Daarom werd de familie in de buurt ZONDAGS-

RUST genoemd. Op het bovenhuis kwam later mevrouw **DE GAAY FORTMAN** met haar zuster wonen. Dezen verzorgden samen studenten- en officierentafels, wat wij goed konden merken aan de sigarenrookwolken, die over onze binnenplaats dreven tijdens die tafels. Ook was er nog een student op kamers.

Op Lange Mare 4 woonde de familie **KORSSE**, eerst mijn grootvader zowat van 1839 af. Mijn oom en tante hadden geen kinderen en ik kwam er na de dood van mijn vader, die dokter in Franeker was geweest. In mijn kinderjaren woonde mijn grootmoeder er ook nog. Mijn oom had een effectenkantoor en was agent van de Tielsche Brandverzekering. Bij gebrek aan een opvolger liquideerde hij in 1888 of '89 het kantoor. In 1900 vertrokken wij van de Mare. Het huis had vroeger een trapgevel gehad, maar met de beruchte Pinksterstorm was er een boom van de walkant tegen het huis terecht gekomen en had de top vernield. Uit welke overwegingen toen de lelijke top gemaakt werd weet ik niet. Ons huis grensde aan 4 huizen, twee op de Mare en nog twee op de Oude Vest : dat achter Mare 2 en dan nog het huis daarnaast aan de Oude Vest, dat doorliep langs onze achtermuur.

Op nr 6 dreef de familie **AFFOURTIT** een nette kruidenierszaak. Twee der kinderen werden getroffen door wat waarschijnlijk kinderverlamming zal zijn geweest, welke ziekte men toen nog niet kende. Kort daarna verhuisde de familie naar de Steenstraat, waar de zaak nog bestaat. Na haar kwam de familie **BEULINK**, die er eveneens een kruidenierszaak had. Dit gezin zagen we gaandeweg groeien tot een met zes jongens en een meisje. Ook van deze kinderen hadden we nooit bepaald last. Wel hebben we vele vermanende vingers opgestoken als we b.v. aan de achterkant van het huis drie- à vierjarigen in de goten zagen lopen. Ook voor die huismoeder had ik veel respect. Er werden ook nog kamers verhuurd aan een student. De laatste in de tijd, dat wij er woonden, was Dr **BRUINING**, die er zes jaar heeft gewoond. De heer **BEULINK**, een van de zoons van toen, had er een goedbeklante brood- en banketbakkerszaak, doch heeft zich thans daaruit teruggetrokken. Zijn zoon zette de zaak niet voort, is accountant geworden. Van de zeven kinderen leven er nog vier ; een zoon is wegens zijn werk in het illegaal verzet gedurende de oorlog naar Duitsland vervoerd en niet teruggekeerd.

Op nr 8 kwam in mijn tijd een kapperszaak.

Aan het huis Lange Mare 10 waar de vroegere landbouwer **BULK** woonde, waren buitenblinden, die door de studenten na afloop van hun tafel werden dichtgedaan en vastgemaakt. Later woonde hier de familie **PERQUIN**, die een brandstoffenhandel had, ook nogal een groot gezin.

Op nr 12 had mejuffrouw **A. VAN BREDERODE**, Aaltje de Mangelvrouw, met haar zuster een mangelzaak. In het voorhuis stond een heel grote trek-mangel. De mangelwasjes werden per kruiwagen afgehaald en thuisbezorgd. Eigenaardig was, dat er in het voorjaar de eerste aardbeien in testjes geëtaled werden en ik geloof, dat ik er ook wel druiven heb zien hangen, maar dat was vroeger een artikel, dat bijna alleen voor zieken werd gekocht.

Op nr 16 woonde de koster van de Marekerk **ROOZENDAAL**, later **DIRKS** ; op nr 22 de horlogemaker **BERNARD**, die vlak voor het raam horloges en klokken repareerde en daarbij nogal geplaagd werd door de schooljeugd.

De nummers 26, 28 en 30 waren in gebruik bij de families **COUVÉE**, soms als pakhuis. De familie **P. J. COUVÉE** had een oliemolen in de omgeving van het jaagpad. De heer **A. COUVÉE** was eigenaar van Zomerzorg, dat in mijn vroegste herinnering nog aan zijn vader behoorde. Zijn zoons volgden hem niet op ; één studeerde Theologie, één Medicijnen.

De heer **DE HAAS** van nr 34 was ambtenaar ter Secretarie en organist. De oudste zoon was leraar in Amsterdam. Hij stierf betrekkelijk jong. Zijn weduwe woont nog in Leiden. Zijn zoon werd oogarts. De tweede zoon van de oude heer **DE HAAS** werd predikant en een derde, niet lang geleden gestorven, was professor in Delft. Van de drie dochters was één een bekende onderwijzeres aan de school van de heer **JAPIKSE** ; twee gaven muzikles. De jongste, mejuffrouw **CORA DE HAAS**, is ook vele jaren organiste in de Waalse Kerk geweest.

De zoon van de oude heer **VAN YPEREK** van nr 36 : **WILLEM VAN YPEREN**, was een bekend musicus in Leiden. Omstreeks 1890 had hij een eigen muziekschool ; later is hij naar Den Haag gegaan.

Op nr 38 had de familie **VISSER** een verhandel. De zaak werd later gedreven door de tweede zoon, eerst opgeleid voor tekenleraar ; de oudste ging in de Boerenoorlog als vrijwilliger naar Transvaal.

Op nr 40 was de apotheek van de heer VOGELVANGER. Lijn weduwe en later ook de dochter hadden er een zaak in minerale wateren en vruchtensappen. Nog later kwam daar de firma GEERS BERKELJON, pianohandel. Op nr 42 was de winkel in huishoudelijke artikelen en speelgoed van J. G. VAN DER MARK, een ouderwetse eenvoudige winkel, waar men engelengeduld voor kinderen had.

Op nr 52 had de heer VAN OERLE een tapperij en een timmerzaak. Alles wat daar gemaakt werd, was keurig afgewerkt en gladgeschuurd als satijn. Hij hield ook een zeer goed bekende tekencursus voor jonge timmerlieden. Het volgende voorval kenmerkt de saamhorigheid van die tijd. De meesterknecht van VAN OERLE was, als georganiseerde, door een staking in 1901 tot zijn spijt zijn baas kwijtgeraakt. Enige jaren later kwam hij bij ons aan om te vertellen, dat zijn gewezen baas hem, toen hij voelde, dat hij ging sterven, had laten roepen om afscheid van hem te nemen en de mahoniehouten waterpas, die hij zelf altijd gebruikt had, als souvenir te geven. Wij als jarenlange klanten zouden begrijpen, wat dit voor hem betekende ; hij had nu zo'n gevoel van verlichting en dankbaarheid.

Op nr 54 was een ouderwets winkeltje van VAN VUUREN, waar men wol en sajet in harde kleuren verkocht : paars en nassau voor handgebreide kousen en sokken en bolletjes brat om mee te stoppen.

De heer DE WAAL, drogist op nr 56 exposeerde wel eens schilderijen in de etalage. Hij zei mij, toen ik er eens naar keek, dat hij dat nuttiger voor de voorbijgangers vond dan al die flesjes en doosjes.

Op nr 58 had de familie BLANKENBERG een boek- en kunsthandel. De zoon is als militair arts naar Indië gegaan. De oudste dochter was onderwijzeres. De jongste, getrouwd met de heer VAN ZWICHT, heeft met hem jarenlang op de Breestraat een boekhandel gehad, die niet lang geleden eerst is opgeheven. Ook de bij velen bekende mejuffrouw BREEBAART, die vele jaren in deze boekhandel assisteerde, is een Mareb woonster. Na de boekhandel van BLANKENBERG had de familie BREEBAART in dat huis een zaak in textiel van bijzonder solide kwaliteit.

Op nr 60 woonde de kantonrechter Mr VAN DER KAAY, later Minister van Justitie ; vermoedelijk na zijn huwelijk in

het hele huis. Voordien woonde er ook de **WEL>. MOLKENBOER** van de vroegere banketbakkerszaak, waar in de oude tijd nog verguldavondjes waren. De dochters hebben een linge-zaak gehad op de Mare, later op de Botermarkt. De zoon werd later directeur van de Normaalschool voor Tekenen- en teekeningen in Amsterdam.

Op nr 62 heb ik niet anders gekend dan de kruideniers- en grutterszaak van **WILLENBORG**. Op 66 woonde Ds J. J. **VAN DER LIP**, predikant bij de Ned. Herv. Gemeente, vader van de bekende Wethouder van Onderwijs (gestorven in 1924). Op nr 70 was de aardappelhandel van **PANDER**, waar haast altijd een schuit voor het huis lag.

Nr 70 was een groot bovenhuis, waar o.a. gewoond heeft in 1878 Mr S. C. H. **NEDERBURGH**, gew. resident van Cheribon. De zoons bekleedden hoge ambten in Indië. De jongste dochter, mejuffrouw M. H. **NEDERBURGH** is de bij velen bekende, thans gepensioneerde lerares tekenen aan de Meisjes-H.B.S. Later woonde er mevrouw de weduwe **KÜHLMAN-DOEFF**, bij wie mejuffrouw **SCHAEPMAN**, lerares aan de Meisjes-H.B.S. inwoonde. De jongste dochter leeft nog en heeft vele jaren, laatstelijk in Lochem, samengewoond met delerares van de Meisjes-H.B.S., **ELISE SOER**, de bekende schrijfster.

Een familie **SCHAGEN VAN ZOELN**, ook met verlof uit Indië, heeft ook in die omgeving gewoond, mogelijk op nr 70. Een van de dochters **JETJE SCHAGEN VAN ZOELN** was een van de eerste meisjesleerlingen van het Gymnasium.

In 1800 woonde er nog mevrouw de weduwe **HOVENS GRÉVE—WILHELMY DAMSTÉ**. De jongste dochter is de hier in Leiden alom bekende dokter **HOVENS GRÉVE**.

Op nr 72 was de koffie- en theebrandery G. **VAN DE LAAR**; op 76 de apotheek van J. **VAN DE LAAR**. De jongste dochter, thans weduwe van de heer **BLANKEN**, die ongeveer 50 jaar de apotheek **HERDINGH** en **BLANKEN** op de Hogewoerd heeft geëxploiteerd, woont nog in Leiden.

Op nr 76, boven, woonde de familie **HELFRICH**, waarvan de oudste dochter getrouwd was met de heer **VERHEY VAN WIJK**, wiens zoon onlangs als directeur van **GEBS VAN WIJK** is afgetreden. Ze was vroeger een bekende zangeres in Leiden en zong bij de uitvoeringen van de Maatschappij voor Toonkunst wel solopartijen tijdens het dirigentschap van **DANIËL DE LANGE**.

De huizen zo ongeveer van 60 tot 72 waren diepe huizen, enkele nog met tuinen.

Tussen de nummers 58 en 72 moet mevrouw de weduwe **D. VAN DISSEL** gewoond hebben, een bekend adres, waar kinderen, Hollandse of Indische, die voor onderwijs naar Leiden kwamen, een vriendelijk tehuis vonden, wat niet overal het geval was.

Op nr 74 was indertijd een bekende banketbakkerij, eerst van de familie **COUVÉE** en later van de familie **WILLEMSE**.

Op nr 78 was de smederij van de firma **ALT** gevestigd, die er nog is.

Op nr 82 was de leerhandel van de heer **BERRÉE**. Hij was ongehuwd en liep enigszins gebrekkig. Op vaste tijden van de dag kon men hem met een grote zak rijst of vogelzaad naar de walkant zien gaan om de vogels te voederen. Het leek dan of er een wolk van het dak van de Hartebrugkerk kwam vol kwetterende vogels. Men kon er haast niet voorbij. Men zeide, dat de heer **BERRÉE** dit moest doen wegens een testamentaire beschikking van een familielid.

Hiermede hoop ik genoeg herinneringen aan de te dempen Mare en haar bewoners uit mijn tijd te hebben opgetekend.

C. **KORSSE**

SPOTNAMEN EN LIEDEREN TE KATWIJK AAN ZEE

Bij veel beminnaars van cultuur en levensvreugd staat het Calvinisme min of meer in een kwade reuk, aangezien het — doordrongen van de heerlijkheid Gods — kleur en fleur dezer wereld principieel zou afwijzen. Zelfs het orgel stak sommige zeventiende-eeuwers danig in het vlees, want de godsdienst-oefening moest volgens hen voor alles zijn de nauwgezette „dienst des Woords”. Met Argusogen controleerden synode en classis overgeleverde gebruiken en feestelijkheden, die dikwijls als heidense en paapse superstitiën in de ban gedaan werden. Het dansen onder meibomen en pinksterkronen werd vurig bestreden, evenals de Germaanse uitbundigheid der aloude begrafenismaaltijden. Aldus veel andersdenkenden.

Al schijnt bovengeschetste ontwikkelingsgang in menig opzicht door de feiten te worden bevestigd, toch zijn er bezwaren tegen in te brengen. Prof. G. VAN DER LEEUW meende al vóór het optreden van de hervormer uit Genève de ingetogenheid van het boven-Moerdijkse volkskarakter te mogen constateren, hetgeen hem spreken deed van een prae-Calvinistische signatuur. Bovendien lijkt de burgerlijkheid even verantwoordelijk voor de tempering der levensuitingen als de invloed van een rechtzinnig Christendom.

Katwijk aan Zee, orthodox Protestant, kan de proef leveren op de som van deze redeneringen. Wellicht zullen Calvijnvrezende bespiegelaars zich niet verwonderen, wanneer zij vernemen dat de Katwijkse volkstaal, door Prof. G. S. OVERDIEP en C. VARKEVISSER voorbeeldig vastgelegd en bestudeerd, uitmunt door eigen leven en rake typering. Ook scheldpartijen van dorp tot dorp komen in hun kraam te pas, omdat die het strijdlustig particularisme schijnen te onderstrepen. Ze zijn een lieve lust, deze bespottingen ! De Wassenaarders, willige dienaars der buitenplaatsbezitters, worden als „halvegaren” en „lijmpotten” gekwalificeerd. En in het enigszins voorname Katwijk aan den Rijn huizen kommetjespissers, nademaal

men daar voor kleine behoeften niet buitenshuis pleegt te gaan, maar van een nachtspiegel gebruik maakt. Het zogenaamde volkslied der „Binnars”, gezongen in de trant van „Alle eendjes zwemmen in het water”, zinspeelt op een stereotype mansnaam, doch lijkt overigens niet kwaadaardig :

*Hai het Keze van de wurft ofejöge,
Falderalderiere, falderalderiere ;
Hai het Keze van de wurft ofejöge,
Falderalderaldera.*

Op de tuinders van Rijsburg is volgens onze zegslieden het „Hoe kaalder, hoe royaalder” van toepassing. Die verwaande *k l a i h i e l e* (kleihielen), *koolstronke of uie* — wat verbeelden die zich wel! „Rijsburg komt van de boeore, en ikke barst van heldemoed !” „Grote ruite, maar geen duite.” „Wat ’n Raainsburger haad (heeft), dat haad ie an”, d.w.z. alles wat hij bezit heeft hij in de vorm van mooie kleren aan zijn lijf hangen. „Ze legge ’n dubbeltje op de drumpel, maar ze hebbe geen cent in huis.” Rijsburg is een veel te mooie naam voor zo’n stinknest : met z’n vieze grachtjes kan het beter *R o t b u r g* heten !

Ook Valkenburg = Nazareth moet er, in zijn nietigheid, dikwijls aan geloven. In het begin van deze eeuw werd een raam in het kerktorentje vervangen door een plank, waarop je net lezen kon : *MÖND- EN KLAUWZEER*. En als je tegen een Valkenburger zei : „Hoe maekt het de toren ?”, of „Doet ’m de das om, as ’t koud is”, of „Haelt ’m binne want ’t regent”, dan wou hij je wel aanvliegen.

De Katwijkers krijgen hun kijven en plagen enigszins teruggekaatst, maar al met al levert het niet zo’n bonte vertoning op als wat zij hun minder schampere buurlui naar het hoofd slingeren. Ze gaan door voor *g r o m b u i k e n* of gromvreeters (grom, ingewand van vis), *haringkoppen*, *kannibalen* of *kanni’s*. En speciaal jonge Rijsburgers, die graag in troepjes naar Katwijk trekken, beweren van de „Zeëers”, dat zij een *golf over hun hoofd hebben gehad*, m.a.w. dat ze niet goed snik zijn. Het schimpwoord *u i e* troeven ze af met : „As er geen uie ware, dan hadde jullie geen gemarineerde haring !”

Bij al dit schoons mag aansluiten een krachtadig, variantenrijk rijm, dat de goede sul van een huisvader typeert :

'kHeb 'n kak-stoel an-kre-ge, En-de klâne mot 'r in. Hij is 'r
uit - e - so - de - han - nest, En nou wul - ie d'r iet 'r mear in 1).

*En wat is dat nou belaexerd,
Dat die klâne dat iet wul !
Want nou zit ik de hele aevend
Opeskeeft met die klâne knul.*

Aardiger nog is een lofzang op de roomboter, door de heer
NIC. VAN BEELEN opgevangen bij een arm Katwijks vrouwtje :

*Buttertje-lik,
As ik je heb,
Dan smeer ik je dik.
Heb ik je iet,
Dan mot ik je ontbere.
Maer nou ik je heb
Zel ik je dikkies smere !*

Onderstaand kniedeuntje, met de uitbreiding mee graag
als feestzang aangeheven, bezit eveneens iets eigens, al hoort
men het bijvoorbeeld ook op Scheveningen :

Hop-hop-paardje, jij moet naar de stal; de koetjes eten 't hooi op en jij krijgt
nie - men - dal. En me moc - der die kwam vragen o m de cen - ten,
van de vis; omdat 't zo lek - ker is, omdat 't zo lek - ker is.

1) De melodieën zijn genoteerd door HAN BOS en MEVR. W. D. SCHEEPERS.

*Hop, hop, paardje,
Naar de briele vis ;
(= Naar Den Briel om vis ?)
Morgen zullen we kijken,
Of 't mooi weertje is.*

*En me moeder die kwam vragen om de centen van de vis,
Omdat het zo lekker is, omdat het zo lekker is.
En me moeder, enz. Omdat het zo lekker is, omdat het zo lekker is.*

Mooier nog, met z'n verrassende „poésie pure” aan het slot, is het liedje waarmee de oude heer DEN DULK een talrijke kinderschaar dodeinen deed op zijn knie :

*Jan, Jan.
„Ik heet geem Jan.”
Hoe heet je dan ?
„ Jan Koopman.”
Waar staat je huis ?
„Al op de sluis.”
Wat hangt er uit ?
„Een zwaantje.”
Hoe heet je vrouw ?
„Adriaantje.”
Heb je nog een dochtertje ?
„Ja, ja.”
Wat eet ze ?
„ Pruimpjes em rozijntjes.”
Wat drinkt ze ?
„ Klaar watertje.
Van je tierle tierle tatertje !”*

Even mysterieus besluit onderstaand spelliedje :

*Mooi meisje heeft haar mutsje verloren.
Wie zal dat bezorgen ?
Dat zal onze Mientje wel zijn,
En ik wens je goeje morgen.
Morgen, morgen vroeg opstaan,
En het meisje is door de wolken gegaan.
Keer om je, keer om je,
Van appele, pere, bromje !*

Geheimzinnig aan het begin is :

*Urref, turref, turf in m'n rokje.
Buurman, heb je m'n jongen niet gezien ?
Wel gezien, maar niet gesproken,
Hij is naar de markt gelopen,
Om een zootje vis te kopen,
Van je een, twee, drie.*

Dit waren deuntjes met min of meer locale kleur. De liederen, die volgen, zijn meest van elders naar Katwijk gekomen, worden echter ervaren als eigen en vertrouwd en vertonen soms eigenaardige variaties. Daarenboven deed men een aparte keuze : verhalen van de zee en draaijerige drama's blijken vooral in trek. Scheepsvolk, nettenboetsters, haringpaksters en zgn. bollenpelsters zongen en zingen zo veel, dat men onzeker wordt over de liedverdervende invloed van het Calvinisme, die van HERMAN WIRTH tot POLLMANN met JAN DE VRIES nadrukkelijk betoogd wordt. De ondervinding leert, dat de radio met zijn eindeloze melodieënstroom, die de eigen zangactiviteit overbodig lijkt te maken, een groter gevaar vormt voor het volkslied dan de kerk der vaders. Hoewel men niet mag voorbijzien, dat uit bundels met moderne schlagers, meegenomen op de loggers, graag wordt gezongen. Bij boetsters en pelsters is het al net zo.

Eerst maar de zee, zowel vriend als vijand en een eindeloos geheim. Ditmaal is het een lied, dat droevig inzet, maar gelukkig eindigt. Het schijnt van de school afkomstig.

Op't duin zat een knaap-je te wenen, Hij tel-de de sloopjes aan't
strand, En snik-te : tien gin-gen er he-nen - En snik-te : tien
gin-gen er he-nen - Er keer-den, er keer-den slechts
ne - gen naar land.

*Een niet, 't was de pink van mijn vader;
De storm overviel hem in. zee.
De negen zij kwamen. wel nader, (bis)
Maar vader, ach, keerde niet mee.*

*O zusters, gij zijt nu reeds wezen,
Gij, moeder, een weduw, o God.
Wat hebt gij een armoe te vrezen, (bis)
Hoe donker en bang is uw lot.*

*Al ben ik ook jong nog van jaren,
Mijn liefde en moed is toch groot.
Ik ga voor u, moederlief, varen, (bis)
U, zusters, help ik in de nood.*

*Weer sloeg hij de blik naar de baren,
Daar ziet hij een zeil, dra een boord.
Zijn vader kwam vrolijk gevaren, (bis)
Want God had het knaapje verhoord.*

Niet vergeten is een lied over de Titanic (1912), op de wijs van het Duitse „Ik ken een eenzaam plekje op aard”, door een man met buikorgeltje geïmporteerd en ook elders bekend.

*Het allergrootste schip van deze aard
Zou de Oceaan oversteken,
De Titanic, zoveel millioenen waard,
Was onzinkbaar, kon niet breken.
Men ging aan boord, maakte zich niet bang,
Want niemand dacht aan zijn ondergang.
De Titanic, dat drijvende paleis,
Dat is vergaan op zijne eerste reis.*

Hiervoor moet onderdoen een verhaspelde tijdzang, misschien van de hand van een dorpsgenoot en daterend uit de eerste Wereldoorlog :

Schipper TEL voer met zijn scheepje naar de haringvisserij . . .

Een Duitse onderzeeër duikt op „uit de golventop” en geeft te kennen : „Ik douw jou aanstonds in de grond”.

Een en twintig schoten loste hij alras.
 De mannetjes zwommen. in de grote waterplas,
 Van je help, moord en brand.

Van alle havens en tijden echter is de klacht van een achtergebleven zeemansbruid, tegen 1900 een „schlagert” en nog bekend bij mensen van middelbare leeftijd, niet alleen in Katwijk, maar ook in Stolwijk, Zuid-Drenthe en op Wieringen :

0 mens (vaker: o God), waar zou mijn minnaar wezen,
 0 mens, waar zou mijn minnaar zijn ?
 Hij is gaan varen, heel ver van hier, } bis
 Met and're meisjes zoekt hij plezier. }

De zee hoort er zó bij, vinden de Katwijkers, dat zij tegen alle logica in de held van een vermaard raadslied geen soldaatje, maar matroosje van Wenen maken:

't Was in de stad van Wenen, Die grote handelsstad, Waar me-nig-eeen ma - troos - je Zijn in-kwar-tie-ring had. Waar me-nig-eeen ma • troos • je Zijn in-kwar-tie-ring had.

Om z'n lief nog eens te zien, gaat hij deserteren, maar hij wordt gearresteerd :

Matroosje dat moest sterven,
 Moest sterven voor zijn recht (de wet ?) ;
 Daar had meneer de rechter
 Zijn zinnen op gezet,

Maar toen zijn meisje het hoorde,
 Is ze naar de rechter gegaan.
 Zij sprak : „Meneer de rechter,
 Kan dat niet anders dart ?”

„Mijn lief en aardig meisje,
Mijn lief en aardig kind :
Ik zal je een raadsel geven,
Omdat je hem zo teer bemint.

Zeg mij : wat is de Koning,
De Koning zonder land ?
Zeg mij: wat is het water,
Het water zonder zand ?

Zeg mij : wat is de spiegel,
De spiegel zonder glas ?
Zeg mij: wat is de sleutel,
Die op alle slojen past ?”

„De Koning van de speeltuin (speelkaart ?)
Is de Koning zonder land ;
Het water uit mijn ogen
Is het water zonder zand.

Het hart dat is de spiegel,
De spiegel zonder glas ;
Het geld dat is de sleutel,
Die op alle slojen past.”

„Dat heb je goed geraden,
Mijn lief en aardig kind ;
Ga nu maar naar je matroosje,
Die gij zo teer bemint.

Maar als je het niet geraden had,
Mijn lief en aardig kind,
Dan had je met je matroosje
Nooit je trouwdag ondergaan !”

Somber als de zee is het overig repertoire der zingende
Katwijkers. Ziehier het oude :

Daar achter in die velden, Daar staat een he-ren-huis, Daar woont een

drie-ge-lij-ke heer. En dat is er voor tij een kruis. Daar woont een

drie-ge-lij-ke heer. - En dat is er voor mij een kruis.

Treurig ook loopt het af met de liefde van Eduard en Lina (In het lommer van 't prieltje), en met onderstaande Stalknecht, ook te Vlissingen en Scharnegoutum en bij Appingedam gretig bezongen en veelal in Engeland geplaatst :

Er was ' een koop-man rijk en mach-tig. Die had een doch . ter
enig kind. Vree met een stal-knecht ' zeer ge-trouw en krachtig,

Zodat de ouders de liefde werd gewaar. Zodat de ouders de liefde werd gewaar,

Ondanks eenvoud en conventie indrukwekkend is het zoveelste vers over een bedelaarskind, gezongen op MOZART'S „Nur wer die Triebe des Herzens kennt“ :

*Dwars door de buien,
Door weer en wind,
Liep langs de straten } bis
Een bedlaarskind. }*

„Achterin het stille klooster” ontbreekt evenmin als Andreas Vesten, allebei verzen uit de Frans-Duitse oorlog van 1870 :

*Een kruisje van twee takjes,
Door de bladeren speelt de wind,
Want hieronder ligt begraven
Andreas Vest van Pi r n e m u n t (Saargemünd) .*

„Arme moeder, wil niet wenen, Want uw zoon is klassiaan” wordt gezelschap gehouden door het eigentijdse „Aan de muur van 't oude kerkhof”, „Aan het strand, stil en verlaten”, „Op de sluizen van IJmuiden”, „De klok van Arnemuiden” — vergroofde voortzetting van wat eind achttiende eeuw de kunst der voorhoede is geweest.

Vrolijkheid vindt men bij *Klompertje en zijn wijfje*, een zeurig *Kompaslied* dat de windstreken opsomt, en bij „Kees, laat je scheren”, „Manus, heb jij je hoedje op”, En, echt na-

tionaal, bij parodieën op de gebruikelijke gevoeligheid : *Ik ken* een lied vol meel en *brij*, of op de melodie van *O Tannenbaum*:

*Mooi weer vandaag, mooi weer vandaag,
Het is vandaag mooi weertje.
En als het dan niet anders kan,
Dan beginnen we maar weer van voren af an :
Mooi weer vandaag, mooi weer vandaag,
Het is vandaag mooi weertje.*

Bij wijze van slot een drietal voorbeelden van duidelijke kunstliederen-in-de-volksmond. Levend bleven van dominee **BERNARD TER HAAR** het strofenrijke *Elisa's vlucht* (op de melodie : Daarboven juicht een grote schaar Van kindren voor Gods troon) en de *Elegie aan een spelend kind* (Wees niet zo druk, zo woelig, lieve klenen). Merkwaardiger nog is een lang lied uit de Boerenoorlog, die door het rechtzinnige Katwijk ten zeerste werd meegeleefd. Dr **J. RIEMEMS** heeft het gedicht bewerkt naar een Duits voorbeeld, en zie nu wat er in Katwijk van overgebleven is. Bezongen wordt de afschuwelijke slag van 21 October 1899 bij Elandslaagte, te Katwijk in „een eiland” verbasterd.

HET TRANSVAAL

The musical score is written on four staves in G major and 2/4 time. The melody is simple and rhythmic, with lyrics written below the notes. The lyrics are: 'In 't ver-re Trans - vaal in Zuid- A - fri - ka. Daar heers-te de strijd om de vrij-heid wel - dra. Voor 'tVa-der-land streed men, voor vrij-heid en recht. Liever dood, was de leu- ze, dan slaaf of ge - knecht.'

*Zelfs jeugdige knapen, zij meldden zich aan
Om mee met die dapperen ten strijde te gaan.
Het waren de jongens van 't Boerenbloed,
Met heldere ogen vol lust en vol moed.*

Toe, vader, laat ik meegaan, 'k verveel mij toch hier.
Neem mij mee naar het leger, neem mij mee naar de grens.
Gij leerde mij temmen *het vurige ros,*
'k Hanteerde 't geweer met moed en met tros.

Ach, Pieter, gij zijt nog pas zestien jaar (oud).
Uw moeder die vreest voor haar lieveling gevaar.
En wie toch beschermt haar, als ze is hier alleen ?
Uw broeders *zijn* allen **naar 't legerkamp** heen.

Nu welt er in 't oog van de vader een traan.
Kom, tuigt dan uw zadel, en laten wij gaan.
Maar zegt eerst uw moeder en Suzanna (uw zuster) vaarwel.
Het afscheid moet kort zijn, kloekmoedig en snel.

Weldra lag nu Pieter in moederliefs arm,
Zij kuste haar lieveling, zij kuste hem warm.
Suzanna die stak hem een veer op de hoed,
En sprak : lieve Pieter, raak jij ze maar goed !

Het was op een eiland, een snikhete dag.
Er viel voor de vrijheid een grimmige slag,
Vierduizend man Britten bestormden de schans (rand),
Een handjevol Boeren slechts hielden nog stand.

Gedaan is de strijd op het bloedige veld.
Er viel menig Brit, ja, ook menig Boer-held.
Eén Engels kaptein zoekt het slagveld eens rond,
Of onder de gekwetsten een vriend ook bevond.

De Engelsman nadert, hij stijgt van zijn paard.
Daar ligt nu een man, grijs van haren en baard.
Een reuzengestalte, een echte Germaan,
Een echte (eik) die reeds menige storm heeft doorstaan.

Zijn **borst** is doorschoten, nog **ademt hij zwaar,**
Zijn ogen **die zoeken nu hier** en dan daar.
En als dan de Brit zich over hem buigt,
Klinkt op een toon die van smart getuigt :

Met mij is 't gedaan, geen hulp die ik vraag.
Maar sterven voor de vrijheid, ja, dat doe ik graag.
Maar, vreemdeling, ik bid u dat God u behoed (beloon) :
Zoek mijn enigste lieveling, mijn teerbeminde zoon.

Het is nog *een* jongen, doch hij streed als een man.
O breng hem toch bij mij, indien het nog kan.
Zo gaarne ontving die mijn laatste groet,
Voordat ik het leven vaarwel zeggen moet.

Een klein eindje verder lag Pieter reeds dood,
Zoals zijn vader *getroffen* door 't moordende lood.
In zijn *armen* verstijfd hield hij nog het geweer,
En in zijn *patroontas* geen kogeltje meer.

Daar lag hij nu als een echt slapend kind,
Zijn krullende lokken daarmee speelde de wind (vgl. Andreas Vesten),

Een klein eindje verder **zijn** sierlijke hoed,
De *veer* van *Suzanna* zo rood van het bloed.

't Gemoed van de Brit, anders *ruw*, werd *nu* week,
Hij nam Pieter op, ja, zo koud en zo bleek,
En legt hem **terneer** aan zijn vaders hart,
Dat dreigde te *bersten* van leed en van smart.

Ach Pieter, gij *woude*t van mij niet **af**,
Nu *dalen* wij samen in 'tzelfde graf.
Een *bee* voor mijn kind, ja, de *englen* gelijk,
Een *vloek* voor 't *roofzuchtige*, **Engelse** rijk.

In **zijn** armen omsloot hij zijn Pieter zo teer,
Ja, tot in de dood **bemide** hij hem teer.
En werpt *nu* de avondzon haar laatste straal,
Dan sterven twee helden in 't verre Transvaal.

Een uitvoerige vergelijking van de lezing van RIEMENS en die uit Katwijk, hoe belangwekkend ook, zou te veel ruimte in beslag nemen. Bovendien is voldoende bewezen datgene waarvoor dit artikel ten dele is geschreven : Katwijk aan Zee, dorp van vaderlandse vroomheid, houdt van zingen en verdient ook op dit punt de aandacht der volkskundigen.

DR T.J. W. R. DE HAAN

LITERATUUR

Spotnamen. Vgl. A. BUCKER CAARTEN, *Rijnlandse volksumor* (Leids Jaarboekje, 1950, blz. 128).

Er circuleert nog altijd een uitvoerig vers, door een Rijsburger ver-

vaardigd, meldende een hele reeks van vaak hoogst eigenaardige scheldnamen voor Katwijkse ingezetenen. Dit vers is nog zo actueel, dat wij het — om conflicten te vermijden — bij nader inzien hebben weggelaten.

D e T i t a n i c. Volledige tekst in D. WOUTERS, *Het Nederlandse straat-Zied*, Baarn z.j., blz. 67. Andere berijmingen in D. WOUTERS en J. G. M. MOORMANN, *Het Straatlied*, Amsterdam 1934, blz. 90 en L. C. POST, In één *bundel*, Gorinchem 1912, blz. 34 (vers van H. BRMANN).

O God, waar zou mijn minnaar wezen? In de voordracht *Straatliedjes van* MATTHIEU HOEFNAGELS heet het : „Dat liedje wordt gewoonlijk bij het koperschuren gezongen . . .” Zie ook Dr J. C. DAAN, *Wieringer land en leven in de taal*, Amsterdam 1950, blz. 331.

H e t m a t r o s j e v a n W e n e n. Zie *Volkskunde*, jrg. 47, blz. 124 ; W. GELDOF, *Het Zeeuwse volksraadsel*, Middelburg 1950, blz. 77.

In Drente localiseerde men dit raadsellied, blijkens *Neerlands Volksleven* van December 1952 (blz. 27), te Leiden. Men zong het bij de „monika” en beschouwde het als een soldatenlied. Wellicht is het meegenomen naar de „olle Landschap” door Drentse soldaten, die te Leiden in garnizoen hebben gelegen ?

*Al in de stad van Leiden,
Al in die grote stad
Daar hebben zovele soldaten
Zoveel plezier gehad.*

D w a r s d o o r d e b u i e n. Vgl. T.J. W. R. DE HAAN, *Volk en dichterschap*, Assen 1950, blz. 103.

H e t T r a n s v a a l. RIEMENS' tekst in M. MLENAAR, Een *lauwerkran den boeren gevlochten*, Sneek 1902, blz. 138, uit *Van Majuba tot Spionkop*, W. ANDRINGA EN ZOON, Haarlemmermeer. Ook in het nieuwe *Uit de oude doos*, Uitgeverij „Festa”, Winschoten. Leeft in Wijdenes met andere zangwijs.

DE LEIDSE MONUMENTEN 1)

DE VERANDERING IN HET STADSBEELD GEDURENDE HET
JAAR 1952

Ofschoon de Vereniging Oud-Leiden bij voortduring een stimulerende invloed blijft uitoefenen op het behoud of de verbetering van het historische uiterlijk van onze stad, werden in het afgelopen jaar weinig restauraties ondernomen, hetgeen echter geenszins betekent, dat onze stedelijke monumenten in een uitstekende staat van onderhoud verkeren.

Het moet dan ook worden betreurd, dat het op de Rijksmonumentenlijst vermelde pand Lokhorststraat 24 met een 17de-eeuwse trapgevel met vooruitgemetselde topconsole wegens vergaande bouwvalligheid moest worden afgebroken. Al eerder was het aangrenzende hoekhuis Pieterskerkgracht 16 om gelijke redenen gesloopt, zodat thans een lelijk gat in de straatwand is ontstaan. Het is te vrezen, dat ook de volgende pandjes aan die zijde van de Lokhorststraat binnen afzienbare tijd met dezelfde slopershamer kennis zullen maken, hetgeen zeer te betreuren zou zijn, omdat daardoor de Latijnse school, een der fraaiste monumenten in de stad, op een allerongelukkigste wijze in het straatbeeld zou komen te staan. Dit gebouw, de Latijnse school, vertoonde een grote bouwvalligheid, waarop de Vereniging Oud-Leiden enige tijd geleden de aandacht van het Gemeentebestuur heeft gevestigd. Een uitvoerige restauratie is in het afgelopen jaar ter hand genomen, waarbij vooral de zijgevel langs de Schoolsteeg en de grote kap ingrijpend werden hersteld. Veranderingen uit later tijd (respectievelijk de Gehoorzaal- en de H.B.S.-periode) werden ongedaan gemaakt. In 1953 wordt de hoge trapgevel aan de Lokhorststraat onder handen genomen. Het Rijk en de Provincie zegden in de restauratiekosten een subsidie toe. Te hopen valt, dat te eniger tijd een betere bestemming voor dit historische gebouw met zijn markante trapgevel kan worden gevonden.

1) Zeventiende vervolg.

De restauratie van de gevel van de kosterij van de *Waalse kerk, Breestraat 64*, welke al in het Leidse Jaarboekje 1952 (blz. 150) werd vermeld, is voltooid. Een woord van waardering past hier aan de Kerkeraad der Waalse Gemeente voor het feit, dat het herstel geheel uit eigen middelen werd bekostigd.

Het gebouw *Pieterskerkhof 19*, waarin de administratie is gevestigd van de Nederlands Hervormde Gemeente, werd door bijtrekking van de huisjes *Pieterskerkhof 15* en 17 inwendig vergroot. De gevel *Pieterskerkhof 19* onderging na verandering van de voordeur in een raam enige wijziging.

Volledig voltooid werd de in- en uitwendige restauratie van het pand *Rapenburg 8*; eigendom van de Nationale Levensverzekering-bank N.V. te Rotterdam ¹⁾. Het in 1668 in opdracht van Mr JOHANNES HULSHOUT, Secretaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland en Veertigraad van Leiden ²⁾ gebouwde pand, is in een luister gebracht, welke de stoutste verwachtingen heeft overtroffen.

Het is voor de Vereniging Oud-Leiden zeer verheugend, dat het volledige interieur van het in 1936 gesloopte achtervertrek (Boommart) van het pand *Breestraat 22*, bestaande uit betimmering, schouw, behangsels, schoorsteenstuk en twee bovendeurstukken, naar dit pand kon worden overgebracht. Het interieur werd in 1936 door Oud-Leiden „gered” en tijdelijk in de Lakenhal opgeslagen.

De tuitgevel *Rapenburg 37*, gelegen naast de het vorig jaar gerestaureerde trapgevel van de Amsterdamse Bank, welke zijn vorm had gekregen na een latere verminking, is gewijzigd in de oorspronkelijke vorm, nl. een trapgevel. De volledige restauratie van de beide gevels *Rapenburg 37* en 39 is hiermede evenwel nog niet geheel klaar ³⁾.

Het bovendeel van de sterk verminkte trapgevel van het pand *Papengracht 21*, eigendom van het Rijk en pakhuis van het Rijksmuseum van Oudheden, onderging een restauratie, welke op voortreffelijke wijze is uitgevoerd. De boventrap van deze gevel bezit een uitgemetselde makelaar, waarvan Leiden weinig voorbeelden bezit. Het ligt in de bedoeling om

¹⁾ Zie ook: Leids Jaarboekje 1952 blz. 148.

²⁾ Zie Mr R. VAN ROIJEN in: Ons Leidse Woonhuis, uitg. Wationale Levensverzekerings-bank N.V., 1952.

³⁾ Zie ook: Leids Jaarboekje 1952, blz. 148.

Foto 1943

**HUIS HOEK PIETERSKERKGRACHT EN
LOKHORSTSTRAXT**

**PAKHUIS RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN
(Papegracht 21). Vóór de restauratie**

Foto Nico Zomer

ZAAL VAN RAPENBURG s. Oud-Leiden behoedde dit 18de-eeuwse interieur voor ondergang toen in 1936 de huizen aan de Boommarkt werden gesloopt

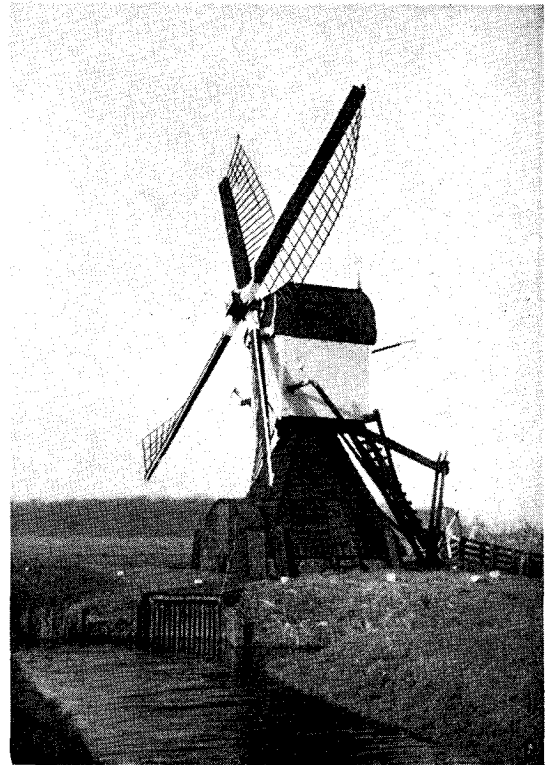

Foto 1943

WIPMOLEN MARENDIJKSE POLDER

in 1953 het onderstuk van de gevel, welke enkele tientallen jaren geleden door garagedeuren ontsierd werd, te verbeteren.

De dubbel-gezwentke geveltop van het woonhuisje *Hogevoerd 38*, eigendom van de heer J. P. VERSTRAATEN, werd in de oude vorm hersteld.

Het pand *Steenschuur 11*, eigendom van de heer Mr Dr H. D. M. KNOL, werd in beperkte mate gerestaureerd. De hardstenen stoep met palen werd volledig hersteld.

Nadat in 1952 op aantrekkelijke wijze het pand *Groenhazengracht 5* werd gerestaureerd, is thans de trapgevel van het aangrenzende woonhuisje *Groenhazengracht 3*, eigendom van de heer C. H. VAN DER NEUT, met financiële steun van de Vereniging Oud-Leiden hersteld, waarbij de gevel werd „geolied”, omdat bij een vroeger herstel een andere soort restauratiesteen was toegepast.

De 13de-eeuwse kelder onder het pand *Breestraat 113*, eigendom van de heer G. VAN SPAANDONK, wordt thans aan een ingrijpende restauratie onderworpen, nadat een verzoek van de vorige eigenaar, de kelder te mogen slopen, door de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was afgewezen. Toen door de ontdekking van de Gemeente-archivaris, Mr R. VAN ROIJEN, dat hier zich de restanten bevinden van het vroegere woonhuis der Leidse Burggraven, het grote belang van deze kelder was aangetoond, zegden Rijk en Gemeente belangrijke financiële bijdragen toe. De werkzaamheden zijn thans in volle gang.

Voorts mag hier niet onvermeld blijven het herstel van de *Wipwatermolen van de Marendijksepolder*, dat heeft plaats gevonden.

De wat plumpe oude Leidse gaslantaarns verdwijnen van lieverlede uit het straatbeeld om plaats te maken voor elektrische masten.

Bij het aanbrengen van buiten de sfeer van de Herengracht vallende tegeltrottoirs, vielen als slachtoffers van baldadigheid (?) de stoepalen vóór de panden *Herengracht 106*, 110 en 114. Een poging, door de Vereniging Oud-Leiden tot herstel van deze stoepen ondernomen, waarbij een belangrijke financiële tegemoetkoming in het vooruitzicht werd gesteld, mislukte.

In de afgelopen jaren werd het uit 1646 daterende aardige *Jan-Willemszoon van Woudendorphofje, Vrouwenkerkkoor-*

straat 17, hetwelk op de Rijksmonumentenlijst staat vermeld, van lieverlede ontruimd en de huisjes aan verval prijsgegeven. Een poging de eigenaresse tot herstel te bewegen, bleef zonder resultaat. Bij tijdige uitvoering van de nodige reparaties, waarvoor het nu wellicht te laat is, zou dit hofje getrouw aan des Stichter's bedoeling behouden zijn gebleven.

Het voornemen bestond het gesneden bovenlicht „De Hollandse Boerin”, *Haarlemmerstraat 56*, hetwelk in 1939 door de zorgen van de Vereniging Oud-Leiden werd schoongemaakt en opnieuw geschilderd (zie Leids Jaarboekje 1940, blz. 12), uit het winkeldeurkozijn te verwijderen. Een poging van de Vereniging Oud-Leiden, het bovenlicht ter plaatse te behouden, werd met succes bekroond.

Leiden, 31 December 1952.

A. BICKER CAARTEN
G. VAN DER MARK

ENKELE RECENTE UITGAVEN ,

BETREKKINGHEBBENDE OPLEIDEN OF OMGEVING
(AANWEZIG IN HET GEMEENTE-ARCHIEF)

S. J. FOCKEMA ANDREÆ, J. G. N. RENAUD, E. PELINCK,
Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland.
Leiden 1952.

Ons Leidse Huis en zijn voorgeschiedenis (door Mr R. VAN
ROIJEN en E. PELINCK), uitgave Nationale Levensverzeke-
ring-Bank. (1952).

In en om ons Leidse Huis, idem. 1952.

W. VAN RHLJN, Belevnissen van de Molen „De Valk” te
Leiden tussen de jaren 1940—1945. Weekblad De Molenaar
2 Jan. 1952.

Voordrachten betreffende de spoorwegwerken te Leiden,
opgenomen in het orgaan van het Kon. Inst. van Ingenieurs
1951 nrs 69, 70:

Ir F. SCHALY, Algemene Uitvoering.

Ir H. G. J. SCHELLING, Het Stationsgebouw.

Het register op alle in de Leidse Jaarboekjes behandelde
namen en onderwerpen is voor Leden van „Oud-Leiden” te
raadplegen op het Gemeente-Archief.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	5
Vereniging „Oud-Leiden”	
Bestuur en Commissies	9
Aanvullende ledenlijst	6
Jaarverslag	12
Rekening en verantwoording over 1952	22
Overzicht van de Commissie „Het Leidsche Woonhuis”	24
Verslag van de Volkskunde-Commissie over 1952	25
Korte Kroniek van Leiden en omstreken van 1952	26
In Memoriam	
Christophe van der Windt, door A. J. VAN DRIESTEN .	46
Ds D. Kuilman, door Ds D. J. VOSSERS	52
Dr A. Scholte, door Dr W. WIERSMA	54
Nanne Johannes Swierstra, door A. BICKER CAARTEN .	55
Willem Johan Jacob Cornelis Bijleveld, door E. PELINCK	57
Emilie Charlotte Knappert, door W. RUTGERS VAN	
DER LOEFF-GREVEN	64
M. L. M. Eerdbeek-Claasen, door Mr S. J. FOCKEMA	
ANDREÆ	67
E. J. M. H. Bolsius, door Jhr Mr L. M. E. VON FISENNE	69
A. Seret, door Dr JAC. J. DE JONG	71
Bij dragen	
De oude Rijn en zijn omgeving, door M. N. ACKET	73
Een stenen strijdhamer uit Katwijk a/d Rijn, door	
Dr W. C. BRAAT	103
Een en ander over het huis Rozenburg, door J. G.	
N. RENAUD	107

	blz.
Aanvulling van Jaargang XLIII (1951)	112
Een 17 ^{de} -eeuwse instrumentmaker te Leiderdorp, door A. BICKER CAARTEN	113
Een Leidsch verzamelaar en zijn lijfschilder, door Mr A. STARING	114
Paulus van Spijk en zijn verzameling, door E. PELINCK	120
Bladvulling, medegeedeeld door G. M. ZOETEMELK	123
Nieuwe jaars wens van de klapwakers tot Alphen, door E. VAN ELK	124
Een studentengenootschap in de patriottentijd, door W.A. FASEL	126
De studiereis van Dr Gerard Conrad Bernard Suringar, door Mr J. W. VERBURGT	135
„Tafels kijken op Sinterklaas”, door F. A. LE POOLE	157
Herinneringen aan de Lange Mare en haar bewoners, door C. KORSSE	158
Spotnamen en liederen te Katwijk aan Zee, door Dr Tj. W. R. DE HAAN	172
De Leidse Monumenten, door A. BICKER CAARTEN en G. VAN DER MARK	185
Enkele recente uitgaven	189